

C. 306/937

ISTORIA MILITARĂ

A

DACIEI ROMANE

DE

VASILE CHRISTESCU

BUCUREȘTI
FUNDAȚIA REGELE CAROL I
1, Strada Wilson, 1
1937

ISTORIA MILITARĂ A DACIEI ROMANE

Invr. 23.585

63701

ISTORIA MILITARĂ

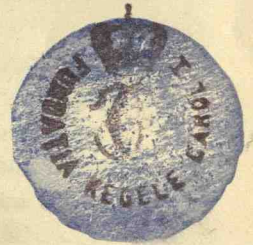
A

DACIEI ROMANE

DE

VASILE CHRISTESCU

63701

2896

BUCUREȘTI
FUNDAȚIA REGELE CAROL I

1, Strada Wilson, 1

1937

CONTROL 1953

Biblioteca Centrală Universitară	
BUCUREȘTI	
Cota	66 410
Inventar	63721

287.83.106

de 105/02

ISTORIA MILITARĂ

DACIEI ROMANE

de

VASILE CRISTESCU

B.C.U. Bucuresti

C63721

287.83

FUNDAȚIA NAȚIONALĂ DE CERCETĂRI ȘTIINȚIFICE

1953

1953

CUVÂNT ÎNAINTE

După războiul unității naționale, statul românesc cuprinzând aproape tot vechiul teritoriu dacic, se impunea ca o datorie pentru noi, cei din generația cu tinerețea crescută în frământarea ultimilor cincisprezece ani, să dăm studiile de sinteză asupra trecutului îndepărtat din ale cărui adâncuri s'a zămislit neamul nostru.

Când, preocupat de acest gând, am încercat acum opt ani să înfățișez pentru prima dată un aspect din istoria Daciei Traiane, dând publicității *Viața economică a Daciei romane*, aveam înaintea modelul aceluia mare deschizător de orizonturi, care a fost magistrul meu Vasile Pârvan.

După cum se știe, *Getica* lui înfățișează istoria și viața *Geților* până la cucerirea Daciei de Traian. Asupra celor o sută cincizeci de ani de viață romană între Dunăre, Tisa, Carpați și Nistru, până acum nu s'a dat o istorie completă.

Este și greu.

Antichitatea nu se poate cunoaște astăzi decât cu ajutorul sapei. Desgroparea tainelor pământului, cercetările arheologice, formează temelul științei istorice pentru trecutul clasic. Dacă în această privință ținutul dobrogean s'a bucurat de mai multă atenție, mulțumită și faptului că acolo și-a îndreptat mai cu deosebire activitatea Vasile Pârvan, restul pământului românesc a fost mai vitreg privit.

Centrul Daciei romane a fost Ardealul și trebuie să constatăm că în acest ținut, sub vechia dominație maghiară, săpăturile arheologice au fost foarte reduse, mai mult cercetări sporadice și nu totdeauna fericit studiate.

În Vechiul Regat, Gr. Tocilescu, deși cu atenția la însemnatele descoperiri din Dobrogea, a desfășurat totuși o bogată activitate în investigarea arheologică a Olteniei și Munteniei, cu apreciable rezultate, mai ales în ce privește materialul epigrafic; dar o oarecare

superficialitate și improvizație în tot ce a întreprins au făcut ca o bună parte din constatările lui să aibă nevoie de revizuire. Spiritul personal în care a făcut cercetările pe teren l-a împiedicat probabil să dea tiparului dările de seamă și rezultatele complete ale săpăturilor executate la cetățile romane din Oltenia, ca și la cele din Dobrogea.

Vasile Pârvan, singurul în măsură să întreprindă o cercetare metodică, se fixase prea mult asupra Dobrogei, iar după război îl preocupau timpurile mai îndepărtate de vremea romană. Cu toate acestea, el a publicat Inceputurile vieții romane la gurile Dunării, sinteză îndrumătoare pentru un studiu asupra vieții romane din întreg basinul danubian. În plus, a pregătit o serie de elevi, a căror menire a fost să cerceteze cu o serioasă metodă științifică, atât urmele arheologice preromane, cât și cele din vremurile stăpânirii romane și barbare. Rostul institutului arheologic plănuit de el era tocmai acesta. Dar moartea timpurie l-a împiedicat de a-și realiza gândul.

Cu toată lipsa acestui mare îndrumător, cu toate greutatețile întâmpinate, uneori chiar ostilitate, cu toată puținătatea fondurilor puse la dispoziție cu atâtă sgârcenie de oficialitate, școala întemeiată de el n'a încetat să-și dea roadele, căci în ultimii zece ani săpăturile arheologice s'au înmulțit.

Dacă ar fi să pomenesc numai laborioasa activitate depusă în cunoașterea Daciei clasice de C. Daicoviciu dela Cluj, S. Lambrino și Gr. Florescu dela București, activitate plină de rezultate, și se va înțelege cât de mult are a le mulțumi astăzi istoricul care încearcă, așa cum îndrăsnesc eu, să reconstitue o parte din trecutul mult sbuciumatului nostru neam.

Imi propusesem să scriu această Istorie militară a Daciei romane mai târziu, socotind că o așteptare de câțiva ani va înmulți materialul și va face posibilă o prezentare mai completă. Supunându-mă însă unui îndemn, am pășit la lucru mai de vreme.

Sunt dator să dau câteva explicații.

Am conceput această Istorie militară a Daciei romane nu ca o lucrare adresată numai specialiștilor, ci am vrut ca ea să fie accesibilă unui public cât mai mare.

Am convingerea că nu trebuie să mărginim cunoașterea trecutului nostru, cu atât de strălucitoare lumini, la cercul strâmt al câtorva inițiați; dimpotrivă, e o datorie pentru un istoric să deschidă cale largă și dreaptă pentru toți aceia cari, fără să aibă o pregătire

specială, doresc să-și îmbogățească mintea și sufletul urmărind viața de odinioară a neamului românesc.

Evident că în acest caz trebuie netezită calea, înlăturându-se toate acele obstacole ce pot împiedica înțelegerea; deaceia, fără a renunța întru nimic la metoda științifică, pentru a ușura lectura, am redus bibliografia la strictul necesar și am suprimat notele din josul paginei, trecându-le într'un capitol sintetic la sfârșitul fiecărui capitol de text. Cum însă studiul de față se bazează în mare măsură pe inscripții, care necitate la locul respectiv ar da naștere la confuzii, le-am prezentat chiar în text. Sper că lectura nu va fi prea îngreunată.

Materialul arheologic l-am utilizat din lucrările de specialitate. Cele publicate în limbă maghiară le-am folosit din rezumatele și dărilor de seamă făcute în limbile europene accesibile. Direct din ungurește am folosit lucrările lui A. Alföldi și P. Király, prin traduceri făcute de colegul Dorin Popescu și elevul meu, G. Papadopol, cărora țin să le aduc mulțumiri. Alte publicații maghiare citate mi-au fost comunicate de C. Daicoviciu.

Condițiile restrânse materiale în care am fost nevoit să lucrez m'au împiedicat de a cerceta și verifica datele pe teren, afară, bine înțeles, de acele locuri unde am făcut personal cercetări și săpături, ca delegat al Muzeului de Antichități și al Comisiunii Monumentelor Istorice.

Dacă am avut norocul să găsesc în manuscrisele lăsate de Gr. Tocilescu Academiei Române material inedit, în schimb am întâmpinat greutăți cu procurarea unora dintre publicațiile absolut necesare, neaflate la niciuna din bibliotecile bucureștene. De mult ajutor mi-a fost în această privință colegul C. Daicoviciu, care mi-a pus la îndemână o bună parte din cele ce-mi lipseau. E locul să-i aduc aci mulțumiri nu numai pentru aceasta, ci și pentru prețioasele informațiuni date cu atâta bunăvoință și care mi-au fost de un netăgăduit folos în redactarea acestui studiu.

Un cuvânt de mulțumire d-lor S. Lambrino, I. Nestor și C. Nicolăescu-Plopșor, pentru cărțile și materialul fotografic pus la dispoziție.

Inchei cu conștiința împăcată de a fi adus, în măsura mijloacelor mele, o contribuție la munca de cunoaștere a trecutului nostru, pe care mi-o impune datoria și rosturile generației din care fac parte.

Decembrie 1936.

Vasile Christescu

NOTĂ LA BIBLIOGRAFIE

Cea mai mare parte din inscripțiile folosite în această lucrare se găsesc adunate în *Corpus Inscriptionum Latinarum*, citat prescurtat *CIL*, urmat de numărul volumului și numărul inscripției. Una sau două se află în *Corpus Inscriptionum Graecarum*, citat prin literele *CIG*, urmat de numărul inscripției. O prețioasă culegere de inscripții a publicat H. Dessau (*Inscriptiones Latinae selectae*, prescurtat: Dessau, *ILS*, urmat de numărul inscripției).

Altele, de dată mai recentă, se află în diferite publicații de specialitate, în deosebi *Année épigraphique*, culegere anuală publicată ca adaus la *Revue archéologique*, *Archäologische Anzeiger*, adaus la *Jahrbuch d. deutschen archäologischen Instituts Berlin*, și în *Jahreshefte des österreichischen-archäologischen Instituts* în Wien. În textul lucrării le cităm prescurtat, tot așa cum mai cităm și diferite alte publicații, după cum urmează:

<i>ACMTr</i>	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
<i>AIStCl</i>	= Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
<i>Année épigr.</i>	= <i>Année épigraphique</i> .
<i>Arch. Anzeiger</i>	= <i>Archäologischer Anzeiger</i> .
<i>Arch.-ep. Mitt.</i>	= <i>Archäologisch-epigraphische Mitteilungen</i> , Wien.
<i>BCMI</i>	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.
<i>BSNR</i>	= Buletinul Societății Numismatice Române.
<i>Dacia</i>	= <i>Dacia Fouilles et découvertes archéologiques en Roumanie</i> , fondée par V. Pârvan.
<i>Dict. des Ant.</i>	= <i>Daremberg-Saglio-Pottier, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines</i> .
<i>Ephem. Dacoromana</i>	= <i>Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma</i> .
<i>Jahreshefte</i>	= <i>Jahreshefte d. österreichischen-archäologischen Instituts</i> in Wien.
<i>J R S</i>	= <i>Journal of Roman Studies</i> .
<i>Istros</i>	= <i>Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne</i> , publiée par S. Lambrino.
<i>O R L</i>	= <i>Obergermanisch-raetische Limes</i> .

INTRODUCERE

CUCERIREA DACIEI DE ROMANI

1. **Traian și problema hotarelor Imperiului Roman.** În ziua de 27 Ianuarie a anului 98 d. Chr., bătrânul împărat Nerva, care primise ca o grea și apăsătoare sarcină conducerea Imperiului Roman după asasinarea lui Domițian, își dădu obștescul sfârșit, mulțumit poate că lăsa frânele statului în mâini sigure. *Marcus Ulpius Traianus*, unul dintre cei mai buni generali, fusese adoptat de el cu trei luni mai înainte (Octomvrie, anul 97 d. Chr.) și desemnat ca urmaș. Acestuia îi revenea acum rezolvarea acelor grele probleme pe care le punea situația Imperiului Roman în jurul anului 100 d. Chr.

În afară de restabilirea echilibrului financiar al statului, adânc sdruncinat de domnia cheltuitoare a lui Domițian, Traian avea de lămurit însemnata chestiune a hotarelor Imperiului, obiectul de preocupare a conducătorilor Romei din toate timpurile.

Pornind dela cele șapte coline de pe malurile Tibrului, stăpânirea romană se întinsese pe măsură ce nevoia de apărare împinsese poporul roman la cucerire. După cuprinderea Lațului și a Italiei, cetatea a intrat în crâncenele lupte punice pentru stăpânirea Mediteranei, pe care și-o asigură nu numai prin distrugerea Cartaginei, dar și prin cucerirea treptată a statelor elenistice: Macedonia, Grecia, Siria și Egiptul. Pătrunderea în Asia și organizarea provinciilor romane din aceste părți pusese pe Romani în fața unor dușmani de temut: Parții, cu reale însușiri războinice, întemeietorii unui stat puternic pe ruinele vechiului imperiu al lui Alexandru cel Mare. Contactul cu Parții a însemnat

pentru Romani o oprire în loc a înaintării în Asia și grija de a-și fixa un hotar bun și lesne de apărat.

În mod firesc fiecare stat își caută limite naturale. Către sfârșitul secolului I în. d. Chr., după o perioadă de cuceriri, se punea Imperiului Roman problema fixării hotarelor. E drept că posibilitatea de expansiune a Romei nu era sfârșită; dar ea nu se putea întinde la infinit.

Dacă în Africa deșertul asigura stăpânirea Romanilor de orice surpriză, dimpotrivă în Asia și în Europa limitele Imperiului erau cu totul neprecise. În Asia, hotarul natural ar fi fost Eufratul și Tigrul cu mănoasa câmpie a Mesopotamiei. Stăpânirea acesteia era condiționată pe de o parte de posesiunea podișului Armeniei, iar pe de alta de înfrângerea definitivă a statului partic, al cărui centru politic cădea tocmai în acest ținut.

Mult mai grea era situația în Europa. Prin cucerirea Galliei, Caesar asigurase stăpânirea Spaniei și a Galliei Narbonensis; în schimb populația Alpilor era liberă și în bună parte dușmănoasă Romei. Oricând puteau cobori prin pasurile munților cete năvălitoare dela nord. În Peninsula Balcanică, Romanii aveau Illyria, Macedonia și Grecia. Tracia și tot ținutul dela nordul munților Haemus era stăpânit de barbari. Pe vremea lui Caesar, se întemeiasă în basinul Dunării de jos, pe ambele maluri ale fluviului și sprijinit pe podișul transilvan, un mare stat dacic sub conducerea lui Burebista. Puterea extraordinară a acestui rege, conducător al unui popor numeros cu mari însușiri războinice, și amenințarea sub care se aflase în acel timp provinciile romane din Peninsula Balcanică, arătase Romanilor cât de precară e stăpânirea lor acolo, fără asigurarea unui hotar natural lesne de apărat. Pornind dela aceste realități, marele Caesar făcuse planul uriaș al unei expediții împotriva Dacilor pe de o parte și a Parților pe de alta, spre a hotărâni definitiv Imperiul în aceste ținuturi. Nu știm cât de adâncit și de socotit era acest plan. E posibil ca geniul lui Caesar, ajutat de formidabila organizare a Romei, care atunci era în plină ascensiune, să-l fi realizat. Moartea l-a împiedecat de a păși la împlinire.

Neprecizarea limitei Imperiului, care apărea ca o linie sinuoasă și în permanentă mobilitate, cerea statului roman o uriașă desfășurare de forțe împrăștiate pe un spațiu imens.

După anul 30 în. **1.** Chr., Octavian-August rămânând singur stăpân și conducător al Imperiului, reia problema fixării hotarelor stăpânirii romane și cu perseverența și spiritul de înțelegere realist care îl caracteriza el urmărește printr'o serie de acțiuni atât asigurarea stăpânirii provinciilor asiatice, cât și precizarea unui hotar scurt în Europa, determinat de ape și munți. În Asia, izbutește prin activitatea diplomatică să paralizeze tendințele agresive ale statului partic. În Europa, prin cucerirea Moesiei în anul 29 în. d. Chr., Dunărea de jos devenea granița naturală a Imperiului; orașele grecești dela mare, ca și Tracia de altfel, intraseră sub ascultarea împăratului. În acelaș timp, Augustus asigură stăpânirea Alpilor și încearcă o vastă acțiune de împingere a limitelor Imperiului pe linia cea mai scurtă pe care putea să o ofere granița europeană; anume pe Elba și podișul Boemiei. Dar încercarea de a cuprinde ținuturile Dunării de mijloc a fost zădărnicită de răscoala panonică (6—9 d. Chr.). În aceeași vreme Germanii, al căror ținut fusese cuprins până la Elba, ridicându-se sub Arminius distrug armata guvernatorului Varus și prin aceasta fac imposibilă o stăpânire mai departe a Romanilor între Rhin și Elba. Marele plan al lui Augustus a dat greș. El a înțeles situația și a renunțat la o nouă încercare de a cuceri aceste ținuturi. Singura lui activitate s'a mărginit de a fixa, în măsura posibilităților, limite naturale: Rhinul și Dunărea. Cu toate acestea, la sfârșitul vieții lui, Dunărea nu era atinsă în toată partea de mijloc, iar între cursul superior al acestui fluviu și Rhin ținutul era încă ocupat de barbari.

Împăratul Tiberiu, cu toate că era bun general, lipsindu-i însă entuziasmul și ne mai crezând în înfrângerea definitivă a rezistenței germane, renunță la orice încercare de a fixa granița Imperiului pe linia Elba. El își îndreaptă toată atențiunea la consolidarea hotarului existent. Moesia fu organizată ca provincie romană și întărită cu legiuni. Tot atunci se începu și construirea drumului militar dealungul Dunării. Sub Claudiu, consolidarea provinciilor balcanice este și mai temeinică. Regatul clientelar al Thraciei, în paza căruia era lăsată partea răsăriteană a Moesiei, este transformat, în anul 46 d. Chr., în provincie romană, pusă sub conducerea unui *procurator*. Moesia întregă, împreună cu ținutul Dobrogei, este acum administrată de Romani. La adăpostul

castrelor și trupelor, vin de se așează coloniști romani cari exercită o puternică influență romanizatoare asupra populației autohtone.

Cu toată slăbirea Dacilor după moartea lui Burebista, al cărui regat se împărțise în vreo cinci regate mai mici, în dușmănie unele cu altele, totuși, pe vremea lui Augustus, acest popor era socotit încă destul de primejdios de împărat. Pare că puterea Dacilor a scăzut mai mult în prima jumătate a secolului I d. Chr., căci ei n'au putut împiedeca pe Iazygii Metanaști, emigrați din părțile Ucrainei de astăzi, să se așeze în câmpia dintre Dunăre și Tisa. Neam sarmatic, ca și frații lor Roxolani rămași la Nistru, Iazygii erau popor de călăreți iubitori de stepă. Ocupând câmpia și neputând înainta către apus din cauza stavilei ce o ridica apărarea romană, ei începuseră să apese asupra Dacilor, cari fură nevoiți să se retragă tot mai mult spre munții lor.

Pe timpul lui Neron, în urma luptelor fericite purtate cu barbarii de guvernatorul Moesiei, *Plautius Silvanus Aelianus*, stăpânirea romană la Dunărea de jos se întinde, hotarul ajungând să cuprindă și sudul Basarabiei cu cetatea Tyras dela gura Nistrului. Vasile Pârvan credea că în această vreme Romanii stăpâneau dincolo de Dunăre și câmpia munteană până la valul de pământ cunoscut sub numele de *Brazda lui Novac*, a cărui întindere începe din Oltenia și merge până în spre Brăila. Faptul pare probabil; totuși nu e sigur. Aceea ce rămâne precis din acțiunea lui Plautius Silvanus Aelianus este încercuirea tot mai accentuată a stăpânirii dacice de către cea romană. Printr'un șir de întreprinderi militare și printr'o abilă activitate diplomatică, guvernatorul roman a știut pe de o parte să țină în frâu triburile războinice de peste Dunăre, iar pe de alta să câștige de partea Romanilor unele căpetenii de ale acestora (*CIL, XIV, 3608*).

Dela Claudiu și până la Traian, stăpânirea romană se încheagă și la Dunărea mijlocie. Teritoriul dintre Drava și Dunăre este ocupat treptat, iar prin înființarea succesivă de castre legionare la Poetovio, Carnuntum, Vindobona și Aquincum, precum și a unei flote fluviale de către împărații Flavii, hotarul Imperiului se fixa și în această parte pe o limită naturală. Tot sub acești împărați a fost cuprins și teritoriul dintre cotul Rhinului și Dunăre — *Agri Decumates* — încât se părea că linia de despărțire a lumii

romane de cea barbară fusese pe deplin statornicită dela Marea Nordului și până la Marea Neagră.

E drept că un fluviu mare, cum e Dunărea, poate constitui o piedecă însemnată pentru trecerea unei armate; cu toate acestea, după cum au arătat războaiele de totdeauna, mai ușor poate fi trecută o apă, decât un munte. În această privință, Dunărea oferea posibilități și mai mari. Inghețând iarna, apa fluviului formează ca un pod de legătură între cele două maluri, așa încât barbarii dela nord nu mai erau stânjeniți de nimic pentru a pătrunde în înfloritoarea provincie romană dela sud. Atât poetul Ovidius în tristele lui scrisori dela Tomi, cât și istoricul Tacit, ne amintesc episoade ale acestor năvăliri barbare pe timp de iarnă în Moesia. Se cerea deci din partea conducătorilor romani o mare supraveghere și o puternică desfășurare de forțe dealungul fluviului pentru ca să poată apăra provincia.

2. **Decebal.** Ocuparea temeinică de către Romani a ținutului dela gurile Dunării, precum și stăpânirea fluviului asigurată printr'o flotă (*classis Flavia Moesica*), puneau pe Daci într'o situație foarte critică. După cum foarte bine a observat Vasile Pârvan, pentru stăpânitorul câmpiei dela nordul Dunării era o condiție neapărată să stăpânească și podișul dobrogean, care este parapetul firesc al câmpiei muntene; dimpotrivă, cine stăpânește Dobrogea poate ține sub ascultarea lui și câmpia munteană.

Intinderea Romanilor până la gurile Dunării și la Nistru făcea pe Daci să se gândească acum la libertatea lor. În fața primejdiei romane nu stătură nepăsători, ci renunțând la dușmăniile și la luptele interne ei se uniră sub conducerea lui *Decebal*. Din portretul făcut de istoricul *Cassius Dio*, vedem că acest rege avea mari însușiri de comandant. După ce își întări statul și oastea, el încercă să rupă cleștele roman care strângea stăpânirea dacică. În acest scop începu un șir de atacuri și prădăciuni în Moesia.

Împăratul roman de atunci, *Domitian*, era un om cu slabe însușiri și vădit inferior regelui dac. Pentru a face față împrejurărilor, el reorganiză Moesia, împărțind-o în două provincii, și aduse noi legiuni; dar doi generali, *Oppius Sabinus*, guvernatorul Moesiei, și *Cornelius Fuscus*, prefectul pretoriului, sunt bătuti pe rând și uciși de *Decebal*. Al treilea general, *Tettius Iulianus*, deși câștigă o victorie la *Tapae*, lângă Poarta de

Fier a Ardealului, nu putu să-i tragă foloasele, din cauza împrejurărilor dela Dunărea de mijloc. Pe când Dacii năvăleau în părțile Moesiei, Suebii și Marcomanii începură să atace ținutul Pannoniei. După cum ne arată izvoarele antice, cauza ar fi fost însăși provocarea făcută de Domițian. Romanii fiind bătuiți, împăratul, spre a salva aparențele unei izbânzi, acceptă propunerile de pace ale lui Decebal. După cele ce ne spune Cassius Dio, condițiile acestei păci au fost destul de oneroase pentru Romani. Cu toate că regele dac se considera client al poporului roman, totuși împăratul se obliga să-i dea o sumă de bani anual, meșteri și ingineri să-i zidească cetăți, precum instructori și pentru a-i instrui armata după modelul roman. Iși da seama Decebal că, pentru a lupta împotriva puterii romane, nu era deajuns vitejia cea mare a poporului său, ci îi trebuia și o organizare militară asemănătoare aceleia a dușmanului.

În paginile consacrate acestui fapt în cartea sa *Getica*, Vasile Pârvan a încercat să arate că pacea lui Domițian nu era așa de rea, deoarece Romanii păstrau nu numai provinciile lor, dar și malul stâng al Dunării cu Banatul și Oltenia. Cu toate acestea condițiile păcii au fost destul de rău primite în lumea romană și titlurile triumfale cu care se împodobeau împăratul nu făceau decât să stârnească glume. În deosebi Senatul, dușman al împăratului, nu putea fi mulțumit. Oricât de înfricoșat și umilit fusese de Domițian, el încă se mai considera păstrătorul tradițiilor de glorie și de mândrie ale statului roman. O pace care obliga Imperiul să plătească bani unui rege barbar, chiar dacă se declarase client, mai ales că ucisese doi generali romani, iar într'una din cetățile lui mai păstra aquila unei legiuni pe care o distrusese, nu putea mulțumi pe membrii acestei instituții. Dealtfel nimănui nu scăpa observația că prin condițiile păcii Domițian înarma pe unul dintre cei mai aprigi dușmani ai poporului roman. Atât timp cât acest rege rămânea stăpân pe un popor și o armată puternică, existența provinciilor romane dela Dunăre era amenințată. Dorința unei revanșe împotriva lui Decebal era destul de vie în lumea senatorilor și a poporului din Roma. Se aștepta numai omul care să ia asupra lui această sarcină. Omul a fost Traian.

3. Traian și problema cuceririi Daciei. Pentru Traian, căruia i se incredințase acum destinele Imperiului Roman, războiul cu

Decebal nu se impunea numai ca o chestiune de prestigiu. De bună seamă că el, care își petrecuse cea mai mare parte din timp în tabără, luptând cu toate greutățile vieții de militar și se pătrunsese de spiritul soldatului roman, apărător al unui stat civilizată împotriva barbarilor, socotea ca o datorie, fiind acum împărat, să înlăture pacea nedemnă a lui Domițian, impusă de un rege barbar din pricina căruia doi generali romani căzuseră în luptă și se pierduse o întreagă legiune. Onoarea soldatului roman cerea să se răzbune umiliința care de atâția ani apăsa asupra armatei împărătești.

Dar lupta cu Dacii apărea lui Traian ca o necesitate și din alte motive. Puterea crescândă a poporului dac, reunit și întărit de istețul și înțeleptul Decebal, însemna creșterea unei primejdii cu mult mai mare pentru provinciile dunărene ale Imperiului, decât era bunăoară primejdia germană pentru provinciile dela Rhin.

În adevăr, cu toată presiunea exercitată asupra Dacilor, aceștia rămăseseră stăpâni pe podișul Transilvaniei, bogat în pășuni și în mine de aur și de sare, precum și pe mai tot ținutul muntean și moldovean, bogat în cereale.

Popor de agricultori în primul rând, Dacii erau statornici pe pământul care îi hrănea. Prin aceasta, puterea lor de rezistență devenea mai mare; în plus, credința în nemurire și un adânc sentiment de libertate le dădeau mari însușiri războinice. Organizați și întăriți după felul roman, așa cum voia Decebal, Dacii deveneau o putere formidabilă, mai ales că ocupau o situație geografică predominantă față de provinciile romane dela Dunărea de jos. În jurul puternicului rege dac se puteau concentra toate popoarele barbare din preajmă, care năzuiau la pradă în Imperiu.

Dacă stăpânirea Dunării asigurase Romanilor un hotar natural față de barbarii cari se întindeau din Germania și până la Marea Neagră, totuși acest hotar avea două părți vulnerabile: una în spre ținutul Cehoslovaciei de azi, iar a doua în spre câmpia munteană. Cele două podișuri ale Boemiei și Transilvaniei, cu munții respectivi, domină șesul din jurul fluviului.

Am arătat că podișul transilvan se întregește cu munții inconjurători și cu podișul dobrogean într'o unitate geografică firească, așa că în mod logic stăpânirea unei părți din acest teritoriu atrage după sine stăpânirea celuilalt. Cucerind Dobrogea din nevoia de a

păstra Dunărea și Moesia, Romanii puteau considera această chestiune rezolvată favorabil pentru ei, atât timp cât poporul dac rămânea fărâmițat și lipsit de forța necesară pentru a soluționa problema unității teritoriului în favoarea lui.

Bizuindu-se pe aparenta slăbire a barbarilor din sistemul muntos, care se întinde din Boemia și până la Dunărea de jos, precum și pe rezistența fortificațiilor și a legiunilor romane de pe malul fluviului, împărații până la Domițian — după cum am văzut — au renunțat la o împingere a limitei Imperiului până la extremitatea firească a bazinului dunărean. Întărirea Dacilor și ofensiva pornită de aceștia spre a-și reîntregi teritoriul a arătat cât de greșită a fost socoteala Romanilor de a se menține la Dunăre.

Nu știm dacă, după atacurile Dacilor asupra Moesiei, Domitian se gândise în mod serios să cucerească Dacia. S'ar părea că cele două ofensive pornite de Cornelius Fuscus și Tettius Iulianus spre podișul transilvan, inima stăpânirii dacice, indică o asemenea intenție. Dacă ținem seama și de vanitatea împăratului, doritor de cât mai multă glorie, am putea fi înclinați să-i atribuim această dorință de cucerire a țării lui Decebal. Relua el prin aceasta planul lui Augustus de a împinge hotarul Imperiului pe linia munților dela extremitatea bazinului dunărean, așa cum ar lăsa să se înțeleagă și luptele cu Marcomannii și Quazii? E greu de răspuns. Destul numai că războiul nenorocos, purtat cu acești din urmă barbari, l-a făcut să grăbească pacea cu regele dac în condițiile știute, lăsând astfel hotarul dunărean expus mai departe barbarului puternic, care se întărea tot mai mult în podișul dintre munții Transilvaniei și în câmpia din sudul Carpaților.

Așadar, Traian trebuia să ia asupra lui rezolvarea problemei, pe care o punea asigurarea hotarului roman la Dunărea de jos.

În deosebire de Domițian, Traian era un militar. Știa ce înseamnă un război și cum trebuie pregătit; dealtfel înfrângerea lui Domitian îl făcuse prevăzător. De bună seamă că gândul de a porni războiul împotriva Dacilor l-a avut din clipa proclamării lui ca împărat. Grija ce o pune în cercetarea hotarului împărăției la Rhin și la Dunăre, unde vreme de un an face inspecții personale și ia măsuri de întărire și reorganizare, mai înainte de a intra în Roma, dovedește intenția lui de a se asigura față de o eventuală

surpriză din partea barbarilor germani, cari ar fi putut ataca Imperiul, în timp ce el ar fi fost încurcat în luptele cu Dacii. Ca și Domitian, ar fi trebuit atunci să lupte pe două fronturi.

Cum a conceput Traian războiul cu Dacii?

«Traian pornește întâiul război împotriva Dacilor, din vest. El procedează după vechile planuri ale lui Caesar și August, de a ataca pe Daci având ca bază Dalmația și Pannonia». Astfel enunță Vasile Pârvan planul de luptă al lui Traian. La această afirmație sunt de făcut unele observații și întregiri:

1. Situația stăpânirii romane în părțile Dunării de mijloc și a Dunării inferioare era cu totul alta în vremea lui Traian, decât aceea a lui Caesar și Augustus. Pe timpul acestora din urmă, Romanii nu stăpâneau efectiv decât Dalmația și Macedonia. Cucerirea Pannoniei începe abia sub Augustus, iar Moesia tot atunci intră în stăpânirea romană. Abia sub Flavi garnizoanele romane străjuesc în castrele înșirate dealungul Dunării, dela izvor până la gurile ei, și tot acum se organizează temeinic cele două flote fluviale, *classis Flavia Pannonica* și *classis Flavia Moesica*. De asemenea marele drum militar, care pornea dela Marea Nordului pe valea Rinului și trecea prin *Agri Decumates*, ținutul dintre Main și Dunăre cucerit pe cale pașnică tot sub Flavi, spre a se uni cu drumul ce mergea pe malul Dunării până la Marea Neagră, este desăvârșit de Traian tocmai în această fază premergătoare războaielor dacice. Se înlesneau astfel transporturile militare din Germania în provinciile dunărene. Dacă Caesar și Augustus plănuiseră ofensiva împotriva Dacilor din părțile Pannoniei, ei au fost siliți la aceasta nu numai de faptul arătat de Vasile Pârvan că Dacii se amestecau în Illyricum, dar că efectiv Romanii nu puteau să-și fixeze altă bază de operațiuni.

2. Credem că în niciun caz Traian nu și-a pus în gând, cu ocazia primului război, să cucerească Dacia pentru a o transforma în provincie romană. Legenda narată de Ammianus Marcellinus, care îi pune în gură cuvintele: *sic in provincialarum speciem reductam videam Daciam*, este, după cum a arătat Paribeni, o născocire târzie și în niciun caz ea nu se poate atribui acestui timp. După cum s'a desfășurat întâiul război, precum și din cele ce s'au întâmplat după victoria Romanilor, reiese lipsa unei intenții din partea împăratului de a transforma Dacia în provincie romană.

În adevăr, împăratul pare să fi avut motive serioase de a nu purcede la un război de exterminare a lui Decebal. După părerea noastră acestea au fost:

a) Geograficește, țara lui Decebal forma față de hotarul Imperiului ca o peninsulă înconjurată de toate părțile de barbari: la vest *Iazygii*, la nord și est *Burii*, *Bastarnii* și *Sarmații Roxolani*. Stăpânirea temeinică a acestui teritoriu era condiționată de stăpânirea concomitentă a platoului boem. Aceasta însemna cucerirea tuturor populațiilor barbare dintre Dunăre și Carpații răsăriteni, precum și a acelor din cadrilaterul Boemiei. Ar fi fost de fapt vechiul plan al lui Augustus.

E probabil că Traian, ca bun general, nu era străin de acest gând al marelui său înaintaș; dar își dădea seama că pentru a-l pune în aplicare îi trebuia o considerabilă desfășurare de forțe, pe care starea de atunci a Imperiului îl împiedeca să le aibă. Recentele înfrângeri ale lui Domitian îi arătaseră cât de mare era rezistența acestor barbari.

b) Limitând cucerirea numai la Dacia, însemna — cum s'a văzut mai târziu — să concentreze mari forțe pe un spațiu relativ redus. Provincia s'ar fi asemănat cu un fort, în care soldații de pază stau mereu în stare de alarmă. Traian voia să economisească aceste forțe, socotind — și desigur aceasta a fost o greșeală — că ar putea menține mai departe frontiera Dunării, așa cum era întărită atunci, adăugându-i cel mult un mic ținut pe malul stâng al fluviului, care să fi constituit apărarea strategică a acestuia, ca un tampon între provinciile moesice și stăpânirea regelui dac. Împăratul își însușește punctul de vedere al urmașilor lui Augustus de a feri hotarul de atacuri prin câștigarea barbarilor limitrofi în situația de clienți și prieteni ai Imperiului Roman.

Din inscripția pomenită a lui Plautius Silvanus Aelianus, vedem în ce fel se desfășura această activitate politică: pe de o parte o operație de poliție a frontierelor, prin pedepsirea pe cale militară a triburilor ostile Romanilor, pe de alta câștigarea prieteniei altora prin daruri, ajutoare și bani. Era o neconținută atenție de supraveghere a raporturilor dintre aceste triburi barbare dela hotar și de aceea guvernatorii trebuiau să dea dovadă de multă dibăcie și simț diplomatic. Când unul dintre șefii barbarilor devenea prea puternic, trebuia să fie doborât. Întărirea

lui Decebal scosese în evidență primejdia ce amenința granița Imperiului, așa încât pentru asigurarea acesteia era o condiție neapărată aducerea regelui dac într'o stare asemănătoare celorlalți șefi de triburi limitrofe.

Dacă în liniile ei generale această politică dăduse roade, în ceea ce privește pe Decebal, Traian n'a ținut seama de o realitate. Statul lui Decebal, ca și statul lui Burebista, nu erau deloc la fel cu acele state neprecise și mobile alcătuite de diferitele popoare dela Dunăre și dela Rhin. Nici Sarmatii, nici Bastarnii, nici popoarele germanice, nu aveau modul de viață și rosturile Dacilor. După cum am văzut, aceștia din urmă erau nu numai păstori, dar mai ales agricultori, cu o viață așezată, cu un sistem social și politic destul de vechi și temeinic. Unitatea lor refăcută sub Decebal îi împingea să întindă statul pe tot spațiul geografic locuit de neamul dac. Nu era deci nevoia de pradă sau de noi locuințe ceea ce făcea pe Daci să atace provinciile romane, ci o nevoie impusă de existența liberă a statului lor.

Traian își dădea seama că are în Decebal un adversar de temut, dar nu distingea destul de limpede în ce consta puterea acestui rege. Socotea că va fi îndeajuns să-l învingă și să-l silească la ascultare, pentru ca să aibă hotarul liniștit. Distrugerea puterii militare a lui Decebal, întărită și prin alianțele cu neamurile sarmatice și bastarnice atrase de regele dac, și aducerea lui în aceeași stare de obediență ca și ceilalți barbari clientelari, era ceea ce dorea Traian. În acest fel se înlătura și primejdia unei confederații de popoare barbare sub conducerea Dacilor. De aceea vedem pe Traian că, paralel cu opera de organizare și întărire militară a provinciilor dunărene, întreprinde și o acțiune diplomatică căutând să câștige de partea lui pe barbarii din preajma Daciei. Printre alții, izbutește să atragă pe Iazygii din câmpia Tisei. Astfel asigurată, el pornește războiul.

4. Primul război al lui Traian cu Decebal. Despre războaiele lui Traian cu Dacia, contemporanii au lăsat scrieri amănunțite și însuși împăratul și-a scris comentariul expedițiilor, așa cum odinioară făcuse și Caesar. Din nenorocire, toate aceste scrieri s'au pierdut și numai puține știri s'au păstrat în istoria lui *Cassius Dio*, mutilată prin excerptările călugărului bizantin *Xyphilinus*, precum și în câteva opere posterioare de o valoare relativă. Singura

operă păstrată, care redă amănunțit povestea acestor războaie, este cronică ilustrată pe *Columna* ridicată de marele împărat la Roma în forul ce îi poartă numele; dar fiind lipsită de comentariu, înțelegerea diferitelor fapte înfățișate în tablourile sculptate este îngreuiată din lipsa unui text explicativ. Cercetată de savanți încă din vremea Renașterii, abia în zilele noastre s'a putut ajunge la o lămurire mai precisă a relievelor ei. Invățătul german *Conrad Cichorius*, punând la contribuție o mare erudiție, completată cu o cercetare a terenului unde s'au desfășurat cele două războaie dintre Traian și Decebal, a putut desluși o parte din aceste tablouri. Prin explicațiile lui, întregite cu observațiile și cercetările ulterioare întreprinse de alți învățați, putem astăzi să urmărim relativ în amănunte desfășurarea celor două războaie.

În ultimul deceniu, în afară de *Vasile Pârvan*, care studiază numai câteva aspecte ale războaielor lui Traian cu Dacia, povestirea acestora e dată de *R. Paribeni* în monumentală monografie închinată marelui împărat, iar într'o formă mai succintă de istoricul englez *B. W. Henderson*.

Fără a insista asupra amănuntelor, nefiind acesta scopul lucrării de față, vom descrie faptele petrecute în marele conflict care a răpus libertatea poporului dac și a adus stăpânirea romană până la Carpații răsăriteni, ținându-ne în liniile generale ale expunerii lui Paribeni.

* * *

La 25 Martie 101 d. Chr., colegiul Fraților Arvali se reunea într'o adunare extraordinară și ridica rugăciuni către Juppiter Optimus Maximus pentru ca să ajute împăratului să se întoarcă sănătos și victorios din război. Nu cunoaștem pretextul deschiderii ostilităților; dar ne închipuim că nu-i va fi fost greu lui Traian, care a voit acest război, să găsească un prilej de a porni împotriva lui Decebal.

Pregătirile fuseseră începute de împărat cu un an mai înainte, din vremea când inspecta frontiera Rhinului și a Dunării. Completarea drumului dela Marea Nordului la Marea Neagră era acum un fapt împlinit. De sigur că partea cea mai grea de construit a fost aceea din dreptul Cazanelor, făcută în anul 100. Din cauza

malului abrupt, au trebuit să se taie bucăți de stâncă, iar șoseaua să fie susținută de traverse de lemn fixate în malul pietros. O inscripție săpată în acest mal amintește celor de astăzi lucrarea săvârșită din porunca împăratului Traian (*CIL*, III, 1699 = 8267). În Pannonia și cele două Moesii, el întărește garnizoanele, înmulțind numărul legiunilor. După E. Ritterling, numai în Pannonia erau în preajma războaielor dacice patru-cinci legiuni. Dintre acestea, se cunosc legiunile: *XIII gemina*, cu lagărul la Vindobona (Viena); *XIV gemina* la Carnuntum (Petronell); *II adiutrix* la Aquincum (Alt-Ofen); *XV Apollinaris* la Poetovio (Pettau). În Moesia Superior se aflau legiunile: *IIII Flavia* și *VII Claudia*; despre ultima se știe că avea lagărul la Viminacium (Costolae). În sfârșit, în Moesia Inferior se aflau alte două legiuni, *V Macedonia* în lagărul dela Oescus (Gigen) și *I Italica* la Novae (Șiștov). Numeroase trupe auxiliare, răspândite în diferitele *castella* înșiruite pe întinsul frontierei dunărene, întăreau apărarea.

Din chiar dispozitivul forțelor menționate în aceste provincii limitrofe Daciei, ne putem da seama de acțiunea lui Traian în primul război. Baza de operații era partea de sud-vest a Daciei, mai precis Moesia Superioară. O diplomă militară ne arată că încă din Mai, anul 100, erau concentrate în această provincie nu mai puțin de 21 cohorte, plus 3 ale (*Année épigr.* 1912, no. 128 = *CIL*, XVI, Dipl. mil. no. 46). Iazygii dintre Pannonia și Dacia fiind câștigați de partea lui, împăratul nu avea să se teamă de atacuri dinspre câmpia Tisei; dimpotrivă, ținutul răsăritean al Moesiei Inferioare rămânea expus unor eventuale năvăliri, deoarece Sarmatii Roxolani, înfățișați ca aliați ai lui Decebal și pe Columna Traiană, precum și Bastarnii, erau dușmani Romanilor. Încă din anul 100, Traian a luat măsuri de întărire a acestui ținut, autorizând pe guvernatorul *Marius Laberius Maximus*, care s'a ilustrat apoi ca un general de seamă în războiul cu Dacia, să ia o sumă de dispoziții administrative, cum a fost bunăoară rânduirea privilegiilor orașelor grecești dela Marea Neagră sau hotărnicirea teritoriilor comunelor traco-romane din interiorul Dobrogei. Se înțelege că aceste măsuri erau completate cu altele de caracter militar. Vasile Pârvan socotește castrul dela Carsium (Hârșova), inaugurat în anul 103, ca fiind clădit înainte de începerea războiului cu Dacia, prin anul 100.

Dintr'un minuscul fragment din memoriile împăratului: *inde Berzobim, deinde Aixim processimus*, păstrat de gramaticul *Pri-scianus*, cunoaștem punctul de plecare al ofensivei lui Traian. Cele două localități menționate se aflau pe drumul care pornea dela *Lederata*, localitate în fața orașului roman *Viminacium* de pe dreapta Dunării, către *Tibiscum* și de acolo prin Poarta de Fier a Transilvaniei către *Sarmizegetusa*. Pe acest drum se afla localitatea *Tapae*, unde mai înainte *Tettius Iulianus* învinsese pe *Decebal*. Așadar, pe calea urmată de generalul lui *Domitian*, a pornit *Traian*.

Nu e greu să înțelegem de ce împăratul a urmat acest drum în primul război. El nu căuta să cucerească *Dacia*, ci numai să înfrângă pe *Decebal*. Trebuia în acest caz să-i dea o lovitură decisivă și desigur că niciuna nu era mai bună decât cucerirea capitalei. După toate cercetările actuale, capitala lui *Decebal* se afla într'una din acele cetăți din jurul orașului *Orăștie*, poate pe *Muncel*. Pe două căi se putea ajunge aci: 1) prin *Banat*, urmând valea *Bistrei* prin Poarta de Fier a Transilvaniei și mai departe, pe valea *Streiului*; sau 2) prin *Olenia*, pe valea *Oltului* până dincolo de pasul *Turnu-Roșu*, iar de acolo pe valea *Sebeșului*. Drumul prin *Banat* avea avantajul că se afla în partea *Dunării* pe unde flota *pannonică* putea circula și transporta ajutoarele din *Pannonia*. Pe de altă parte, chiar dacă *Domitian* nu a cuprins tot *Banatul* și *Olenia*, cum credea *Pârvan*, totuși o bună parte din teritoriul acestora spre *Dunăre* era în stăpânirea romană, așa încât *Traian* începea ofensiva în stânga fluviului chiar din teritoriu roman. Acest fel de înțelegere este întărit și de primele scene de pe *Columna Traiană*, unde se vede că *Romanii* nu au întâmpinat nicio piedică la începutul înaintării lor împotriva *Dacilor*.

Dar mai era un motiv ca *Traian* să ia acest drum. Se pare că al doilea general al lui *Domitian*, *Cornelius Fuscus*, care a întreprins acea ofensivă împotriva lui *Decebal*, mai mult pripită, decât socotită, înaintase pe valea *Oltului* și a fost ucis prin apropierea pasului *Turnu-Roșu*; dimpotrivă, atacul lui *Tettius Iulianus* prin părțile *Banatului* reușise. Era firesc pentru un general ca *Traian* să pună la contribuție experiența înaintașilor. O elementară prudență îl făcea pe el, venit acum întâia oară în atingere cu

Dacii, să întreprindă expediția prin acele ținuturi unde experiența predecesorilor arătase că ea poate avea sorți de izbândă. Iată pentru ce el întărește defensiv partea de răsărit a Moesiei și își concentrează toată puterea ofensivă în părțile Banatului.

Asupra numărului soldaților cu care Traian a pornit împotriva lui Decebal, părerile celor ce s'au ocupat cu această chestiune sunt împărțite. Socotind trupele menționate în inscripții, Paribeni arată că au participat la războaiele dacice 9 legiuni întregi sau în parte, 10 ale (trupe de cavalerie), 35 cohorte, câteva cohorte pretoriene, și alte trupe auxiliare (*equites singulares, numeri*). El face următoarea socoteală. Au luat parte în mod sigur șase legiuni întregi; detașamentele din celelalte trei legiuni, a căror participare nu a fost întreagă, alcătuiau laolaltă efectivul unei legiuni. Trupele auxiliare aveau un număr de 30.000 de ostași. Pe lângă aceștia, mai sunt de adăugat circa 3000 pretorienii, 3000 de oameni din alte arme speciale și aproximativ 4000 de auxiliari neregulați. În total, Traian a avut în cele două războaie un număr de cel puțin 100.000 de soldați. Calculul este destul de arbitrar. Dacă cunoaștem cu oarecare precizie numărul soldaților dintr'o legiune, care în această vreme era de 6000, e foarte greu în schimb să aflăm efectivul detașamentelor legionare, care nu era totdeauna acelaș. Aceeași greutate întâmpinăm și în precizarea numărului soldaților din trupele auxiliare, al căror efectiv putea să varieze. De-oarece calculul lui Paribeni privește totalul trupelor pentru cele două războaie, trebuie să admitem că pentru fiecare în parte a fost întrebuițat un efectiv mult mai redus, mai ales în primul război, ale cărui operațiuni nu au avut extinderea celor din al doilea.

Felul arbitrar al socotelii făcută de Paribeni nu ne poate servi la tragerea unor concluzii sigure, cu atât mai mult cu cât un cercetător competent, cum e Ritterling, arată că Traian a avut la dispoziția lui, la începutul primului război dacic, nu mai puțin de douăsprezece legiuni. După calculul acestui autor, armata lui Traian se ridică în total la un efectiv de 200.000 de oameni, ceea ce pare iar exagerat. Henderson dă o cifră foarte relativă, între 25.000 și 100.000.

Mersul expediției este descris în scenele găsite pe Columna Traiană. La început ni se înfățișează trecerea Dunării pe două poduri de vase. Din această prezentare, Cichorius a dedus că

trecerea fluviului s'a făcut de două armate romane, prin două părți diferite. Cu toate că această interpretare a fost contestată de H. Stuart Jones, totuși ea pare probabilă și în acest sens o acceptă și Paribeni. Dacă asupra locului de trecere a primei armate, în care se afla și împăratul, cercetătorii s'au pus de acord în a-l fixa la *Lederata*, în schimb asupra celuiilalt loc discuția e încă deschisă. După toate aparențele, al doilea pod a fost făcut pe undeva

Fig. 1. — Legionarii ascultând o cuvântare a împăratului Traian.
În frunte sunt *signiferi* cu *signa* legiunilor.

(Lehmann-Hartleben, *Traianssäule*).

în apropiere de *Tsierna*, oraș la gura râului Cerna, a cărui vale constituie al doilea drum de pătrundere prin Banat către Poarta de Fier și de acolo către Sarmizegetusa.

Reliefele Columnei ne arată mai multe momente din înaintarea armatei în care se afla împăratul: un consiliu de război, o lustratio exercitus, pe împărat cuvântând soldaților; în sfârșit, o scenă cu totul aparte în cadrul scenelor de până acum. În fața împăratului, parcă speriat la vederea acestuia, un barbar cade într'un mod caraghios de pe asinul său, pe spinarea căruia se afla un

obiect mare în forma unui disc. Cichorius vrea să vadă în această scenă ilustrarea unui episod din istoria lui Cassius Dio. Acesta povestește că, în timp ce Traian înainta spre Tapae împotriva lui Decebal, i s'au prezentat soli barbari cu o ciupercă mare, pe care era scris în latinește că Buri și ceilalți aliați ai Dacilor sfătuiesc pe împărat să plece înapoi și să facă pace. E curioasă forma în care e redată această scenă pe Columnă; totuși faptul narat de Cassius Dio fixează o nouă fază a acestui război.

Burii, pe cari Pârvan îi socotește un neam amestecat dacic, deși după izvoarele antice sunt socotiți Germani, trăiau în nordul Daciei. Intervenția lor în conflictul dintre Daci și Romani este o confirmare a acelei politici de alianțe împotriva Romei, pe care o dusese Decebal. Ceilalți aliați, de cari ne vorbește istoricul antic, trebuie să fi fost Sarmații și Bastarnii, cari vor neliniști pe Romani mai în tot timpul expediției din Dacia. Se știe că regele dac intrase în legătură până și cu regele Parților.

1272
63729

Înaintarea Romanilor se face cu încetineală. În primele șapte sprezece scene nu se arată niciun Dac; abia în tabloul al optsprezecelea se înfățișează aducerea în fața împăratului a unui prizonier, sau mai degrabă a unui spion din armata lui Decebal. Prima bătălie este redată tocmai în al douăzecișipatrulea tablou; în schimb, mai peste tot, soldații construiesc tabere militare și fortificații, deschid drumuri, fac poduri peste ape. Această activitate constructivă a armatei romane a făcut pe Paribeni să o interpreteze nu numai ca o elementară acțiune de prudență, ci ca o pregătire a viitoarei ocupări definitive a ținutului.

Deși faptul e contestat de unii învățați, se pare totuși că sculptorul scenelor de pe Columnă s'a ținut în totul de adevărul istoric, urmărind faptele după memoriile împăratului, după actele oficiale și probabil după povestirile celor ce au participat la războaiele dacice. Am arătat că Traian nu căuta o anexare a Daciei, ci cel mult să aibă asigurată stăpânirea unei părți de teritoriu pe stânga Dunării, cucerită poate mai dinainte de Domitian. Noi credem că măsurile militare luate de împărat la începutul expediției nu sunt decât o întărire a acestui ținut transdanubian ocupat de Romani, pentru a-l feri de eventualele atacuri ofensive ale Dacilor. E drept că la încheierea păcii cu Decebal împăratul a lărgit posesiunile romane din stânga Dunării, dar numai în scopul de a

apăra și mai bine hotarul. Credem că mai toate episoadele înfățișate până la scena a douăzecișipatru, sau mai sigur a optsprezecea, se petrec pe teritoriul stăpânit de Romani. Identificarea castelului dela *Arcidava* (Vărădia) în tabloul al XIV-lea de pe Columnă este întărită și de cercetările recente, care au stabilit existența acestuia încă din vremea lui Traian. Pe Columnă se observă de altfel că numai în urma bătăliei dela *Tapae* apar peisaje caracte-

Fig. 2. — Traian înaintea unor întărituri dacice. Zidurile acestora sunt de piatră. În fața lor se află gropi, în fundul cărora au fost înfipti pari ascușiți. Capetele prizonierilor romani au fost înfipte în pari și se văd dinapoia zidurilor. Soldații romani, ca represalii, dau foc unor case dacice de lemn, mult asemănătoare cu casele țăranilor noștri dela munte.

(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

ristic dacice, fapt ce a făcut *C. de La Berge* să susțină că abia din preajma acestei localități începe propriu zis invazia teritoriului dac.

După ce trec pe la *Centum Putei* și *Berzovia*, Romanii ajung fără dificultate la *Aixis*, a doua localitate menționată în fragmentul rămas din memoriile lui Traian. De aici încolo se pare că rezistența Dacilor începe să se afirme, căci pe Columnă ei încep să figureze tot mai des. Armata venită cu împăratul pe drumul

dela Lederata s'a unit cu aceea care suise pe valea Cernei probabil la Tibiscum și împreună au dat atacul împotriva Dacilor întăriți la Tapae.

Bătălia dela Tapae, identificată în al douăzecișipatrulea tablou de pe Columnă, a fost, după datele lui Cassius Dio, foarte sângeroasă și Traian a trebuit să dea chiar din veșmintele lui pentru ca să poată fi pansați soldații răniți.

Primul an al luptelor se încheie cu această bătălie, căci scenele care urmează nu mai indică nicio întreprindere mare, ei arată numai o expediție de pedepsire prin arderea unor sate dacice, sau un transport de prizoniere, între care și sora lui Decebal, prinsă de Laberius Maximus. Între acestea, vine la Traian o solie de Daci comati aducând cuvânt de pace dela regele dac. După cum știm dela Cassius Dio, împăratul a respins propunerile. În timpul iernii, Dacii, întăriți defensiv la Poarta de Fier în fața armatei romane de invaziune, care acum stă inactivă, iau ofensiva trecând Dunărea în Moesia Inferioară prin câmpia munteană, aflată încă în stăpânirea lui Decebal. Ca aliați ai acestuia luptă și Sarmatii, călăreți îmbrăcați în cămăși de zale. După cum se vede din reliefele Columnei, Dacii asediază castelele ocupate de trupele auxiliare romane. Reiese din aceasta că atacul lor se dă în partea de răsărit a Moesiei Inferioare, care nu era apărată de legiuni. Către sfârșitul iernii, prin ultimele zile ale lui Februarie sau începutul lui Martie, se pare că situația era destul de gravă în această parte, căci Traian în persoană coboară pe fluviu, însoțit de ostași. După ce debarcă, se îndreaptă în marș forțat către locul amenințat. În acest timp însă trupele auxiliare, de sigur întărite cu ajutoare, au respins atacurile Sarmatilor și Dacilor, luându-le chiar prizonieri. Poate că atunci au fost supuse și unele triburi dacice de pe stânga fluviului. Relieful arată construirea de către legionari a unui castru în această parte a Dunării. Să fie oare castrul dela Barboși?

Acțiunea Romanilor a fost socotită de Decebal destul de primejdioasă, pentru că el trimite o armată să-i alunge. Scenele XXX, XXXI și XXXII de pe Columnă redau bătălia, care trebuie să fi fost foarte sângeroasă. Trupe auxiliare romane, ajutate de legionari și de mașini de război, resping pe Daci. Pentru prima dată sunt reprezentați pe Columnă soldați romani răniți. Se pare

că acum Traian a primit o nouă salutare imperială. Paribeni crede că fundarea orașului *Nicopolis ad Istrum* și ridicarea monumentului dela Adamclissi de către Traian sunt de pus în legătură cu lupta de mai sus. Desigur că în urma acestor întâmplări, împăratul și-a dat pe deplin seama de însemnătatea ce o are câmpia munteană în sistemul de apărare a Moesiei Inferioare. Luând-o în posesiunea lor, Romanii puteau împiedeca neamurile barbare sarmato-

Fig. 3. — O trupă romană compusă din auxiliari neregulați, printre care și Orientali, și auxiliari regulați în luptă cu Dacii.

(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

bastarne, aliate cu Dacii, să mai năvălească în provincia dela sudul Dunării. Poate că de acum s'a început organizarea liniei de apărare a drumului din sudul Moldovei, care mergea dela gura Siretului, pe la Poiana și prin pasul Oituz în Ardeal, prin fixarea de garnizoane la Barboși și Poiana, în timp ce flota Dunării patrula și pe partea navigabilă a Siretului.

După luptele din timpul iernii, care deschid al doilea an al războiului, Traian, întărindu-și forțele cu trupe proaspete, printre acestea fiind și legiunea *I Minervia* chemată din Germania, reia

ofensiva. De data aceasta se pare că în afară de armata ce opera în Banat, o alta a trecut Dunărea pe la Drobeta, îndreptându-se prin Oltenia către munți, pentru ca printr'o trecătoare (Cichorius crede că pe la Turnu-Roșu, dar e greu de precizat dacă a fost pe valea Oltului, sau pe valea Jiului) să pătrundă în Ardeal și să meargă asupra Sarmizegetusei.

O nouă solie de pace a lui Decebal e respinsă. Inaintarea Romanilor e foarte grea. Se trec râuri, se deschid drumuri și se construiesc fortificații. Cavaleria face recunoașteri și dă foc satelor dace. Un nobil dac, trimis la împărat ca sol, amintește de episodul povestit de Cassius Dio că Decebal, văzând solia de oameni de rând (comati) respinsă, a trimis să ceară pace o alta alcătuită din nobili. Pentru discutarea condițiilor de pace, Traian a trimis la Decebal pe generalii săi *Licinius Sura* și *Claudius Livianus*, dar tratativele nu au dus la niciun rezultat.

În treacăt observăm că și din acest fapt reiese intenția Impăratului de a nu anexa Dacia, ci numai de a o aduce într'o reală condiție de vasalitate față de Imperiul Roman.

Armata romană pătrunde în regiunea muntoasă, care e de identificat cu ținutul dintre izvoarele Jiului, Bistra, Mureș și Olt, cu văile Sebeșului și Streiului. Călăreții mauri, conduși de *Lusius Quietus*, African ajuns la mari comandamente sub Traian, participă la acțiunea de învăluire a Dacilor. În urma unei bătălii pierdute, Dacii se retrag; o fortăreață a lor e cuprinsă de Romani. Într'una din aceste cetăți din munți, Traian a găsit armele, mașinile de război, captivii și aquila legiunii distrusă de Decebal în luptele cu Cornelius Fuscus.

Ultimele rezistențe dacice sunt înfrânte. În cea din urmă bătălie a acestui război, figurată pe Columna Traiană, de partea Romanilor luptă și un Dac pileat, fapt interpretat în sensul că o parte din triburile Dacilor trecuseră de partea Impăratului. Văzând că însăși capitala e aproape să cadă, Decebal se închină învingătorului. Autorul reliefului de pe Columnă reprezintă un tablou impresionant. În fața Sarmizegetusei, Traian stă pe tron, în spate și pe lături fiind înconjurat de ofițeri și soldați. În genunchi dinaintea Impăratului un grup de Daci imploră pace, pe când în fund, în picioare, regele dac cere de asemenea pace, păstrând totuși o expresie de dârzenie. Cassius Dio ne enumeră condițiile,

pe care Decebal a trebuit să le primească. Nu numai că înapoia armele, mașinile de război, pe dezertorii și pe instructorii romani, dar mai era obligat să distrugă fortificațiile, să se țină departe de ținuturile cucerite de Romani, să nu aibe alți prieteni sau dușmani decât pe aceia ai Imperiului Roman. Pentru mai multă siguranță, Traian lasă garnizoane în Sarmizegetusa și în alte locuri din Dacia. După Ritterling, trupa din Sarmizegetusa aparținea legiunii *III Flavia Felix*, ale cărei cărămizi cu stampilă s'au găsit în ruinele orașului. E o afirmație bazată pe o greșită cunoaștere a situației. S'a dovedit că nu Sarmizegetusa dela Grădiștea Hațegului a fost capitala Daciei lui Decebal, ci aceasta trebuie căutată într'una din cetățile de pe munții din jurul orașului Orăștie, la Costești, sau mai degrabă la Muncel. Cărămizile cu stampila legiunii III Flavia sunt deci ceva mai târzii, din timpul când Dacia era provincie romană, cu capitala la noua Sarmizegetusa dela Grădiștea Hațegului.

Prin pacea încheiată, care aducea pe Decebal în situația de adevărat client al poporului roman și lărgea stăpânirea Imperiului la nord de Dunăre, peste ținutul Banatului, Olteniei și poate și al Munteniei, Traian credea că asigură hotarul în aceste părți și liniștea provinciilor dunărene. Dar în curând avea să vadă că, atât timp cât podișul se afla în puterea unui dușman de talia lui Decebal, provinciile romane nu puteau avea liniște.

5. **Al doilea război cu Decebal.** Intors la Roma, Traian primi titlul de *Dacicus*, învingător al Dacilor, și sărbători victoria împotriva lui Decebal cu jocuri de gladiatori și cu instituirea unui spectacol amintitor al acestei biruințe, *ludus dacicus*. Celor căzuți pe câmpul de luptă, el le ridică un cenotaf de cinstire, ale cărui fragmente au fost găsite în zilele noastre la Adamclissi (*CIL, III, 14214*).

Intre primul și al doilea război dacic, împăratul luă mai multe măsuri de reorganizare în provinciile limitrofe Daciei, cu deosebire în Pannonia, pe care o desparte în două, așa cum Domitian despărțise Moesia. Despărțirea delimita mai precis hotarele și întărea administrația și apărarea. Totdeodată el intensifică și romanizarea prin acordarea dreptului de colonie romană orașului Poetovio. Garnizoanele fură întărite prin aducerea de noi trupe din Germania. Atenția lui Traian s'a îndreptat și către cele două Moesii.

Intâiul război cu Dacia arătase împăratului cât de expusă era partea răsăriteană a provinciei Moesia Inferior și de aceea, pentru a o apăra mai bine, el aduse pe lângă cele două legiuni existente, *I Italica* dela Novae (Șiștov) și *V Macedonica* dela Oescus (Gigen), o a treia legiune, *XI Claudia*, pe care o transportă din Pannonia la Durostorum (Siliștra); deasemenea lagărul legionar dela Oescus fu mutat la Troesmis (Iglița, la cotul Dunării). Garnizoana permanentă a Moesiei Inferioare era acum de trei legiuni. Dintr'o in-

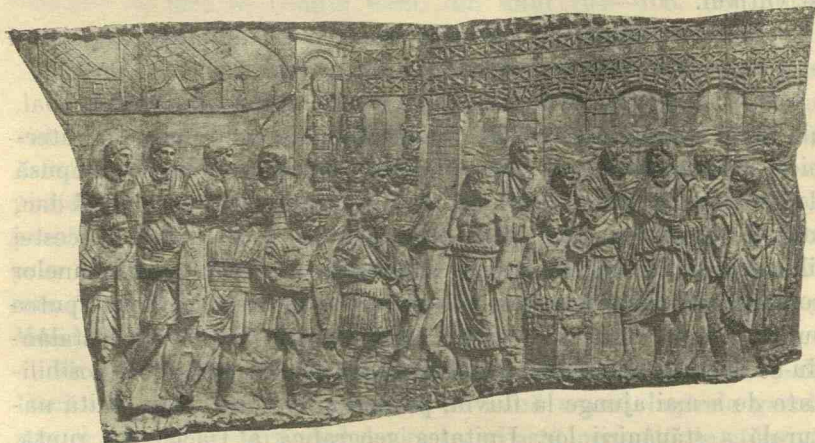

Fig. 4. — Traian aduce jertfe zeilor înainte de a începe al doilea război cu Dacia. Scena se petrece în fața podului dela Drobeta, construit de Apollodor din Damasc.

În stânga altarului de jertfă, legionari cu *signa* legiunilor.

(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

scripție știm că în anul 103 a fost inaugurat castrul dela Carsium (Hârșova), probabil construit mai înainte.

Voind să stabilească o legătură temeinică între ținutul dacic și cele două Moesii, Traian dădu ordin celui mai mare arhitect al timpului, *Apollodor din Damasc*, să construiască podul de piatră dela Drobeta (Turnu-Severin). Mâna de lucru au dat-o corpurile de trupă din cele două Moesii. Pentru apărarea podului, s'a construit câte un castru la *Drobeta* și la *Pontes* (pe malul jugoslav de azi). Încă din antichitate construcția lui Apollodor a stârnit vâlvă și admirație. Ecoul îl găsim în descrierea lăsată de Cassius Dio. În vremurile noastre, cercetătorii i-au consacrat numeroase studii.

Alegerea Drobetei pentru construcția podului trebuie să fi fost determinată în primul rând de poziția localității aflată aproape de hotarul celor două Moesii și foarte aproape de Tsierna, orașul dela gura Cernei, prin a cărui vale se înainta ușor către Poarta de Fier, drumul de intrare vestic în podișul ardelean. Prin Drobeta se asigura deci pe de o parte comunicația pe malul stâng al Dunării cu drumul de pe valea Cernei, iar pe de alta posibilitatea de a pătrunde prin Oltenia către pasurile Carpaților urcând văile Jiului și Oltului.

Clădirea podului la Drobeta ne face să admitem ca sigură stăpânirea Olteniei de Traian încă din primul război.

Pacea așa cum se încheiase nu era făcută să dureze. Decebal, ale cărui însușiri descrise de Cassius Dio ni-l arată ca pe o puternică personalitate, nu putea îndura situația umilitoare impusă de Traian. Spiritul de libertate era prea dezvoltat la poporul dac, atât de demn întruchipat de rege, pentru ca o știrbire a acestei libertăți să fie multă vreme suportată. Prezența garnizoanelor romane era mărturia supunerii, pe care mândria dacică nu o putea suferi. Dar în afară de aceasta, Dacii vedeau pe Romani instalându-se definitiv pe stânga Dunării; le era luată astfel orice posibilitate de a mai ajunge la fluviu, pe care și ei îl socoteau limită naturală a stăpânirii lor. Unitatea geografică a Daciei era ruptă. Dacii amenințați cu înăbușirea în podișul transilvan, drumurile de comunicație prin trecătorile munților către câmpie fiind stăpânite de Romani, căutau cu orice risc să refacă unitatea țării lor, singura care le asigura o dezvoltare liberă.

O nouă ciocnire nu putea fi înlăturată. Se pare că Decebal dela început a fost hotărât să nu păstreze pacea. El nu respectă condițiile impuse, căci din nou chiemă dezertori și instructori romani, reconstrui fortificațiile și încercă noi alianțe împotriva Imperiului. Mai mult chiar, el cuprinde ținuturi de ale Iazygilor, fie pentru a-i pedepsi că s'au dat de partea Romanilor, fie din motive strategice. Care vor fi fost acele ținuturi ale Iazygilor, nu știm. Cassius Dio ne spune numai că Iazygii le-au cerut mai târziu lui Traian, după ce acesta a cucerit Dacia, dar împăratul nu le-a dat. De aci s'ar putea deduce că ele au fost în părțile sud-vestice, între Pannonia și Moesia Superior, constituind pentru Decebal o poartă de pătrundere în aceste provincii.

De data aceasta războiul a fost stârnit de Daci. Dacă fazele primului război, reprezentate în reliefele Columnei Traiane, au putut fi determinate cu oarecare precizie, mult mai greu sunt de precizat cele din al doilea război, deoarece elementele documentare lipsesc și chiar scenele reliefate sunt mai puțin clare și semnificative.

Acestea ne arată plecarea grăbită a lui Traian dintr'un port al Adriaticei, identificat mai de toți interpretatorii drept Ancona. Plecarea se face în timpul iernii din anul 104—105. Un motiv mai mult, observă Paribeni, să admitem că provocarea a venit dela Daci, cari operau ofensiv mai cu deosebire în acest anotimp.

Asupra itinerariului urmat de Traian dela Ancona la Dunăre, redat într'un șir de scene pe Columnă (LXXIX—XCI și XCVII—C), a fost o întinsă discuție între diferiții interpretatori, fără ca să se poată ajunge la un acord. În timp ce unii cred că împăratul a pornit pe Adriatică în jos către Grecia, pentru ca pe mare și apoi prin Tracia, pe uscat, să ajungă în Moesia Inferioară, alții admit numai trecerea Adriaticei la Salonae, de unde prin Dalmația și Moesia Superioară a ajuns la Dunăre.

Graba împăratului era justificată de atacurile întreprinse de Daci asupra fortărețelor romane, de bună seamă lagărele garnizoanelor fixate în teritoriul dacic. În această perioadă de ofensivă a Dacilor dela începutul celui de al doilea război e de pus prinderea lui *Longinus*, general iubit de Traian. Paribeni crede cu mult temei că acesta a fost comandantul garnizoanelor lăsate în Dacia și a căzut prizonier în urma unei curse întinsă de Decebal. Se știe că viteazul general s'a sinucis ca nu cumva regele dac să speculeze deținerea lui, spre a obține concesiuni dela Impărat.

Cu toate că Traian este la Dunăre încă din primele luni ale anului 105, se pare că abia în Iunie a început în mod oficial războiul. Întârzierea se explică dacă ne gândim că de data această greaua problemă a asigurării hotarului dunărean cerea o nouă soluțiune, decât aceea găsită prin pacea care a încheiat primul război. Acum a putut împăratul să se încredințeze pe deplin că hotarul Dunării nu poate fi sigur atât timp cât podișul transilvan rămâne în altă stăpânire. Dar posesiunea acestui podiș ridica mari greutateți. Încă din primul război, Traian a putut să vadă ce anevoioasă era pătrunderea în aceste ținuturi fără drumuri, pline de văi și

munți, dintre cari mulți erau întăriți și fortificați de Daci. Recentele cercetări și săpături făcute în munții Huniedoarei au scos la lumină mai multe cetăți dace, așa că se adeverește pasajul din povestea lui Cassius Dio care spune că munții erau întăriți cu ziduri. Dacă numai pentru a aduce la ascultare pe Daci trebuise în primul război să se facă mari eforturi ca Romanii să ajungă la Sarmizegetusa, se înțelege dela sine cât de mari sacrificii trebuiau făcute pentru a se pune stăpânire pe întreaga țară a lui Decebal. În altă privință, o împingere a hotarului roman la marginile de nord și răsărit ale podișului ardelean cerea pentru siguranța lui și o stăpânire a podișului boem. Traian se afla în dilema, fie de a rămâne la vechea soluție dată în primul război, fie de a cuprinde podișul Transilvaniei, paralel cu o acțiune de pătrundere și cucerire a platoului Boemiei. Această din urmă hotărîre ar fi însemnat reluarea în totul a vechiului plan conceput de Augustus pentru a scurta frontiera Imperiului pe linia Elba—Carpați—Marea Neagră. De bună seamă că situația Imperiului din acel timp nu permitea o acțiune pe două fronturi; experiența lui Domitian, care o încercase, era o mărturie. Traian se oprește la o soluție intermediară: cucerirea podișului transilvan. Acesta urma să fie pentru provinciile dela Dunărea de jos aceea ce Britannia era pentru Gallia, un fel de parapet sau bastion înaintat în mijlocul barbarilor, un « glacis », cum spune istoricul Leon Homo.

Astfel fu luată hotărîrea de a transforma Dacia în provincie romană. Nu a fost o greșeală a împăratului, cum credea Xenopol, ci acțiunea lui a fost determinată de necesitate. E de pus totuși întrebarea dacă Traian, pe lângă motivele de ordin militar, n'a fost influențat în hotărîrea de a cuceri Dacia și de faptul că această țară era bogată, mai ales în mine de aur. Dată fiind situația grea financiară în care se afla Imperiul, o stăpânire a minelor dacice, precum și a bogățiilor acumulate de regele și șefii daci, era de dorit. Se va vedea că, în urma războiului, starea financiară a Imperiului s'a îndreptat prin averile luate din Dacia.

Traian trebuie să se fi decis la o astfel de acțiune după multă chibzuință și după ce a judecat toate probabilitățile de reușită. Aceste considerații ne fac să fim de părerea lui Paribeni în interpretarea pasajului din rugăciunea Fraților Arvali *pro itu et reditu (imperatoris)* (CIL, VI, 2075), care se face între 2—5 Iunie anul 105,

deci mult timp după plecarea lui Traian din Roma spre teatrul de operațiuni, ca fiind în legătură cu declararea oficială a războiului de către Senat, desigur în urma explicațiilor și cererii împăratului. Decebal era din nou arătat ca dușman al poporului roman.

De data aceasta, războiul lua un caracter de exterminare, regele trebuind să fie înlăturat de pe tron, iar țara lui supusă. Întârzierea dintre începutul real al războiului, determinat de atacurile Dacilor din iarna anului 104—105, și începutul oficial, manifestat de ofensiva împăratului în vara anului 105, mai e de explicat și prin marile pregătiri militare impuse de amploarea evenimentelor ce aveau să se desfășoare. Nu se poate stabili numărul soldaților întrebuințați de Traian acum. În orice caz, el era mai numeros decât în primul război, fiindcă și obiectivul de atins era mai greu. Ritterling arată că în anul 103 se aflau garnizionate în Pannonia și cele două Moesii nu mai puțin de 13 legiuni, care în mod direct sau indirect au participat desigur la al doilea război dacic.

Pregătirea militară a celui de al doilea război a mers mână în mână cu o întreagă activitate organizatoare în regiunile dunărene, precum și cu o prealabilă pregătire diplomatică. Dintr'un paragraf din istoria lui Cassius Dio, știm că Decebal a trimes în Moesia, unde se afla împăratul, ucigași cu scopul de a-l omori. Înțelegând că Traian de astă dată nu-l va mai cruța, hotărîrea de a transforma Dacia în provincie romană fiind definitivă, regele folosește mijloace disperate spre a scăpa de temutul adversar; dar ucigașii sunt prinși mai înainte de a-și îndeplini însărcinarea. Puși la tortură, ei divulgă pe cel care i-a trimis. Se înțelege că un astfel de gest din partea lui Decebal, tot așa ca și prinderea prin înșelăciune a lui Longinus, nu făcea decât să înfurie pe Traian și să-l întărească în hotărîrea luată; cu toate acestea, ca general prudent și cu experiență, nu grăbește operațiile.

Relieful Columnei ne-au ilustrat câteva din pregătirile împăratului. Astfel tablourile XCVIII și XCIX ne înfățișează pe Traian primind defilarea trupelor în apropierea podului dela Drobeta. În tabloul următor (C), împăratul duce tratative cu solii mai multor neamuri barbare, printre cari au fost identificați Bastarni, Sarmati și chiar Daci. Dintr'un izvor antic știm că împăratul

Hadrian a reînnoit stipendiile Roxolanilor, pe care aceștia le primeau din vremea lui Traian. Mai știm deasemenea din alt izvor că Iazygii au venit la Traian să se plângă că Decebal le-a cuprins ținuturile, cerând restituirea lor. Prin tratativele duse cu triburile dimprejur, chiar cu unele dacice care părăsiseră pe rege, împăratul încearcă prin bani sau alte mijloace să le determine fie de a rămâne neutre, fie de a trece de partea lui. E clar că în al doilea război Decebal, cu toate că și el a desfășurat o mare activitate pentru câștigarea de aliați, a avut mijloace mult mai reduse decât în primul război.

Ofensiva lui Traian a pornit acum sprijinită pe o bază mult mai largă decât în campania din anul 101. După cum observă Pârvan, de data aceasta centrul de desfășurare a ofensivei a fost *Oescus* (Gigen, localitate din Moesia Inferioară, aproape de gura Oltului). Acest oraș fusese ridicat chiar de împărat la rangul de *colonia*, ceea ce însemna că era romanizat. Drumul de pătrundere spre Ardeal a fost valea Oltului. Construirea unei șosele, mai înainte de începerea ostilităților, redată în tabloul XCII de pe Columnă, face pe Cichorius să creadă că ar fi vorba de șoseaua care mergea dealungul Oltului și trecea prin pasul Turnu-Roșu.

Experiența primului război îi arătase lui Traian ce însemnătate are câmpia munteană pentru siguranța unei ofensive în platoul ardelean și de aceea, urmând învățămintele trase, el își concentrează atenția cu deosebire în aceste părți. Baza de acțiune trebuie să fi fost întreaga vale a Dunării de jos până la gurile ei. Grosul armatei romane a trecut pe podul de piatră dela Drobeta, o parte îndreptându-se pe valea Cernei spre Poarta de Fier, pe când cealaltă a urcat către cele două pasuri ale Olteniei, Vulcan și Turnu-Roșu, deschise de văile Jiului și Oltului. Suntem înclinați a admite și o altă pătrundere a armatei romane în Ardeal pe drumul dealungul Siretului, pe la Piroboridava (Poiana) și prin pasul Oituz. Am arătat că acest drum a fost luat în stăpânire de Romani chiar după primul război și el nu putea fi lăsat fără folosință.

Operațiile celui de al doilea război cu Decebal sunt conduse de Traian cu multă încetineală. Cassius Dio ne spune chiar că împăratul a condus acest război cu mai multă siguranță, decât grabă; cu mare greutate a învins pe Daci. Deși prima parte a

înaintării romane s'a făcut prin teritoriul anexat de Traian după primul război, totuși ea este destul de înceată. Reliefele de pe

Fig. 5. — Traian în fața capitalei lui Decebal, în al doilea război. Cetatea se află pe munte. Se distinge zidul de formă poligonală, construit din pietre neregulate și întărit cu bârne de lemn, din care se văd numai capetele rotunde. În dreapta, pe stâncă, sunt fixate mâșini de război. (Lehmann-Hartleben, *Traianssäule*).

Columnă ne arată mai multe scene cu marșuri, lucrări de fortificații, sacrificii și cuvântări ale împăratului către soldați, consilii de război. E mai mult ca sigur că acum s'a construit drumul dealungul Oltului, prevăzut cu castru, dintre care unul va purta

mai târziu numele *Castra Traiana*. În ce privește drumul dela Drobeta spre pasul Vulcan, cunoscut din timpuri preistorice, știm că în vremea romană era prevăzut cu un castru la Bumbesti, a cărui existență pare să dateze dela Traian. Cichorius admite că șoseaua romană prin această trecătoare fusese construită îndată după primul război, iar în anul 105 ea era terminată.

Înaintarea pe încetul a armatei romane, urmată la fiecare pas de construcții de drumuri și fortificații, dovedește intenția unei ocupări temeinice a ținutului.

În sfârșit, oștile împăratului ajung în fața capitalei dacice, înconjurată de un zid poligonal. Am arătat mai sus că această capitală trebuie căutată într'una din cetățile dace descoperite în munții Huniedoarei, poate în cea de pe Muncel. Sub ochii lui Traian, trupele de legionari și auxiliari dau asaltul. Disperând de a o mai putea apăra, Dacii îi dau ei înșiși foc, pe când căpeteniile strânse în jurul unui cazan cu otravă beau veninul, preferind să moară liberi, decât să trăiască robi. Faptul este ilustrat pe Columnă în trei scene (CXIX—CXXI) dintre cele mai impresionante. Admirând eroismul învingșilor, învingătorii au lăsat posterității măr-turia marelui suflet al acestor « barbari ».

În fața înfrângerii, Decebal nu se pleacă. Hotărît să ducă lupta mai departe, el se retrage cu ceea ce îi mai rămăsese din ostași, după ce mai înainte avusese grije să-și ascundă tezaurele în albia râului *Sargetias* (Streiul). Aci au fost găsite de Traian, după destăinuirile unui prizonier dac, *Bicilis*.

Nici după căderea capitalei, Romanii nu se grăbesc cu înaintarea. Pătrunzând către valea Mureșului, ei întăresc locurile strategice cu fortificații. În ultime încercări disperate, Dacii le dau asalt, dar sunt respinși; eforturile lui Decebal sunt zadarnice. Adunându-și soldații, el le vorbește. Ce cuvinte de îmbărbătare va fi găsit oare regele în aceste momente de dezastru? Tabloul ilustrat de pe Columnă nu ne spune. Vedem numai că, în timp ce unii dintre ostași ne mai putând crede în victorie se sinucid, vajnicul rege încearcă să fugă în munți, poate în speranța că acolo va mai putea rezista sau pregăti răzbunarea împotriva cotropitorilor. Dar soarta i-a fost potrivnică. Fiind urmărit de aproape de călăreți romani și văzând că e pe punctul de a fi prins, Decebal se străpunge cu sabia (tabloul CXLV). Romanii i-au tăiat capul

și, după ce l-au arătat armatei, l-au trimis la Roma ca mărturie că temutul dușman nu mai există.

După moartea lui Decebal, războiul se poate considera sfârșit. În restul scenelor de pe Columnă, vedem cum Romanii fac prizonieri și pătrund adânc în ținutul muntos până la unele triburi barbare mult asemănătoare Dacilor. Ultimele lupte sunt purtate cu aceștia. O așezare barbară cade pradă flăcărilor aprinse de soldații romani. Și pe când grupuri de Daci, bărbați, femei și copii, cari nu s'au putut resemna să stea sub stăpânirea străină, pornesc spre alte meleaguri, cete de coloniști romani vin să populeze noua provincie, câștigată cu atâta trudă și vărsare de sânge.

În anul 107, războiul pare să fi fost complet terminat. Prada luată de Romani a fost imensă. Într'un recent studiu, învățatul Carcopino a arătat, pe baza datelor păstrate de autorul bizantin *Iohannes Lydus* că valoarea bogățiilor luate din Dacia a

putut reface bugetul Imperiului destul de sdruncinat până atunci.

Victoria asupra Dacilor a fost sărbătorită de Traian în mod măreț. Serbările au durat la Roma o sută douăzeci și trei de zile. Din bogatele prăzi, Traian a făcut daruri poporului, iar pe monetele bătute cu această ocaziune s'a imprimat legenda cu amintirea supunerii Daciei. Numeroase monumente au fost ridicate pentru ilustrarea victoriei romane și a domniei glorioase a lui Traian. Din porunca acestuia, Apollodor din Damasc a făcut planurile

Fig. 6. — Spre a nu cădea în mâna călăreților romani, Decebal se străpunge cu sabia.
(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

noului for care s'a construit în Roma. Aci aveau să ia ființă cele două basilici între care avea să se ridice măreața Columnă, în marmora căreia au fost sculptate scenele războaielor cu Dacia, desfășurate ca într'un *volumen*.

În părțile Dunării de jos, acolo unde amenințarea barbarilor fusese mai mare, împăratul a înălțat mărețul *trofeu dela Adamclissi*, monument impunător, mărturie a biruinții și puterii Romei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: *Res gestae divi Augusti*, ed. Th. Mommsen, Berlin 1883 c. 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33. Aurelius Victor, *De Caesaribus*, c. XIII 3, 4. Ammianus Marcellinus, *quae supersunt*, ed. Tauchnitz, Lipsia 1876, XXIV, 3, 9. Cassius Dio (rezumat de Xiphilinus și Zonaras, autori bizantini din sec. XI și XII), *Historia Romana*, ed. Boissvain, LXVII, 4, 5, 10; LXVIII, 5—14. Eutropius, *Breviarium historiae Romanae*, VIII 2. Ovidius, *Tristia*, II 190—198, 203; III, X passim; XII 29; *ex Ponto* I, II 77—83; I, III 57—60; II, II 95—96. S.H.A. *vita Hadriani*, III 2, VI 6. Tacitus, *Historiae*, I 79. Suetonius, *Caesares* (*Caesar* c. XLIV; *Augustus* c. XX, XXI; *Domitianus* c. VI).

Inscripții: A se vedea *Nota la Bibliografie*.

Monete: C. Moisil, *Monetele împăratului Traian referitoare la războaiele cu Dacia și la cucerirea Daciei în BSNR*, XXIII, 1929, p. 11—38. M. Macrea, *Monetele din cetatea dacă dela Costești*, în *AIStCl*, II (1933—1935), Cluj, 1936, p. 147—163.

P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. I. Die Reichsprägung zur Zeit des Traian*, Stuttgart 1931 (inaccessibilă).

Izvoare literare moderne: E. Albertini, *L'empire romain* (în colecția *Peuples et Civilisations*), p. 5—132; 171—184. Brandis, *Dacia* în *Real-Encycl.* s. v. O. Bendorf, G. Nieman, Gr. Tocilescu, *Monumentul dela Adamclissi*, Viena, 1895 (în deosebi p. 131—149). C. de La Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris 877, p. 35—55. G. Calza, *Un nuovo frammento di Fasti Annali*, în *Notizie degli Scavi*, VIII, 1932, p. 188—205. J. Carcopino, *Caesar* (în *Histoire ancienne*, 3-e partie; *Histoire romaine* t. II), Paris, 1936, p. 698—670, 994—996. Idem, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire sous Trajan* în *Dacia*, I, 1924, p. 28—34. Idem, *Points de vue sur l'imperialisme romain*, Paris 1934, p. 21—69; 73—86. Idem, *Lusius Quietus, l'homme de Qwrnyn*, în *Istros*, I, București, 1934, p. 5—9. V. Chapot, *Le monde romain* (în col. *L'évolution de l'humanité*), Paris, 1927, p. 68—69. C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896—1900, 2 vol. text și 2 vol. planșe. P. Couissin, *Les Triomphes de Domitien*, în *Revue archéologique*, 1928, p. 67; 76—77; 93—94. G. A. T. Davies, *Trajan's first Dacian war*, în *JRS*, 1917, p. 74—97. Idem, *Topography*

and the Trajan column. *ibidem*, 1920, p. 1—28. C. Daicoviciu, *Dacia. In jurul unor probleme din Dacia romană* (I. *Problema ocupării Daciei*) în *AISiCl*, II (1933—1935), Cluj, 1936, p. 240—253. A. Decei, *Podul lui Traian dela Turnu-Severin*, în *AISiCl* (1928—1932), Cluj, 1932, p. 140—177. H. Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, I, Berlin, 1924, p. 387—404; 444—452; II 1, Berlin, 1926, p. 89—90; 149—151; 210—212; 374—375; II 2, Berlin, 1930, p. 529—534. A. von Domaszewski, *Geschichte der römischen Kaiser*, vol. I, Leipzig, 1909, p. 162—177. Idem, *Beiträge zur Kaisergeschichte*, în *Philologus*, 1906, p. 321—343: *Die Dakerkriege Trajans auf der Reliefs der Säule*. N. Feliciani, *Dacia*, în *Ruggiero-Dizionario epigrafico*, s. v., p. 1441—1442. B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906, p. 6—56. Fluss, *Moesia*, în *Real-Encycl.* s. v. col. 2379. Gr. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, în *Istros*, I, 1934, p. 60—72. Franke, *Marcomanni*, în *Real-Encycl.* s. v. col. 1617—1618. Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, ed. 1-a, vol. I, București, 1935, p. 52—73, 101. Groag, *Lusius Quietus*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Lusius* no. 9 col. 1874—1890. St. Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894, p. 202—230. F. Heilheim, *Zu Pap. Bad. 37. Ein Beitrag zur römischen Geldgeschichte unter Traian*, în *Klio*, XXV, 1932, p. 29 și nota 2. R. Heinze, *Von den Ursachen der Grösse Roms*, Leipzig u. Berlin, 1934, p. 13—14 și passim. B. W. Henderson, *Five roman emperors. Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan. A. D. 69—117*, Cambridge 1927, p. 155—292 și passim. R. Herzog, *C. Iulius Quadratus Bassus*, în *Sitzungsberichte der preuss. Akad. d. Wiss.* (phil.-hist. Kl.), 1933, p. 408—415. L. Homo, *L'empire romain*, Paris, Payot, 1925, p. 9—63. N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. I, 2: *Sigiliul Romei*, București, 1936, p. 99—156. I. Jung, *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens* în *Mitteilungen des Instituts für österreich. Geschichtsforschung* IV. Ergänzungsband, Innsbruck, 1893, p. 2—14. H. Stuart Jones, *Interpretation of the Reliefs of Trajan's Column*, în *Papers of the British School at Rom*, V, p. 435—458. J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau* (*Historische Untersuchungen* 14. Heft), Br̄eslau, 1934, p. 118—119, 124—126. S. Lambrino, *Râul Sargetias și tezaurile lui Decebal*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 223—228. K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin u. Leipzig, 1926, 1 vol. text și 1 vol. planșe. I. Marțian, *Urme din războaiele Romanilor cu Dacia*, Cluj, 1921, passim. Th. Mommsen, *Histoire Romaine*, trad. de Guerle, Paris, Flammarion, 7 vol. (în deosebi vol. VII, p. 210—212). Idem, *Römische Geschichte*, V, ed. 10-a, Berlin, 1927, p. 200—205. Em. Panaitescu, *Il ritratto di Decebalo*, în *Ephem. Dacoromana*, I, 1923, p. 387—413. V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 73—130, 466—482, 611—620, 624—625, 644—645, 653—657, 696—700. Idem, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, passim. Idem, *Cetatea Tropaeum*, București, 1912, p. 1—13. Idem, *Dacia, an outline of the early civilizations of the danubian countries*, Cambridge, 1928, p. 149—202. Idem, *Castrul dela Poiana și drumul roman prin Moldova de jos* (în *Analele Acad. Române*), București, 1913 passim. R. Paribeni, *Optimus Princeps*, 2 vol., Messina, 1927 (cea mai completă

biografie a împăratului Traian), vol. I, p. 5—308; vol. II, p. 87—91, 149, 247—251. E. Petersen, *Trajans Dakische Kriege*, I, Leipzig, 1899; II, Leipzig, 1903 passim. C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, in *Sitzungsberichte der Akad. d. Wiss. in Wien* (phil. hist. Kl. 214 B. 1 Abh.), Wien-Leipzig, 1932, p. 100, 181. Idem. *Die römische Grenzwehr der Balkanhalbinsel an der Donau* in *Revue internationale des Etudes Balkaniques*, 1935, t. II, p. 82—97. A. Piganiol, *La conquête romaine* (in colecția *Peuples et Civilisations*) Paris, 1927, passim. A. von Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, in *Jahreshefte*, I, 1898, Beibl., col. 145—195, passim. Idem, *C. Iulius Quadratus Bassus, Klient des jüngeren Plinius und General Trajans*, in *Sitzungsber. der Bayer. Akad. d. Wiss.* (phil.-hist. Abt.), 1934, Heft 3, p. 51. J. A. Richmond, *Trajan's Army on Trajan's column*, in *Papers of the British School at Rome*, XIII, London, 1935, p. 4—40. E. Ritterling, *Legio* in *Real-Encycl.* col. 1280—1287. G-ral Radu Rosetti, *Inceputurile artei militare în cuprinsul României de azi* (in *Anal. Acad. Rom.*), București, 1933, p. 27—35. M. Rostowzew, *Römische Besatzungen in der Krim und das Kastell Charax*, in *Klio*, II, 1902, p. 80—95. L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, ed. 2-a (*Geschichte der deutschen Stämme bis zum Anfang der Völkerwanderung*), München 1934, p. 93—94, 103. D. M. Teodorescu, *Cetatea dacă dela Costești. Rezultatele generale ale săpăturilor arheologice*, in *ACMTr*, 1929, Cluj, 1930, p. 265—298. Idem, *Cetatea dacă dela Grădiștea Muncelului*, *ibidem*, 1930—1931, Cluj 1932, p. 47—65. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 13—78. Idem, *Monumente epigrafice și sculpturali*, București, 1902, p. 36—38. D. Tudor, *Podul lui Traian dela Drobeta*, Craiova, 1931, passim. Victoria Vaschide, *Histoire de la conquête de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris, 1903, passim. R. Vulpe, *Piroboridava*, extr. din *Revue Archéologique*, Paris, 1932, p. 273—274. A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. 3-a, vol. I, București, 1925, p. 86—120.

PARTEA I-a

DACIA ÎN APĂRAREA IMPERIULUI ROMAN

I. ORGANIZAREA PROVINCIEI DACIA DE TRAIAN

1. **Hotarele Daciei romane.** Anexarea noului teritoriu cucerit impuse lui Traian o nouă orânduire în provinciile dunărene.

Din știrile ce le avem privitoare la începuturile Daciei romane nu putem afla cât de departe se întinsese ocupația și unde erau hotarele provinciei în vremea lui Traian.

Urmele rămase ne arată o efectivă ocupație a ținuturilor corespunzătoare azi Olteniei, Banatului și a unei părți din Transilvania. Credem că linia Someșului, cunoscută ca graniță sub Hadrian, era atinsă chiar din timpul lui Traian, deoarece se constată că în anul 108 *Napoca* (Cluj) era ocupată și legată cu un drum (*CIL, III, 1627*).

Minele de aur aflate în munții Apuseni au atras dela început atenția împăratului, care nu numai că ia în stăpânire întreaga regiune, dar și organizează temeinic exploatarea aurului prin aducerea de mineri experimentați din părțile Dalmației și Pannoniei, dând întreaga administrație în grija unui *procurator*, libert al său. Din inscripția pusă cu ocazia morții acestuia, aflăm că prin bună-tatea împăratului corpul lui a fost transportat la Roma (*CIL, III, 1312*).

În partea dinspre răsărit se pare că hotarul roman se fixa pe văile apusene ale munților Vulcanici; totuși pasul Oituz, dincolo de acest lanț de munți, era străjuit de o trupă romană aflată în castrul dela Brețcu. După toate probabilitățile, acesta a fost ridicat în prima vreme a ocupării Daciei, el fiind în strânsă legătură cu drumul ce venea dela Dunăre pe Siret, pe la Poiana și prin pasul Oituz, către valea superioară a Oltului.

După geograful *Ptolemeu*, care a viețuit prin secolul al II-lea d. Chr., Dacia romană se întindea nu numai peste Oltenia, Banat, dar și peste toată Transilvania actuală și Muntenia, până la Siret și limanul Nistrului, adică și peste toată Moldova și Basarabia sudică. Deși a trăit chiar în timpul când Dacia era provincie romană, el totuși n'a ținut seamă de datele de atunci, ci a folosit informații luate din izvoare mai vechi referitoare la Dacia dinainte de Romani. Nici documentele literare sau epigrafice de după Traian, nici urmele arheologice nu îndreptățesc afirmarea lui Ptolemeu.

În Moldova, valul de pământ care ferește drumul dela gura Siretului spre pasul Oituz, ca și cele două așezări romane dela Barboși și Poiana, sunt dovezi că Romanii nu s'au întins mai la nord de această linie. E drept că în Moldova mai există și alte valuri, dar originea lor romană n'a fost dovedită. În Basarabia, limita stăpânirii romane nu pare să fi trecut de valul — *Troianul* — care mergea dela Vadul lui Isac pe Prut către limanul Sasic; totuși tot teritoriul până la Cetatea Albă era sub supravegherea soldaților romani. Se știe că un detașament al legiunilor din Moesia Inferioară își avea reședința la Tyras (Cetatea Albă).

Nici Muntenia nu era ocupată efectiv, ci era considerată ca un ținut clientelar (*Ad Moesiam*), dat în grija guvernatorului Moesiei Inferioare.

Un scriitor de prin secolul al IV-lea d. Chr., *Eutropius*, spune că Dacia traiană avea în circuit un milion de pași, ceea ce ar face circa 1478 kilometri. E greu să admitem că această cifră ar putea reprezenta o realitate; dar ea e departe de a indica o suprafață așa de întinsă ca aceea dată de Ptolemeu.

Prin situația ei excentrică, noua provincie se înfățișa ca o peninsulă a stăpânirii romane în mijlocul barbarilor, care dela răsărit, miazănoapte și apus, o amenințau neconținut.

2. **Vecinii.** În cartea sa *Germania*, istoricul *Tacitus*, contemporan cu Traian, descrie așezările diferitelor populații germanice, menționând cu această ocazie și pe acelea din jurul Daciei. Și Ptolemeu încearcă să fixeze neamurile din părțile Daciei, dar el se sprijină, după cum am văzut, pe izvoare mai vechi, așa că situația etnografică înfățișată de el corespunde unui timp anterior cuceririi Daciei.

Insemnate știri privitoare la etnografia acestor ținuturi găsim și în biografiile împăraților din *Historia Augusta*, în deosebi în *vita Marci*. Autorul, povestind războaiele lui Marcu Aureliu la Dunăre, înșiră popoarele barbare care s'au ridicat împotriva Romei. Acest izvor se completează cu datele aflate în istoria lui Cassius Dio referitoare la acele vremuri.

Sprrijinindu-se pe aceste știri antice, unii istorici moderni au încercat să fixeze ținuturile ocupate de populațiile barbare, care încercuiau Dacia Traiană de trei părți.

Am văzut că Dacia romană se întindea numai pe o parte din vechiul ținut dacic. În masivul nordic și răsăritean al Carpaților, ca și în toată Moldova până la Nistru, locuiau *Dacii Liberi*, numiți astfel de izvoarele antice. Erau de fapt o sumă de triburi, dintre care unele vor căpăta o mare însemnătate prin activitatea războinică ce o vor desfășura mai târziu. Așa au fost *Costobocii*, așezați prin părțile Maramureșului, Rusiei subcarpatice, Bucovinei și în Moldova nordvestică, precum și *Carpții*, ale căror așezări se întindeau pe tot masivul estic al munților Carpați, cărora se pare că le-a dat și numele. Prin partea de miazănoapte și răsărit a Moldovei și Basarabiei actuale se afla neamul celto-germanic al *Bastarnilor*, iar în imediata apropiere, spre Nistru, se aflau triburile sarmatice, dintre care acela al *Roxolanilor* pare să fi fost cel mai puternic. Sălașurile acestora se întindeau până spre gurile Dunării și către răsărit până prin dreptul orașului de azi Cherson. Vasile Pârvan credea că aceste populații sunt reprezentate pe monumentul triumfal dela Adamclissi, unde întâlnim trei tipuri de barbari: Daci, Bastarni și Sarmați, adică tocmai neamurile care locuiau prin Moldova și Basarabia până la Dunăre și cu care Traian s'a luptat în ținutul Dobrogei. Aci a ridicat apoi monumentul ca amintire a victoriei lui.

În nordul Daciei, vecini cu Costobocii, erau *Burii*, menționați de Tacitus ca neam suevic, adică Germani. După L. Schmidt, ei erau din neamul vandalic al Lugilor. Pârvan îi socotește ca neam dacic. După A. von Domaszewski, locuințele lor se întindeau pe o parte din Carpații vestici la nord de câmpia Tisei, ținut care ar corespunde cu Slovacia de azi. Dincolo de Buri, către apus, în ținutul Granului de sus, se afla poporul celtic al *Cotinilor*, alături de care trăia o seminție pannonică, *Osi*. Dela

aceștia către nord-vest, în Moravia și în podișul Boemiei, se aflau neamurile germanice: *Quazii* și *Marcomanii*. În câmpia dintre Tisa și Dunăre, încă de prin al patrulea deceniu după Christos, își făcuse sălașurile poporul sarmatic al *Iazygilor Metanasti*, despre cari un izvor antic ne spune că erau frați buni cu Roxolanii rămași în stepa ucrainiană.

3. **Traian și barbarii.** Am văzut că în tabloul C de pe Columna Traiană ni se redă un episod din al doilea război dacic, în care

Fig. 7. — Traian tratează cu solii barbarilor din jurul Daciei, înainte de a porni al doilea război cu Decebal.

(Lehmann-Hartleben, *Traianssäule*),

Traian tratează, în apropierea orașului Drobeta, cu solii unor neamuri barbare, de sigur din preajma teatrului de operațiuni. După tipul etnic al acestor soli, redat cu mult realism de sculptor, Cichorius identifică reprezentanți de ai Bastarnilor, Iazygilor, ai unor populații de prin sudul Rusiei, ai unui trib dacic, precum și Greci trimiși de cetățile dela Marea Neagră sau de regele din Bosforul Cimerian. Fără a putea spune că identificarea lui Cichorius corespunde în totul unei realități, nu putem nega însă că sculptorul a voit să înfățișeze într'o formă simplificată episoade care s'au petrecut în mod real. E propriu zis expunerea sistemului lui Traian, dealtfel obișnuit în politica romană, de a-și câștiga

alianțele barbarilor mai înainte ca să înceapă luptele cu Decebal. Prin aceasta el își izola și slăbea dușmanul, sortit să fie doborât definitiv. O confirmare a acestei politici de câștigare a bunăvoinței și prieteniei barbarilor limitrofi prin acordare de stipendii o avem într'un pasagiu din *vita Hadriani*, care ne spune că Roxolanii, la moartea lui Traian, se ridicaseră împotriva urmașului lui, cerând să li se plătească stipendiile ca mai înainte.

Cu Iazygii din câmpia Tisei, Traian a avut de luptat nevoind să le restituie teritoriile cuprinse de Decebal și intrate acum în stăpânirea Romanilor.

4. **Dacia în organizarea hotarului dunărean.** Nu numai prin daruri și amenințări putea Traian să asigure liniștea din partea barbarilor. Mai mult decât banii, țineau în loc năvălirile acestora armata și fortificațiile dela hotar. Conștient de acest lucru, împăratul întreprinde o vastă reorganizare a întregului sistem de apărare a Imperiului la Dunăre, înglobând și noul teritoriu dacic anexat. Acestei opere de reorganizare a hotarului dunărean, R. Paribeni consacră un întreg capitol din opera sa *Optimus Princeps*. Reorganizarea este deopotrivă militară și administrativă. Drumurile sunt refăcute, comerțul stimulat. Vechi orașe, unele foste reședințe de legiuni, capătă dreptul de *coloniae*; se înființează chiar altele noi, cum a fost *Nicopolis ad Istrum*, amintitor al victoriei din părțile Moesiei.

Mulțumită acestor măsuri, viața civilă și romanismul provinciilor dunărene sunt întărite, încât rezistența acestora la atacurile barbare devine mult mai mare.

Cum a fost privită Dacia în sistemul de organizare întreprins de Traian la Dunăre?

Istoricul antic *Eutropius* ne spune că Traian, după ce a cucerit Dacia, a adus numeroși coloniști din toate părțile Imperiului spre a popula provincia lipsită de bărbați în urma războaielor cu Decebal (*Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta*).

Oricâte victime ar fi făcut războiul între Daci, oricât în iubirea lor de libertate și-ar fi dat de bunăvoie moartea, așa cum vedem în câteva scene de pe Columna Traiană, sau au fugit aiurea spre munții neatinși de ostașii romani, nu putem admite totuși o totală

părăsire a Daciei de autohtoni, fie ei chiar numai bărbați. Foarte mulți dintre aceștia, legați de căminul și de pământul lor, au rămas pe loc, mai ales că nu le era cu desăvârșire necunoscută nici stăpânirea și nici limba romană. Negustorii romani de mult pătrunseseră la ei, iar legăturile firești pe drumurile de comerț ale Ardealului cu provinciile dunărene făcuseră pe Daci să cunoască mai bine pe Romani. În fața fatalității care le da pământul lor acestora,

Fig. 8. — Legionarii romani seceră grâul în câmpiile Daciei.

În fund, pe munte, se vede un lagăr.

(Lehmann-Hartleben, *Traianssäule*).

mulți dintre ei s'au plecat, acceptând noua stăpânire a Romei. Faptul este de altfel ilustrat și în câteva scene de pe Columnă, unde vedem chiar căpetenii dace supunându-se împăratului.

Colonizarea în massă din porunca împăratului, așa cum ne spune Eutropius, era un fapt cu totul deosebit, care eșia din politica tradițională a statului roman. În mod obișnuit, colonizarea unui ținut se făcea pe încetul, prin infiltrarea pașnică a elementelor civile romane sau prin fixarea veteranilor în teritoriul provincial.

Măsura luată de Traian de a aduce deodată coloniști numeroși în Dacia trebuie considerată în funcție de următoarele fapte.

Noua provincie făcea parte dintr'un ținut geograficește omogen dacic. Hotarele rămăseseră încă nedefinite, ea nefiind cu desăvârșire separată de restul teritoriului rămas în stăpânirea triburilor dace nesupuse și cunoscute sub numele de *Dacii Liberi*¹⁾. Era pentru împărat o necesitate ca să înfigă de îndată în acest ținut o masă romană, care să garanteze și să asigure noua formă romană a vieții de aci. Fără îndoială că Traian își dădea seama, mai ales din experiența căpătată în vremea cât a stat la hotarul Rhinului și Dunării, câtă forță de rezistență reprezintă un ținut romanizat față de presiunea barbarilor.

Dacia cucerită oferea Imperiului o mare bogăție, aurul. Pe lângă acesta se adăugau minele de sare, pădurile, vitele, grânele, care dădeau posibilitatea unei profitoare exploatare economice. Am văzut că chiar dela început Traian a luat în stăpânire minele de aur din munții Apuseni, dându-le în grija unui procurator de al său. Pentru exploatarea lor sistematică, a adus din Dalmația coloniști mineri, al căror nume s'au păstrat în parte în inscripțiile găsite la Abrud, Zlatna, Roșia. Unui împărat cu așa de mare înțelegere a realității nu-i putea scăpa din vedere că valorificarea economică a unui ținut nu se face atât prin elementele rurale, cât prin cele orășenești. Voind să accelereze acest fapt, el a deschis granițele provinciei tuturor oamenilor din Imperiul Roman care veneau aci să activeze ca negustori și meseriași. Numai așa ne explicăm de ce foarte mulți din coloniștii civili, menționați în inscripțiile din Dacia, sunt de origine greco-orientală, adică tocmai din partea Imperiului unde viața orășenească, industrială și comercială, era foarte dezvoltată.

Cu toate acestea, orașele, ca și întreaga viață civilă dezvoltată în Dacia, nu îmbracă forma orientală, ci ea își păstrează caracterul roman, mai bine chiar decât în provinciile moesice dela sudul Dunării.

Pe lângă vechile *civitates* autohtone, *Apulum*, *Napoca*, *Drobeta* și altele, dezvoltate apoi ca municipii romane mulțumită așezării

¹⁾ Din însuși faptul că autorul antic menționează pe *Dacii Liberi*, prin contrast el înțelege și pe *Dacii supuși*, adică aceia din Dacia Traiană.

elementelor romane, Traian fundează o cetate nouă de caracter pur roman, o *colonia*, menită să ia locul vechii Sarmizegetusa dacă. Din fericire inscripția de întemeiere a noii capitale s'a păstrat (*CIL, III, 1443*). Din ea aflăm numele fundației lui Traian, care era *Colonia Dacica*; mai târziu i s'a spus: *Ulpia Traiana Augusta Sarmizegetusa*, ultimul atribut fiind dat în amintirea vechii capitale a lui Decebal. La începutul secolului al III-lea,

Fig. 9. — Legionarii taie lemnele din pădure pentru a construi.

(Lehmann-Hartleben, *Traianssäule*).

când în Dacia înfloriseră o sumă de orașe, această primă colonie a provinciei poartă atributul de *metropolis*. S'a crezut și încă se mai crede de unii că fundația lui Traian a fost făcută chiar pe locul vechii Sarmizegetusa dacice. Cercetători moderni și dintre cei mai autorizați (D. M. Teodorescu, C. Daicoviciu) contestă această localizare.

5. **Organizarea militară a Daciei.** Cum era firesc, Traian arată o deosebită grijă pentru apărarea militară a noului ținut anexat Imperiului.

Se știe din toate timpurile că apărarea unui teritoriu este bazată pe două elemente: unul ofensiv, armata, și altul defensiv, fortificațiile.

Pentru că în primii ani ai provinciei hotarele nu erau fixate, numărul trupelor de ocupație a fost mai mare. Din nefericire, știrile privitoare la corpurile de trupă aduse de Traian în Dacia sunt puține și relative.

Trei din legiunile care au participat la ultimul război dacic, *XIII gemina*, *I adiutrix* și *IIII Flavia Felix* au fost fixate în noua provincie. Legiunea *XIII gemina* și-a avut lagărul la *Apulum*, unde a rămas până la părăsirea provinciei de Romani; dimpotrivă, legiunea *I adiutrix* n'a stat decât foarte puțin — se pare că tot în lagărul dela *Apulum* — până în anul 114, când a fost luată de Traian în războiul din Orient. Revenind, ea a fost trimisă, la începutul domniei lui Hadrian, în Pannonia, în lagărul dela *Brigetio*. Cărămizi cu stampilă și inscripții găsite ne dovedesc existența legiunii *IIII Flavia Felix* în Dacia, pe vremea lui Traian, și anume în noua capitală a provinciei, *Colonia Dacica*. N'am putea preciza dacă ea a avut reședința acolo încă dela ocuparea Daciei, sau a venit mai târziu pentru a înlocui legiunea *I adiutrix*, plecată în Orient. În orice caz, ea se afla în Dacia către sfârșitul domniei lui Traian, pe vremea când era guvernator *C. Avidius Nigrinus*.

Efectivul unei legiuni în vremea lui Traian era de aproximativ 5500 de soldați, așa că în primii ani ai ocupației Dacia era apărată, dacă admitem că de la început legiunea *IIII Flavia Felix* a fost adusă aci, de 16.500 legionari. De obicei un efectiv egal de trupe auxiliare completau trupele legionare.

O diplomă militară din 17 Februarie 110 *CIL, III, Dipl. no. XXXVI*) ne arată că la această dată existau în provincie 2 ale (trupe de cavalerie) și 10 cohorte, precum și o altă trupă de pedestrași recrutați în *Britannia (pedites singulares Britannici)*.

În afară de aceste forțe militare existente în Dacia în anul 110, se constată din urmele epigrafice și alte trupe aflate în provincie pe vremea lui Traian. Acestea au fost:

Ala I Asturum, cu tabăra la Hoghiz; *ala I Bosporanorum*, care a avut întâi garnizoana la Cristești pe Mureș și apoi la Micia, tot pe Mureș; *ala Hispanorum*, rezidând pe undeva prin

părțile Olteniei; *ala II Pannoniorum*, a cărei reședință se constată pentru o epocă mai târzie în lagărul dela Gherla; în sfârșit, *ala Siliana civium Romanorum torquata*, cu reședința la Gilău, lângă Napoca (Cluj). Așadar, împreună cu cele două ale, *ala I civium Romanorum* și *ala I Augusta Ituraeorum*, pomenite în diploma militară din anul 110, avem în primele timpuri ale ocupării Daciei un total de 6 ale, corpuri de trupă de cavalerie.

Ca trupe pedestre, diploma din 110 menționează următoarele cohorte: *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*; *I Britannica milliaria civium Romanorum*; *I Hispanorum pia fidelis*; *I Thracum civium Romanorum*; *I Ituraeorum*; *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum*, despre care știm dintr'o inscripție (CIL, III, 1627) că era *equitata*, adică era trupă mixtă de pedestri și călăreți; *II Gallorum Macedonica*; *III Campestris civium Romanorum*; *III Cypria civium Romanorum*; *VIII Raetorum civium Romanorum*.

Urmele epigrafice mai menționează și cohortele următoare: *I Batavorum milliaria*, cu lagărul prin nord-vestul Daciei, la Romita sau Sân-Mihai; *II Britannica milliaria equitata*, la Romita și mai târziu la Ilișua; *II Flavia Bessorum*, la Cincșor pe Oltul transilvan; *II Flavia Commagenorum*, la Micia (Vețel); *II Hispanorum*, care după Cichorius ar fi tot una cu cohors *II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata*, aflată prin anul 108 la Vârșeț, apoi mai târziu în nord-vestul Daciei, la Bologa; *I Montanorum*, la Sebeș; *VI Thracum (equitata)*, cu tabăra la Unguraș, lângă Napoca, și *I Ubiorum*, la Orhei în estul Daciei.

Pe lângă trupele regulate de auxiliari, inscripțiile și textele ne mai menționează prezența unor detașamente de soldați recrutați în părțile mai puțin civilizate ale Imperiului, un fel de trupe neregulate care luptau cu armamentul și după felul lor de acasă. Cunoaștem detașamente de Mauri, de Spanioli, de arcași sirieni și de călăreți illyri. Aceștia din urmă erau o trupă selecționată dintre trupele de cavalerie din Illyricum, așa încât nu se pot asemăna cu celelalte detașamente neregulate; în acelaș fel trebuie considerați acei pedites singulares Britannici, cari alcătuiau garda guvernatorului provinciei.

Intr'un capitol special vom trata mai pe larg asupra acestor corpuri de ostași.

Prezența lor datând în Dacia din primele timpuri ale provinciei, trebuie să admitem că ele au fost aduse aci chiar de Traian cu ocazia războaielor dacice; unele scene de pe Columnă ne înfățișează dealtfel tipurile etnice ale acestor auxiliari (tablourile XXXVI, XLIV, XLVI, LXX).

E foarte probabil ca să mai fi fost și alte corpuri de trupă a căror pomenire nu o putem face, numele lor fiind săpat pe vreo piatră sau cărămidă ascunsă pe undeva prin pământul Daciei, atât de puțin explorat din punct de vedere arheologic.

O încercare de evaluare numerică a tuturor forțelor militare constatate în Dacia întâmpină mari greutăți, mai ales că e greu să stabilim totalitatea corpurilor de trupă care au garnizonat în provincie într'un anumit timp. În domnia lui Traian s'au făcut dislocări de trupe, în deosebi cu ocazia războiului din Orient, și ne gândim dacă nu cumva unele din corpurile menționate de urmele epigrafice n'au stat decât numai o bucată de vreme, altele venind să le ia locul mai târziu. Știm bunăoară că o cohortă, *I Thracum*, pomenită în diploma militară din anul 110, a plecat din Dacia între anii 110—116 spre a se întoarce la Rhin, de unde apoi a fost mutată în Pannonia.

Cu toate probabilitățile de adevăr, putem admite că în anul 110 existau, în afară de trupele auxiliare menționate în diploma militară, cele patru ale indicate mai sus, precum și următoarele cohorte: I *Batavorum milliaria pia fidelis*, II *Flavia Bessorum*, II *Britannica milliaria equitata*, II *Flavia Commagenorum equitata*, II *Hispanorum scutata Cyrenaica*, VI *Thracum equitata* și I *Ubiorum*, deoarece toate au participat la războaiele cu Decebal, rămânând după aceea în noua provincie. Pe lângă soldații din armata regulată, trebuie să adunăm și numărul ostașilor din detașamentele etnice neregulate despre care știm că au luat parte la războaiele dacice și au rămas apoi în Dacia. Cassius Dio ne vorbește de Maurii aduși de Lusius Quietus. Aceștia sunt cunoscuți mai târziu sub numele de *Mauri Gentiles*. O inscripție recent descoperită în Spania, ne menționează pe *symmachiarii Astures*, (*Année épigr.*, 1926, no. 88), luptători auxiliari din Asturia, cari deasemenea au participat la luptele pentru cucerirea Daciei. Mulți dintre ei trebuie să fi fost oprți în provincie spre a o apăra. Cu timpul cetele au fost organizate în detașamente, *numeri*, de

500 până la 900 de oameni, puse sub comanda câte unui ofițer roman. Astfel de numeri ne sunt atestați în Dacia, dar nu putem preciza data apariției lor. Se poate spune numai că în primii ani ai ocupației romane, adică pe timpul lui Traian, se aflau aci, în afară de acei *pedites singulares Britannici* și de *Mauri Gentiles*, alte câteva cete neregulate de Sirieni (*Suri sagittarii*) și poate și de Palmyreni. Acestor cete, mai toate de călăreți, trebuie să le socotim un efectiv de 500—900 oameni pentru fiecare, așa cum au mai târziu numerii; în plus trebuie să adăugăm detașamentul de călăreți illyri, al cărui efectiv se ridică la o mie de oameni.

Precum vedem, o totalizare a numărului soldaților din cetele neregulate dă un rezultat foarte relativ. Aceeași relativitate avem și în fixarea numărului de soldați din trupele auxiliare regulate, chiar dacă admitem, așa cum am făcut, că la un anumit moment, în anul 110, erau în Dacia 6 ale și 17 cohorte. Nepreciziunea vine din următoarea cauză. Alele și cohortele erau de două feluri: *quingenariae* și *milliariae*, adică de 500 și de 1000 de ostași. Pentru cele șase ale menționate nu avem nicio indicație privitoare la numărul soldaților; deaceia admitem efectivul cel mai mic, adică de 500 fiecare, ceea ce ar da un total de 3000 călăreți.

Urmând aceeași normă în calcularea efectivului cohortelor, puteam avea următoarele rezultate:

Din totalul de 17 cohorte menționate știm sigur că 4 erau *milliariae*; pentru rest admitem efectivul cel mai mic de 500 fiecare. Pe de altă parte, pentru 5 dintre cohorte și anume: II Britannica *milliaria equitata*, II Gallorum Macedonica, II Flavia *Commagenorum*, VI Thracum și I Flavia *Hispanorum civium Romanorum* avem indicația că erau *equitatae*, deci trupe mixte, așa că va trebui să scădem din totalul oamenilor lor pe cei cari erau călăreți.

Se știe că efectivul unei cohorte *quingenaria equitata* era de 380 pedestri și 120 călăreți, pe când al unei cohorte *milliaria equitata* era de 760 pedestri și 240 călăreți. Adăugând și pedestrașii din trupele neregulate, așa cum trebuie să fi fost acei *symmachiarii Astures*, precum și detașamentul de *pedites singulares Britannici*, nu credem că greșim cu mult socotind un total de 11.000 soldați auxiliari pedestrași, număr care ar corespunde dealtfel efectivului a două legiuni din Dacia.

Pentru trupele de cavalerie, am avea odată cei 3000 de soldați ai alor menționate, plus încă 840 din cohortele mixte. Pe lângă aceștia trebuie să adăugăm numărul călăreților din cetele neregulate (*Mauri, Sirieni*) și din garda guvernatorului (*equites singulares*), care cu multă, foarte multă aproximație, ar putea fi de 2000. În total, deci, am avea circa 6000 de oameni.

Rezumând, putem spune că forțele militare romane din Dacia, în jurul anului 110 d. Chr., însumau circa 28.000 de soldați pe-deștri, dintre cari 16.500 legionari, și 6000 de călăreți. Forțele erau respectabile dacă ne gândim la întinderea provinciei, însă ele erau necesare din cauza poziției geografice a Daciei Traiane. Numărul destul de ridicat al trupelor de cavalerie se explică prin aceea că ținuturile de câmpie dimprejurul Daciei erau în stăpânirea neamurilor obișnuite să lupte călare (*Iazygi, Roxolani*).

6. Măsurile de organizare defensivă. Ținutul Munteniei. Odată cu aducerea forțelor armate, Traian organizează și sistemul defensiv de apărare a provinciei, început încă din vremea războaielor cu Decebal. Numeroase scene de pe Columna Traiană înfățișează legionari construind în locuri strategice castele și întărituri, devenite mai târziu reședințe ale trupelor de ocupație. Tot acolo este redată cu multă expresivitate munca soldaților romani pentru a deschide drumuri în noul ținut pe care îl cuprindeau. E de prisos să insistăm asupra marelui însemnătate a drumurilor pentru apărarea unui teritoriu. Se cunoaște destul de bine atenția și munca depusă de Romani pentru crearea și întreținerea șoselelor, atât de necesare la transportul trupelor.

Rețeaua de drumuri a Daciei, astfel cum a fost începută de Traian și completată de urmașii lui, se îmbuca în marea arteră de comunicație ce venea dela Marea Nordului, pe lângă Rhin și Dunăre, la Marea Neagră și despre care istoricul antic *Aurelius Victor* ne spune că a fost terminată chiar de Traian. Organizarea Daciei intrând în complexul reorganizării întreprinsă de împărat în provinciile dunărene, sistemul drumurilor și sistemul de apărare au fost coordonate aceluia din Pannonia și din cele două Moesii.

Mai jos, într'un alt capitol, vom descrie pe larg rețeaua drumurilor din Dacia, ca și sistemul de fortificații.

O situație aparte are, în cadrul organizării ținutului dacic, câmpia Munteniei. Deși de o mare importanță strategică, ea nu a

fost incorporată Daciei. Se pare că triburile getice de pe acolo s'au supus îndată după primul război cu Decebal și împăratul a socotit populația destul de credincioasă ca să-i mai ocupe efectiv teritoriul; dar, pentru a-l izola complet de lumea barbară, el ocupă militărește vechiul drum comercial din Moldova de jos, care unea, prin valea Siretului și prin pasul Oituz, ținutul Dobrogei cu Dacia Transilvană. La Bărboși, lângă gura râului Siret, fusese construit un castru de *cohors II Mattiacorum*. Tot aci își avea reședința și un detașament din flota Dunării, cu rostul de a supraveghea valea inferioară a Siretului.

Dintr'un papirus latin, datând din timpul domniei lui Traian și găsit de învățatul Hunt, culegem informații prețioase asupra felului în care împăratul a organizat ținutul dintre Olt și Siret. Aflăm astfel că, în afară de garnizoana fixată în castrul dela Bărboși, identificată prin urmele arheologice și epigrafice găsite acolo, o altă trupă și anume un detașament din *cohors I veterana Hispanorum quingenaria equitata* a fost trimis în vechea așezare getică dela *Piroboridava* (Poiana), pomenită de geograful Ptolemeu și scoasă la iveală prin săpături recente. Această așezare domina valea Siretului pe o mare întindere și deaceia servea ca un punct de observație către lumea barbară din ținutul Moldovei, rămas în afara stăpânirii romane.

La eșirea drumului din pasul Oituz, la *Brețcu* în Transilvania, se afla un castru. Deși forma în care se păstrează este dintr'o epocă mai târzie (a doua jumătate a sec. II sau începutul sec. III), totuși e foarte probabil ca aci să fi fost un lagăr încă din vremea lui Traian. Cărămizile aflate în castru au stampila unei *coh(ors) Hisp(anorum)*, pe care înclinăm să o socotim tot una cu *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* din papirusul pomenit. Pe de altă parte, fragmentul unei diplome militare din anul 92 d. Chr., vremea lui Domițian, arată așezarea în aceste părți a unui veteran din flota Flavia Moesica. Stabilirea acestuia aci e greu de pus mai târziu de domnia lui Traian. Tot la *Brețcu* s'au găsit cărămizi cu stampila cohortei *I Bracaraugustanorum*, despre care avem dovezi că în anii 99, 112 și 134 d. Chr. făcea parte din armata Moesiei Inferioare.

După cum vedem, tot drumul de pe valea Siretului, pe unde odinioară pătrundeau în Dacia negustorii greci și romani și pe

unde de sigur că se făceau unele din expedițiile dacice împotriva ținuturilor din sudul Dunării, așa cum povestește Ovidius, era întărit de Traian cu garnizoane de trupe auxiliare luate din armata Moesiei Inferioare. La mijănoapte de acest drum, se află un *vallum* de pământ care se întinde dela Siret și până la Prut, iar de acolo prin sudul Basarabiei către Mare și Cetatea-Albă, anticul Tyras. Valul trăgea hotarul dintre lumea romană și cea barbară. Poate că el a fost ridicat odată cu fixarea garnizoanelor romane pe drumul Bărboși—Brețcu și în acest caz ar fi de pus, cel puțin pentru partea din Moldova, în vremea lui Traian. E de observat totuși că pe acest drum atât de însemnat urmele arheologice nu indică așezări militare decât la Bărboși, Poiana și Brețcu, localități situate la distanțe destul de mari. Vasile Pârvan credea că între ele trebuie să fi existat așezări mai mici, *stationes* și *mansiones*, obișnuite pe drumurile de mare trafic. Colegul Radu Vulpe, care a săpat stațiunea dela Poiana (Piroboridava), ne-a informat că, cercetând malul Siretului pe distanța dintre această stațiune și gura râului, nu a dat de nicio urmă de castru sau de altă așezare romană¹⁾. Oricât ar fi supravegheat și ar fi făcut poliția detașamentul flotei moesice pe partea de jos a râului Siret, care e navigabilă, nu putem totuși explica îndeajuns cum putea să reziste hotarul roman de aci, întărit numai cu două garnizoane.

La Drajna-de-Sus, pe drumul dealungul văii Teleajenului, care leagă Muntenia cu Ardealul prin pasul Bratocea, s'au găsit urmele unui castru. Pe lângă monete, au ieșit la lumină cărămizi cu stampilele celor trei legiuni din Moesia Inferior: *I Italica*, *XI Claudia* și *V Macedonica*; altele au stampila unei cohorte de Commageni, identificată de Cichorius cu *cohors I Flavia Commagenorum*, pomenită într'o diplomă militară din anul 105 printre trupele provinciei dela sudul Dunării. Știri mai amănunțite asupra acestui castru nu avem. Unii și-au dat cu părerea că datează din vremea lui Marcu Aureliu, dar ipoteza cea mai plauzibilă este că a fost zidit în timpul lui Traian ca punct de observație pe drumul care străbate mijlocul Munteniei, venind dela Dunăre către Ardeal.

¹⁾ Intr'unul din manuscrisele păstrate la Academia Română (*Ms.* 5139 fila 33), Gr. Tocilescu notează, pe lângă valul din jurul Galaților, existența unor fortificații antice.

Pe stânga Dunării, se cunosc stațiuni a căror menire era să asigure capetele de pod pentru trecerea trupelor din Moesia în ținutul Munteniei. După Pârvan, astfel de stațiuni au fost la *Flămânda* (lângă Turnu-Măgurele), la *Zimnicea*, la *Reca-Petroșani*, unde s'au găsit țigle cu stampila legiunii I Italica, poate la *Giurgiu*, la *Oltenița*, la gura *Mostiștei*, la *Luciu-Gura Ialomiței*, unde se pare că a staționat un detașament de arcași sirieni, apoi după cum am văzut, la Bărboși, iar în părțile Basarabiei la *Cartal* și în fața *Prislavei*, în Deltă. Evident, nu putem spune că toate aceste capete de pod au fost ocupate în vremea lui Traian; dimpotrivă, e foarte posibil ca ele, sau o parte măcar, să fi fost în stăpânirea Romanilor încă din timpul lui Domițian, ba chiar și de mai înainte.

Din cele de mai sus, mulțumită urmelor arheologice și epigrafice ca și papirului lui Hunt, se evidențiază întregul sistem de organizare întreprins de Traian în ținutul dintre Olt, Siret, Carpați și Dunăre, corespunzător Munteniei și sudului Moldovei de azi. Socotit ținut clientelar, el era lăsat pe seama triburilor dacice care îl locuiau (*Siensii* și *Piefigii*); dar din punct de vedere militar era încadrat provinciei Moesia Inferior, ale cărei trupe stăteau înșirate nu numai dealungul Dunării, dar și pe drumurile Siretului și chiar ale Oltului.

E destul de semnificativ că Traian este acela care stabilește lagărele celor trei legiuni din Moesia Inferioară la *Novae* (Șiștov), *Durostorum* (Silistra) și *Troesmis* (Iglița), adică tocmai în partea corespunzătoare câmpiei muntene neocupată efectiv de Romani.

Pentru o mai bună supraveghere, detașamente ale legiunilor din Moesia, cât și o cohortă de Commageni, au construit lagărul dela *Drajna-de-Sus*, unde deasemenea stătea o garnizoană romană.

Dacă ținutul clientelar al Munteniei era bine definit la apus prin linia întărită a Oltului, la răsărit prin aceea a Siretului, iar la sud prin Dunăre, la nord nu avem nicio indicație precisă. Geograful Kiepert trasând harta Daciei romane dă ca hotar nordic al ținutului clientelar despre care am vorbit culmile Carpaților meridionali. Asupra acestei delimitări s'au ridicat obiecțiuni. Intr'un articol de acum două decenii, A. Buday socotea că frontiera de nord a Moesiei Inferior trebuie fixată dincolo de Carpați și anume pe valea Oltului până la confluența acestuia cu pârâul

Negru, apoi spre est până la Brețcu, de unde intra în Moldova, coborînd pe valea Siretului. După d-sa, unghiul sud-estic al Transilvaniei, cuprins între părțile de vest și nord de Olt și pârâul Negru, a căzut sub dominația romană mai înainte decât restul Daciei și a fost înglobat la provincia Moesia; deasemenea castrul din regiunea menționată, începând cu cele dela Cincșor și Hoghiz și continuând cu Comolău și Brețcu, au fost construite și ocupate de trupe aparținând provinciei Moesia. Argumentele și deducțiile lui Buday sunt discutabile.

Într'un recent articol, C. Daicoviciu a scos în evidență erorile de interpretare și de argumentare făcute de A. Buday. Nu e nicio dovadă că cele trei castru: Cincșor, Hoghiz¹⁾ și Comolău au fost construite de trupe ale armatei din Moesia Inferior; dimpotrivă, o descoperire mai recentă arată că la Cincșor avea reședința *cohors II Flavia Bessorum*, care după al doilea război dacic făcea parte din armata Daciei. Cât despre Brețcu, Daicoviciu crede, ca și E. Fabricius, că cele două trupe identificate acolo, *cohors I Hispanorum* și *cohors I Bracaraugustanorum*, pot foarte bine să fi făcut parte din armata Daciei, fiind aduse mai târziu aci din Moesia Inferioară; cu atât mai mult cu cât forma castrului dela Brețcu arată o epocă mai târzie.

E dela sine înțeles că Traian trebuie să fi căutat ca să dea Daciei hotare naturale și ce limită ar fi fost oare mai nimerită decât munții? Dacă spre nord și est, din cauza greutăților de cucerire și apărare, hotarul Daciei n'a atins culmile muntoase, în schimb, Carpații meridionali fiind în plină stăpânire romană, limita provinciei se putea fixa pe crestele lor. În acest sens delimitarea făcută de Kiepert și Daicoviciu pare mai sigură decât aceea pe care vrea să o dea A. Buday.

O totală lipsă de știri avem pentru ținutul dintre Prut și Nistru, pe care îl socotim delimitat prin primul din cele două valuri îndreptate dela vest la est în sudul Basarabiei. Ca și Muntenia, el era pus sub supravegherea armatei din Moesia Inferior.

¹⁾ C. Daicoviciu îmi comunică o inscripție aflată în pretoriul castrului din Hoghiz și studiată de el, dar încă nepublicată. E o dedicație făcută împăraților Marcu Aureliu și Commodus (177—180 d. Chr.) de *Cohors III Gallorum*, pe care o diplomă militară din anul 129 o menționează în armata Daciei Inferioare.

O altă discuțiune s'a iscat între învățați în ceea ce privește situația Banatului, A. von Domaszewski susținând bunăoară că ar fi fost atribuit Moesiei Superior, iar C. Patsch că a rămas alipit de Dacia. Daicoviciu emite ipoteza că Banatul vestic a fost încorporat de Traian Moesiei Superior, dar în 118—119 Hadrian l-a redat Daciei. Atât timp însă cât descoperiri noi nu vor aduce preciziuni, rămânem în domeniul ipotezelor.

7. Organizarea militară a provinciilor pannonice și moesice. Aducerea forțelor armate în teritoriul cucerit dincolo de Dunăre atrăgea după sine o completă reorganizare din punct de vedere militar a hotarului dunărean, începând din părțile Noricului și până la gurile fluviului.

În Moesia Inferior, în ajunul războaielor dacice, erau două legiuni: *V Macedonica* și *I Italica*, având lagărele prima la *Oescus* (Gigen), la gura Oltului, și a doua la *Novae* (Șiștov), restul Dunării fiind apărat de trupe auxiliare. După noua așezare din Dacia, hotarul Dunării corespunzător Banatului și Olteniei fiind degajat de presiunea barbară, Traian schimbă lagărul legiunii *V Macedonica* dela *Oescus* tocmai la *Troesmis* (Iglița), însemnat punct de observație asupra mișcărilor barbare din Moldova și Basarabia. Legiunea *I Italica* a fost lăsată la *Novae*; dar o nouă legiune, *XI Claudia*, a fost adusă la *Durostorum* (Siliștră). În total trei legiuni fixate între gura Oltului și Deltă, având între ele numeroase castele ocupate de trupe auxiliare. Din aceasta se vede cum Traian a folosit experiența războaielor cu Decebal, care i-a arătat cât de expusă este partea răsăriteană a Moesiei. E drept că supravegherea militară se întindea departe pe tot litoralul mării până în Crimeea, unde se aflau detașamente din trupele Moesiei Inferioare, așa cum se aflau și la Tyras. Pe Dunăre și pe afluenții ei navigabili, ca și dealungul țărmului mării, flota Moesiei (*classis Flavia Moesica*) făcea poliția supraveghind mișcările barbarilor și asigurând transporturile.

Moesia Superior, legată de Dacia prin Banat și prin podul dela Drobeta, avea între această provincie și Pannonia, cu care se mărginea în partea de apus, un hotar cu totul deschis spre câmpia stăpânită de Iazygi. Deși în situație clientelară, ei deveniseră destul de amenințatori, mai ales că împăratul nu le satisfăcuse cererea de a li se restitui ținuturile cuprinse odinioară

de Decebal și intrate acum sub dominația romană. Atacurile date de ei, fie singuri, fie în tovărășie cu ceilalți barbari din vecinătate, în cursul secolului al doilea, au îndreptățit grija pusă de Traian în organizarea temeinică a Moesiei Superioare și a celor două Pannonii.

Înainte de războaiele dacice, au fost două lagăre legionare în Moesia Superior, unul la *Viminacium* (Costolaé) și altul la *Ratiaria* (Arăcar), cam în dreptul Calafatului de azi. După cucerirea Daciei, acest din urmă lagăr, ca și cel dela Oescus, nu-și mai avea rost; deaceea a fost desființat, iar orașul civil desvoltat în jurul taberei ridicat de Traian la rangul de colonia, așa cum făcuse și cu Oescus.

Până în anul 117 Moesia Superioară pare să fi fost apărată numai de o singură legiune, *VII Claudia*, cu reședința în lagărul dela *Viminacium*; abia după moartea lui Traian, în primii doi ani ai domniei lui Hadrian, legiunea *IIII Flavia*, care după toate aparențele stătuse înainte de cucerirea Daciei la *Ratiaria*, își reia reședința în Moesia Superioară, în lagărul nou dela *Singidunum* (Belgrad).

Între anii 102—107, Traian întreprinzând reorganizarea Pannoniei o împărți, întocmai ca și Domițian Moesia în 86, în două: *Pannonia Superior* în partea de vest și *Pannonia Inferior* în partea de est. Aceasta cuprindea acum și teritoriul dintre Sava și Dunăre. Urmele epigrafice păstrate ne arată că în anul 112 *Pannonia Superior*, pusă sub conducerea unui guvernator de rang consular, avea nu mai puțin de patru legiuni și anume: *X gemina* la *Vindobona* (Viena), *XIIII gemina* la *Carnuntum* (Petronell), *XV Apollinaris* și *XXX Ulpia* la *Brigetio* (O-Szöny). *Pannonia Inferior*, condusă de un *legatus* de rang pretorian, avea o singură legiune, *II adiutrix*, cu reședința la *Aquincum* (Alt-Ofen).

Grămădirea a patru legiuni în *Pannonia Superioră* este explicabilă prin faptul că în cele două provincii din părțile Dunării de sus, *Raetia* și *Noricum*, nu mai exista niciun lagăr legionar, ținutul fiind apărat de trupe auxiliare; pe de altă parte aci se făcea simțită amenințarea neamurilor germanice ale *Marcomannilor* și *Quazilor*. Față de *Iazygii* din părțile *Pannoniei Inferioare*, se opuneau atât legiunea din această provincie, cât și legiunile din *Moesia Superioară* și *Dacia*.

Ca și în *Moesia Inferioară*, parcursul dintre lagărele legionare dealungul Dunării era presărat cu castelele trupelor auxiliare menite să completeze legiunile în acțiunea de apărare.

Din cele expuse, se vede că Traian, numai pe linia Dunării, dela Viena și până la cotul fluviului spre Deltă, fixase unsprezece legiuni, cu un număr de circa 60.000 legionari, cărora se adăuga un efectiv de trupe auxiliare cel puțin tot pe atât de mare. Reiese destul de clar că pentru împărat Dunărea rămânea hotarul Imperiului și el trebuia apărat. Stăpânirea Daciei nu era decât o necesitate strategică, o completare a sistemului de apărare a frontierei fluviale. În această nouă provincie, el deținea până în anul 114 trei legiuni și un însemnat număr de soldați auxiliari, dând în totul un efectiv de circa 34.000 oameni. Hotarul dunărean era deci apărat de aproximativ 150.000 soldați, mai bine de o treime din forțele Imperiului. Pe când frontiera Rhinului era ținută numai de patru legiuni și de trupe auxiliare, prezența a douăsprezece legiuni la Dunăre ne arată centrul de gravitate al apărării hotarului roman. Timp de două secole, aci la Dunăre va fi primejdia cea mai mare pentru Imperiu.

În 113, împăratul, pornind războiul împotriva Parților, ridică o parte din trupele dela Dunăre; cu această ocazie, în anul 114, legiunea I adiutrix părăsește Dacia ca să meargă în Orient. Provincia rămase să fie apărată de legiunile XIII gemina și IIII Flavia Felix, probabil cu efectivele reduse, precum și de trupele auxiliare. Se pare că atunci barbarii dimprejur erau liniștiți.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: Cl. Ptolemaeus, *Geographia*, ed. Müller, 1883, VIII 1, 2 (cu analiza lui V. Pârvan, *Getica*, p. 220—267, în deosebi p. 250—252). Eutropius, *Breviarium historiae Romanae*, VIII 2, 7. Tacitus, *Germania*, cap. 44, 42, 46. S. H. A., *vita Marci*, cap. 22. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXXI passim; LXXII 2, 3.

Izvoare literare moderne: A. Alföldi, *Pannonia romáiságának kialakulása és történeti kerete* (Desvoltarea romanismului în Pannonia și cadrul lui istoric), Budapest, 1936, p. 58—66. Brandis, *Dacia* în *Real-Encycl.*, col. 1967—1969. A. Buday, *Les frontières de la Mésie et de la Dacie*, în *Dolgozatok*, 1916, VIII, p. 22—27. R. Cagnat, *Numerus*, în *Dict. des Ant.*, s. v. p. 117—118. G. Cantacuzino, *Un papyrus latin relatif à la défense du bas-Danube* în *Revue Historique du Sud-Est européen*, Paris-Bucarest, 1928, p. 38—74 (cu observația lui C. Daicoviciu, *Dacia*, p. 251, nota 1). Idem, *Câteva corpuri barbare din armata romană dela Augustus la Gallienus*, București, 1929, p. 32, 40, 47—53, 62, 65—70, 74—77, 78—82, 84, 87—91. Idem, *Colonizarea orientală*

în *Illyricum* (Mem. Sect. Ist. Acad. Rom., seria VI, t. VIII, mem. 16), București, 1928, p. 18. V. Christescu, *Viața economică a Daciei Romane*, Pitești, 1929, p. 11—34 și passim. C. Cichorius, *Ala*, în *Real-Encycl.*, s. v. col. 1224—1270, Idem, *Cohors*, *ibidem*, s. v. col. 231—356. V. Chapot, *Le monde romain*, Paris, 1927, p. 429—432. C. Daicoviciu, *Observațiuni cu privire la noua etimologie a Sarmizegetusei*, în *AISiCl*, II, 1936, p. 180. Idem, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa, în Dacia*, I, 1924, p. 225. C. Diculescu, *Dacia romană în oglinda inscripțiilor și a limbei de azi. O icoană etnografică și culturală. I. Elementele grecești*, Cluj, 1926, p. 7—26. A. von Domaszewski, *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung IV. Dacia*, în *Rhein. Museum*, XLVIII, 1893, p. 240—241. Idem, *Geschichte der römischen Kaiser*, I, p. 177—178. Idem, *Die Grenzen von Moesia Superior und der Illyrische Grenzzoll*, în *Arch.-ep. Mitt.* XIII, 1890, p. 140—144. Idem, *Der Völkerbund des Marcomannen Krieges*, în *Serta Harteliana*, Wien, 1896, p. 9—13. Feliciani, *Dacia*, în *Ruggiero-Dizionario epigrafico*, p. 1442—1443. B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, p. 57—58. Gr. Florescu, *Castrul roman dela Răcari-Dolj* (Mem. I al Inst. de arh. olteană), Craiova 1931, p. 19—20, 23—24. Fluss, *Moesia*, în *Real-Encycl.* XV, col. 2356—2357. Idem, *Napoca*, *ibidem*, s. v. col. 1695, C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, p. 101—112, 115—196, 214—229. Groag, *D. Terentius Scaurianus*, în *Real-Encycl.* s. v. *Terentius*, col. 669, no. 68. Ihm, *Buri*, în *Real-Encycl.*, s. v. col. 1067. Idem, *Bastarnae*, *ibidem*, s. v. col. 110—113. N. Iorga, *Istoria Românilor*, I, 2: *Sigiliul Romei*, p. 157—167, 173. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 158—165, 166. Idem, *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, p. 2—10. Idem, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1887, p. 105—119. Idem, *Die romanischen Landschaften des röm. Reiches*, Innsbruck, 1881, p. 379—396. J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*, passim. K. Kretschmer, *Sarmatae*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 2545. J. W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim descriptum*, Vindobona, 1889, p. 229—230. J. Marquardt, *Organisation de l'empire romain*, II (vol. IX din *Manuel des antiquités romaines*) trad. de P. L. Lucas și A. Weiss, Paris, 1892, p. 186—190, 193—195. Th. Mommsen, *De provinciae Daciae origine et fine* în *CIL* III, p. 160. Idem, *Römische Geschichte*, V, ed. 10-a, Berlin, 1927, p. 205—208. P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, în *Eph. Dacoromana*, II, 1924, p. 413, 414; Idem, *Fouilles de Tyras*, în *Dacia*, III-IV, p. 569—570. V. Pârvan, *Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, București, 1906, passim. Idem, *Castrul dela Poiana*, p. 27—28. Idem, *Getica*, p. 221—285. Idem, *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Rivista di Filologia e di istruzione classica*, Torino 1924, p. 314—316. Idem, *Dacia, an outline of the early civilizations of the Carpatho-danubian countries*, p. 190, 193, 194. R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, p. 309—340. Idem, *L'ordinamento della conquista di Traiana in Dacia*, II, p. 1—21. C. Patsch, *Zur Verwaltung des illyrischen Zolles*, în *Mitt. d. deutsch. arch. Institut in Rom.*, VIII, 1893, p. 192—200. Idem, *Carpi*, în *Real-Encycl.*, col. 1608—1609. A. von Premerstein, *Ein Elogium des M. Vinicius*, în *Jahreshefte*, 1904, p. 226, 229. Idem, *Kostoboken*, în *Real-Encycl.*,

s. v. col. 1504—1507. Idem, *C. Iulius Quadratus Bassus Klient des jüngerer Plinius und General Trajans*, în *Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss.* (Phil.-hist. Abh. 1934, II. 3), p. 40 și nota 2. E. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl.*, col. 1283—1288, 1390, 1716. L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, p. 87—88. G. Téglas, *Zur Frage der ersten Besetzung Daciens*, în *Hermes*, 1909, p. 618—621. Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 101—103. Vulić *Sarmizegethusa*, în *Real-Encycl*, s. v. col. 25—27. R. Vulpe, *Piroboridava*, p. 255—265, 274—276. A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. 3-a, vol. I, p. 120—158.

II. HADRIAN ȘI INTĂRIREA APĂRĂRII IMPERIULUI. CELE DOUĂ DACII

1. **Moștenirea lui Traian.** În primele zile ale lunii August din anul 117, Traian, după ce câștigase noi lauri și adăugase Imperiului provinciile mesopotamiene smulse Parților, își dădu obștescul sfârșit la Selinuntul Ciliciei, în brațele soției sale *Plo-tina*. Pe patul de moarte, el adoptă ca urmaș la tron pe nepotul său *Hadrian*, care îi fusese tovarăș în toate expedițiile și căruia îi dăduse înalte comandamente, cum a fost și acela de guvernator al Pannoniei. Noul împărat fu aclamat de oștire și recunoscut de Senat.

Traian fusese unul din acei împărați soldați trăit în mijlocul trupelor și în atmosfera vieții de tabără; ca sufletul soldaților era și sufletul lui. Cap limpede, soluționând repede și practic, avea totuși o inimă avântată. Era pătruns de măreția destinului Romei și peste tot a impus respectul numelui roman; dar avid de glorie, ca orice militar, a pornit către acel Orient îmbrăcat în mirajul fabulei și al necunoscutului, care totdeauna a atras pe marii cuceritori dela Alexandru-cel-Mare încoace. Ca și acesta, voise odinioară marele Caesar să cucerească Imperiul Partic, bariera de pătrundere către India, țara bogățiilor sclipitoare și a vrajei; iar după Traian alți împărați se vor îndrepta pe acelaș drum. În vremurile mai apropiate tot mirajul Orientului va atrage pe cel mai mare cuceritor, pe Napoleon.

Izbânzile militare și bogata activitate constructivă în mai toate părțile Imperiului au ridicat numele lui Traian într'un nimb glorios, păstrat dealungul veacurilor în legendă și în numele locurilor pe unde odinioară au staționat aquilele legionare. Se pare că prestigiul lui fusese deajuns pentru a asigura, în timpul când el pornea spre Eufurat, liniștea la hotarul Dunării. Dar îndată

ce s'a svonit moartea marelui împărat, barbarii au început să se miște.

Un pasagiu din biografia împăratului Hadrian ne înfățișează destul de plastic faptele întâmplate: « Pe când națiunile subjgate de Traian căutau să iasă de sub stăpânirea romană, Maurii hărțuiau, Sarmatii porniseră cu război, Britanii nu mai puteau fi ținuti sub jugul roman, Egiptul era frământat de răzvrătitori, iar în Licia și Palestina răsculații își întăreau curajul ».

Provinciile cucerite de Traian în Mesopotamia erau nesigure și cereau mari forțe armate. Populația se răzvrătise îndată după cucerire și chiar ucisese un general roman. În aceeași vreme, Evreii asociau la răscoala lor întreaga regiune din Palestina până în Egipt.

Noul împărat era un om încercat și cunoștea destul de bine arta războiului; dar departe de a-și însuși spiritul războinic al înaintașului său, dându-și poate seama că ar fi însemnat să irosească forțele Imperiului într'un șir de lupte al căror sfârșit nu putea fi prevăzut, el renunță la provinciile cuprinse de Traian dincolo de Eufrat, stabilind hotarul roman pe acest fluviu. Tot atunci vechiul luptător maur din războaiele cu Dacii, Lusius Quietus, izbutise să potolească răscoala Iudeilor. În Egipt și în Mauretania, răscoala fu înăbușită de *Quintus Marcius Turbo*, cel mai bun general al lui Hadrian.

După ce asigură hotarul în Asia — din cuceririle lui Traian păstrase Colchida și Arabia necesare apărării Imperiului — Hadrian, înștiințat de atacurile Iazygilor și Roxolanilor la Dunăre, se grăbi să plece din Antiochia și să vină în aceste părți.

2. **Hadrian la Dunăre.** În iarna anului 117—118, Hadrian se afla la gurile Dunării și ducea tratative cu regele Roxolanilor, care atacase Moesia cerând să i se plătească stipendiul acordat mai înainte de către Traian. Împăratul recunoscu înțelegerea Roxolanilor cu predecesorul său și astfel fu înlăturat cu bani și fără luptă atacul acestor barbari. Se pare că mai târziu regele lor, *Rasparaganus*, a primit cetățenia romană dela Hadrian și chiar a venit în Italia, unde a rămas până la moarte. Inscricția de pomenire a lui a fost găsită la Pola (*CIL*, V, 32); aci el e menționat cu pronumele și numele de gintă al lui Hadrian (*Publius Aelius*).

Dintr'o inscripție găsită de curând la Pergamon, știm că legat al Daciei în acest timp era *C. Iulius Quadratus Bassus*, unul dintre cei mai distinși generali ai lui Traian, care luase parte la cel de al doilea război cu Decebal. Bucurându-se de deplina încredere a lui Hadrian, a fost trimis guvernator în Dacia, în locul lui *C. Avidius Nigrinus*, spre a face față împrejurărilor create de mișcărilor barbarilor. În această situație îl află moartea. Împăratul pierdea prețiosul colaborator într'un moment foarte critic, căci dacă pe Roxolani putuse să-i împace ușor, cu Iazygii din câmpia Tisei a trebuit să poarte un adevărat război. Situați între Pannonia și Dacia, ei își îndreptau cu îndârjire atacurile asupra acestor provincii. Înșăși capitala Daciei, *Sarmizegetusa*, cum se numea acum, a trecut prin primejdie. Decis să ia măsuri energice, împăratul veni în Dacia, stând chiar și în capitală. Din Pannonia Inferior și din Dacia făcu un comandament extraordinar, pe care îl dădu lui *Q. Marcius Turbo*, chemat din Mauretania să ia locul lui *C. Iulius Quadratus Bassus*. Conduse personal războiul câțva timp, apoi trebuind să plece la Roma îl lăsă în grija lui *Marcius Turbo*. Iazygii luați din două părți fură bătuti și siliți să intre din nou în clientela romană.

În vremea guvernării lui *Marcius Turbo*, Dacia fu reorganizată. În legătură cu aceasta avem de lămurit două pasagii, unul din istoricul *Cassius Dio*, celălalt din *Eutropius*. Ultimul spune că Hadrian avusese intenția să renunțe la Dacia, așa cum renunțase

Fig. 10. — Sarmați Roxolani. Luptau călări, îmbrăcați în cămăși de zale; îmbrăcăminte de zale aveau și caii.

(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

și la posesiunile cucerite de Traian peste Euftrat; dar atrăgându-i-se atenția de către prieteni că părăsind provincia ar fi însemnat să lase în mâna barbarilor o sumă de cetățeni romani, împăratul a înlăturat acest gând. Cassius Dio, la rândul lui, spune că Hadrian a distrus partea de lemn a podului construit de Traian la Drobeta, pentruca nu cumva barbarii să năvălească peste el în Moesia.

Pe bună dreptate contestă acest pasagiu istoricul nostru Xenopol. Cunoscut fiind activitatea organizatoare a lui Hadrian în Dacia — el este acela care ridică la rangul de *municipium* tocmai orașul Drobeta unde se afla podul — e greu de înțeles cum ar fi putut renunța la cea mai de seamă legătură a Imperiului cu provincia. Presupunerea lui Xenopol că acest pasagiu este o interpolare a lui Xiphilinus, rezumatorul operei lui Cassius Dio, pare foarte îndreptățită. După A. von Premerstein, partea de lemn a podului ar fi fost dărâmată în urma hotărârii luate de Împărat de a renunța la Dacia și de a o considera numai ca un ținut clientelar.

În ce privește această intenție de a părăsi Dacia, despre care ne vorbește Eutropius, trebuie să o interpretăm ca un reflex al opiniei contemporane formată îndată ce s'a văzut că Hadrian renunță la provinciile partice cucerite de predecesorul său. În mod firesc i se putea atribui o renunțare generală la toate cuceririle lui Traian și deci și la Dacia. Dar prea era important din punct de vedere militar platoul transilvan, pentruca Hadrian, om destul de priceput în chestiunile militare, să-l părăsească așa de ușor. Istoricii von Premerstein și Kornemann cred chiar că sfătuitoarul împăratului în această privință a fost C. Iulius Quadratus Bassus, care i-ar fi scos în evidență importanța strategică a acestui ținut pentru apărarea provinciilor dela Dunăre.

3. **Reorganizarea Daciei.** Lectura și interpretarea mai nouă a două fragmente dintr'o diplomă militară, cunoscute mai de mult, au permis lui C. Daicoviciu să arate că sub guvernarea lui Marcus Turbo, în 118—119, Dacia a fost împărțită în două: *Dacia Superior* și *Dacia Inferior*. Despre hotarele acestor două provincii nu avem știri precise. Numai dintr'o diplomă militară din anul 129 (*CIL, III.*, Dipl. milit. no. XLVI) rezultă că Dacia Inferioară cuprindea ținutul dela sud de Carpați și probabil partea sud-estică a Transilvaniei, adică teritoriul dintre Carpați și Oltul ardelean

până la Brețcu. Această din urmă ipoteză e întărită de faptul că la *Cineșor*, pe Olt, s'a identificat lagărul cohorței II Flavia Besorum, pe care diploma de mai sus o menționează între trupele Daciei Inferioare; tot astfel o inscripție dela Hoghiz, studiată de Daicoviciu, dar încă nepublicată, arată că în acest castru se află lagărul cohorței III Gallorum, menționată în aceeași diplomă militară. Restul Transilvaniei și poate și Banatul alcătuiau Dacia Superioară.

Tot din diploma militară din anul 129 aflăm că Dacia Inferior era pusă sub ascultarea unui *praeses*, guvernator luat din rândul procuratorilor. Dacia Superior primea un guvernator de rang pretorian. Rangul guvernatorilor era determinat și de reorganizarea militară întreprinsă de Hadrian în Dacia.

A. von Domaszewski, ca și A. von Premerstein, susțin că procuratorul Daciei Inferior nu era cu totul independent în atribuțiile lui, ci depindea de guvernatorul Daciei Superior. Această părere a fost contestată.

Știrile de până acum arată că guvernatorii Daciei până la Q. Marcius Turbo erau de rang consular. Dintre aceștia se cunosc următorii: *D. Terentius Scaurianus*, primul guvernator al Daciei sub care s'a întemeiat și capitala provinciei, *C. Avidius Nigrinus* înlocuit în 117 de *C. Iulius Quadratus Bassus*, mort în acelaș an. *Q. Marcius Turbo*, deși din ordinul equestru, a îndeplinit totuși un comandament excepțional cuprinzând, după cum am văzut, Pannonia Inferioară și Dacia. Sub el s'a desăvârșit noua organizare și împărțirea Daciei în două. În 119, funcțiunea lui încetează, urmând ca Dacia să fie administrată după noua împărțire.

Se știe că guvernatorii de rang consular erau numiți numai în provinciile unde se aflau cel puțin două legiuni. În Dacia, până în 114, erau trei legiuni, așa încât existența unui guvernator de rang consular era naturală. Din 114 se pare că provincia rămâne cu două legiuni, XIII gemina la Apulum și IIII Flavia la Sarmizegetusa, poate cu efectivele reduse din cauza detașamentelor trimise în războiul cu Parții; cealaltă legiune, I adiutrix, a fost luată în întregime de Traian în Orient. Sub Marcius Turbo, legiunea IIII Flavia e mutată din nou în Moesia Superior, la Singidunum, iar legiunea I adiutrix, întoarsă din Asia, își ia

reședința în Pannonia, la Brigetio, în locul legiunei XXX Ulpia, trimisă în Germania.

Pe când Dacia Superioară rămânea numai cu legiunea XIII gemina la Apulum, paza Daciei Inferioare era lăsată în seama trupelor auxiliare. Pentru anul 129, diploma despre care am vorbit ne menționează ca trupe ale acestei provincii următoarele: *ala I Hispanorum, vexillatio equitum Illyricorum* (corp de trupă alcătuit din soldați aleși din diferitele corpuri de cavalerie ale provinciilor illyrice și rezidând în Dacia din vremea lui Traian); *cohors I Hispanorum veterana, cohors II Flavia Numidarum, cohors II Flavia Bessorum* și *cohors III Gallorum*. Așadar două corpuri de trupă de cavalerie și patru de infanterie.

Calcularea efectivului total al trupelor menționate întâmpină dificultăți din cauza nepreciziei inscripției. Cunoaștem bunăoară efectivul numai a două cohorte: I Hispanorum veterana, pomenită ca quingenaria equitata în papirul lui Hunt, deci având 380 pedestrii și 120 călăreți, și II Flavia Numidarum, al cărei lagăr mai târziu este la Bucium în nord-estul Daciei, unde o cărămidă cu stampilă o arată ca fiind milliaria. Domaszewski a arătat că vexillatia de călăreți illyri era egală cu o ala milliaria. Pentru celelalte corpuri de trupă, neavând niciun alt indiciu, suntem nevoiți a socoti, ca și altădată, efectivul cel mai mic. În acest caz avem un total de 1620 călăreți și 2380 pedestrii.

Urmele epigrafice și arheologice însă arată prezența și a altor trupe auxiliare în Dacia Inferioară din timpul lui Hadrian. Astfel la Drobeta avea garnizoană *cohors III Campestris*, însărcinată cu paza podului; în castrul dela Bumbești pe Jiu era o cohortă, credem că tot *IIII Cypria*, rămasă acolo dela Traian. La Olt se aflau detașamente de arcași sirieni (*Suri sagittarii*), ale căror urme au fost identificate la Romula (*Reșca*) și în castrele dela Bivolari și Rădăcinești. Un detașament de călăreți mauri (*numerus*) stătea în lagărul dela Răcari, nu departe de Craiova. Cu paza drumului militar dealungul Oltului era însărcinat un detașament de miliție locală (*numerus burgariorum et veredariorum*), organizat sub Hadrian, după cât se pare cu rostul de a face poliție și de a îngriji de transporturile poștale.

Poate că nu am greși prea mult, dacă, făcând o socoteală aproximativă a efectivului trupelor din Dacia Inferioară pe vremea

lui Hadrian, am fixa numărul la circa 3000 de călăreți și tot pe atâția pedestrași. Toate aceste trupe făceau parte din corpurile auxiliare. Proporția mare de călăreți, ca și prezența arcașilor siriieni, e de pus în legătură cu frontul acestei provincii îndreptat spre câmpia munteană ocupată de triburile getice. Pentru șesul întins, arcașii călăreți erau cei mai nimeriți.

Se pare că barbarii cari atacaseră Dacia fuseseră potoliți bine, căci numai astfel putea împăratul să reducă armata provinciei; de altfel și în Pannonia se afla acum o legiune mai puțin, deoarece legiunea XV Apollinaris, luată de Traian în Orient în 114, rămăsese în Cappadocia. În provinciile dunărene, cele două Pannonii, cele două Moesii și cele două Dacii, se aflau în acest timp numai zece legiuni; Pannonia Inferior, având doar o legiune, a fost întărită cu trupe auxiliare aduse din Dacia. Lagărele acestora se înmulțiră dealungul Dunării, întărind astfel frontiera amenințată.

Un alt fapt de pus în legătură cu reorganizarea Daciei sub Hadrian este stabilirea definitivă a hotarului de nord al provinciei la râul Someș. În castrul dela Cășei, situat lângă acest râu, s'a dat de o diplomă militară din primii ani de domnie ai acestui împărat, din care s'ar putea deduce prezența acolo a unei trupe de arcași palmyreni, desigur cu însărcinarea de a păzi granița față de Dacii Liberi dela nord. Orașul Napoca (Cluj), desvoltat repede ca centru roman, primește dela Hadrian rangul de municipium.

Acest împărat a avut o deosebită grijă de disciplina și instrucția trupelor, pe care le supunea la tot felul de exerciții, pregătindu-le cât mai temeinic pentru luptă. Inscripțiile din Africa au eternizat în piatră laudele și observațiile făcute de el trupelor de acolo cu ocazia unei inspecții. Pentru a umple mai ușor golurile din legiuni, ca și din corpurile auxiliare, și mai ales pentru a ușura cheltuelile, împăratul luă o măsură, care până atunci se aplica numai în Egipt: introduse anume în tot Imperiul sistemul de recrutare locală.

După sistemul de recrutare instituit de Augustus, soldații unei trupe dintr'o provincie erau recrutați în alte provincii ale Imperiului; astfel li se rupea contactul cu mediul lor național, și puteau fi mai ușor romanizați. Introducerea recrutării locale

de Hadrian va avea urmări însemnate, căci armatele romane capătă un caracter tot mai provincial, accentuat și prin reformele urmașilor lui, încât acest fapt va fi în secolul al III-lea un factor determinant în izbucnirea anarhiei militare. În Dacia, supusă de curând, se pare că diposițiile lui Hadrian nu s'au aplicat, deoarece constatăm că elementele militare continuă să fie aduse din alte provincii.

Credincios ideii ce o urmărea de a întări cât mai mult hotarul Imperiului, pe care acum îl voia fixat definitiv, Hadrian desăvârși sistemul de apărare defensivă prin continuarea și perfecționarea operii începută de înaintașii săi, în deosebi Domitian și Traian. Se poate spune fără exagerare că organizarea *limesului*, adică al hotarului prevăzut cu drumul și lucrările de fortificație (vallum, turnuri, castele), e opera lui Hadrian.

Ca și în Britannia și la Rhin sau în alte părți ale Imperiului, el avu grijă și de Dacia, punând la punct și completând sistemul defensiv de apărare început de Traian. După el, aceeași grijă o vor purta urmașii lui la tron, în deosebi Septimiu Sever.

Acestui sistem defensiv de apărare a Daciei consacram un alt capitol.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare antice: S.H.A. *vita Hadriani*, c. 4, 5, 6, 7. Cassius Dio, *Historia Romana*, LXVIII 13. Eutropius, *Breviarium*, VIII 6. Fronto, *Principia Historiae*, p. 205 (citată după A. v. Premerstein, *Das Attentat der Consulare auf Hadrian*, p. 4—6).

Izvoare literare moderne: E. Albertini, *L'Empire romain*, p. 185—193. R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique*, ed. 2-a, t. I, Paris, 1912, p. 262—267. Idem, *Numerus*, în *Dict. des Ant.*, s. v. p. 117—118. Idem, *Dilectus*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 218 și urm. G. Cantacuzino, *Câteva corpuri barbare din armata romană*, p. 63, 145—164. Cichorius, *Ala*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1227 și urm. Idem, *Cohors*, *ibidem*, s. v., col. 237 și urm. C. Daicoviciu, *La première division de la Dacie*, extr. din *AIStCl*, II, 1933—1935, p. 71—77 cu o planșă. Idem, *Dacica*, p. 240—253 și p. 250, nota 1. A. von Domaszewski, *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung IV. Dacia*, în *Rhein. Mus.* XLVIII, p. 242—243. Idem, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (*Bonner Jahrbücher* H. 117), Bonn, 1908, p. 135, 164 și passim. E. Fabricius, *Limes*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 575; 643—645. N. Feliciani, *Dacia*, în *Ruggiero-Dizionario epigrafico*, p. 1443. Fluss, *Napoca*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1693. Groag, *Lusius Quietus*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Lusius* no. 9, col. 1879—1883. B.

W. Henderson, *The life and principate of the emperor Hadrian*, London, 1923 (inaccessibilă). R. Herzog, *C. Iulius Quadratus Bassus*, în *Sitzungsber. d. preuss. Akad. d. Wiss.* (phil. hist. Kl.), 1933, p. 408. L. Homo, *L'empire romain*, p. 65—68; 161—162; 170—175. N. Iorga, *Istoria Românilor*, I, 2: *Sigiliul Romei*, p. 269—278. Kiepert, *Harta Daciei la CIL, III*. M. v. Kimakowicz, *Römische Funde bei Kleinschenk*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenb. Landeskunde*, XXXV, 1912, p. 54—56. J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*, p. 128—130. E. Kornemann, *Kaiser Hadrian und der Donauraum im Altertum*, în *Forschungen und Fortschritte*, 1934, p. 427—430. K. Kretschmer, *Sarmatae*, în *Real-Encycl.*, I, A 2, col. 2545. Th. Mommsen, *Die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit*, în *Hermes*, XIX, 1884, p. 59. V. Pârvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis* (An. Ac. Rom.), București, 1913, p. 4—10, 15—17, 20—21. Idem, *Cetatea Tropaeum*, p. 16—18. Idem, *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Rivista di Filologia e di istruzione classica*, Torino, 1924, p. 316—318. Patsch, *Dröbeta*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1710—1712. A. von Premerstein, *C. Iulius Quadratus Bassus, Klient des jüngeren Plinius und General Trajans*, în *Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss.* (Phil.-hist. Abt.), 1934, Heft 3, p. 20—46. Idem, *Das Attentat der Consulare auf Hadrian*, Leipzig, 1908 (*Klio*, VIII. Beih.), p. 1—25 și passim. Idem, *Die Dreiteilung der Provinz Dacia*, în *Wiener Eranos*, 1909, p. 265. E. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl.*, s. v. col. 1288—1289. P. von Rohden, *Hadrianus*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Aelius*, no. 64, col. 500—504. Stein, *Marcus Turbo*, în *Real-Encycl.*, XIV, 2, col. 1597 și urm., no. 107. Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 103—113; 225—229. D. Tudor, *Paza Romulei și a împrejurimilor ei*, în *Arhivele Olteniei*, 1933, p. 228—236. W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrians*, Leipzig, 1907, passim. A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, I, ed. 3-a, p. 206—210.

III. CELE TREI DACII

1. **Antoninus Pius și răscoala Dacilor.** După aproape douăzeci și unu de ani de domnie laborioasă, Hadrian își dădu sufletul la 10 Iulie 138. Puțin timp înainte adoptase ca moștenitor pe înțeleptul și modestul senator *T. Aurelius Antoninus*, cunoscut ca împărat sub numele de *Antoninus Pius*.

Domnia acestuia a fost pașnică. Ca fapte de arme, biograful împăratului notează câteva războaie locale, purtate de guvernatorii respectivi, în Britannia, unde poporul barbar al Brigantilor a fost respins spre nord, iar stăpânirea romană fixată printr'un zid din gllii de iarbă (*murus caespitiuus*), apoi în Mauretania, Germania, Dacia, Iudeea, Achaia și Egipt.

În studiul consacrat împăratului Antoninus Pius, istoricul Lacour-Gayet admite că o răscoală a Dacilor din provincia romană ar fi avut loc înainte de anul 145.

Datele autorilor antici sunt foarte sumare, iar dintre inscripții numai una, dedicată zeiței Victoria Augusta, pare să fie în legătură cu aceste lupte de supunere a Dacilor. E greu să ne închipuim că Antoninus Pius a avut de potolit o răscoală a provincialilor daci, ci cu siguranță luptele au fost duse împotriva cetelor de Daci Liberi care atacau provincia. În acest sens ar vorbi și grămădirea de trupe în colțul de nord-vest al Daciei, care se întâmplă tocmai acum. Privitor la data luptelor, A. von Premerstein socotește că ele au avut loc prin anii 157 și 158, pe când era guvernator *M. Statius Priscus*, unul dintre marii generali ai timpului. Ca o urmare a acestor întâmplări, hotarul Daciei a fost împins către nord-vest și după părerea unora întărit cu un val de pământ, care s'ar identifica cu cel existent azi între Oradea și Belciug pe Crasna.

2. **Reorganizarea Daciei.** Impărțirea în două a Daciei și întreaga organizare de până atunci înfățișa probabil unele neajunsuri,

scoase în evidență mai ales în urma luptelor cu Dacii Liberi, deoarece vedem că împăratul porcede la o nouă organizare a provinciei.

Dacia Superior mărindu-se prin anexarea unui nou teritoriu în partea de nord-vest, împăratul desprinsese acest teritoriu cu o parte până mai în jos de *Potaissa* (Turda) și creă o provincie nouă, *Dacia Porolissensis*, cu centrul la *Porolissum* (Moigrad), care în această vreme devenise un oraș însemnat. O inscripție găsită acolo ne arată că în timpul lui Antoninus Pius s'a refăcut amfiteatrul năruit de vechime (*CIL, III, 836*). El era și un important centru militar, cu deosebire pentru trupele auxiliare garnizionate în această parte a Daciei. Mai târziu, din cauza situației lui prea expusă atacurilor barbare (era cel mai de nord oraș din Dacia romană) și în legătură cu aducerea unei legiuni la *Potaissa*, centrul administrativ al Daciei *Porolissensis* a fost mutat la *Napoca* (Cluj). Restul Daciei transilvane, probabil până la Carpați, cu centrul la *Apulum* (Alba Iulia), deveni *Dacia Apulensis*. A treia Dacie e cunoscută sub numele de *Dacia Maluensis*, după numele municipiului și apoi coloniei *Malua*, de care ne vorbește inscripțiile. Acest oraș, bănuie de unii (Tocilescu, Pârvan) prin Oltenia, iar de alții (C. Patsch, Daicoviciu) prin Banat, n'a fost identificat până acum.

După A. von Premerstein, A. von Domaszewski și E. Ritterling, aceste trei Dacii erau independente una de alta, *Dacia Porolissensis* și *Dacia Maluensis* fiind puse fiecare sub conducerea câte unui procurator de caracter praesidial (*cum iure gladii*), având dreptul de a comanda trupele auxiliare de acolo, așa cum fusese mai înainte procuratorul Daciei Inferioare. În fruntea *Daciei Apulensis*, care avea o legiune la *Apulum* (XIII gemina), era un guvernator de rang pretorian. Fără a putea stabili dacă era vreo legătură de subordonare între cei doi procuratori de caracter praesidial și guvernatorul pretorian al Daciei, după cum credea Domaszewski că există între procuratorul Daciei Inferioare și legatul Daciei Superioare, constatăm numai că prin crearea Daciei *Porolissensis* se alcătuiă un fel de *marcă*, provincie de margine, al cărei rost era să se opună barbarilor cari atacau dela nord-vest partea cea mai puțin rezistentă a Daciei. Așa se și explică grămădirea numeroaselor trupe auxiliare constatate în

această vreme în părțile Daciei Porolissensis. Mai târziu, sub Marcu Aureliu, cele trei Dacii vor fi reunite sub comanda unui guvernator de rang consular.

Data împărțirii provinciei în trei e pusă de învățatul german E. Ritterling în mod sigur înainte de anul 157. El crede chiar că ar fi putut să se întâmple și înainte de 150. Intr'un erudit studiu, A. von Premerstein a demonstrat că împărțirea a avut loc între 8 Iulie 158 și 27 Septembrie 159, dată pe care o acceptăm și noi.

3. **Forțele militare din Dacia sub Antoninus Pius.** Dela Antoninus Pius ni s'au păstrat patru diplome militare privitoare la trupele din Dacia. Dintre acestea, una, în urma interpretării lui Premerstein, este databilă în anul 159 (*CIL, III, Dipl. no. LXX*); două sunt din anii 157 (*CIL, III, Dipl. no. LXVI*) și 158 (*CIL, III, Dipl. no. LXVII*), iar alta găsită recent (*Jahreshefte, XXIX, 1935, p. 54—59 = CIL, XVI, Dipl. no. 90*) este din anul 144. Ultimele fiind dinainte de împărțirea Daciei în trei menționează trupele auxiliare din Dacia Superioară. Din nefericire nu avem nicio diplomă militară contemporană, care să indice forțele din Dacia Inferioară.

Diploma din anul 144 menționează 3 ale și 10 cohorte. Acelaș număr e menționat și în diploma din anul 157. Ambele diplome sunt însă stricte și o parte din numele trupelor nu se distinge. Se poate ceti totuși în diploma din anul 157 numele unei ala, *I Hispanorum Campagonum*, și a următoarelor cohorte: *I Vindelicorum milliaria, I Flavia Commagenorum, I Ubiorum, I Thracum sagittariorum. I Gallorum Dacica, I Augusta*[...]. Pe lângă acestea se pomenește și corpul de *pedites singulares Britannici*, întâlnit în Dacia încă din vremea lui Traian.

Mult mai completă este diploma din 8 Iulie 158, în care sunt menționate trei ale: *I Batavorum milliaria, I Hispanorum Campagonum, I Gallorum et Bosporanorum*, precum și cohortele: *I Thracum sagittariorum, IIII Hispanorum, I Augusta Ituraeorum*, împreună cu cetele neregulate: *vepillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* și *Mauri Gentiles*.

Nu credem că suntem eronați dacă identificăm cele trei ale menționate în diploma din anul 158 cu cele din diploma din 157, așa încât avem acelaș efectiv de călăreți și într'una și într'alta.

Dintre cohorte întâlnim în ambele diplome pe *I Thracum sagittariorum* și *I Augusta Ituraeorum* (astfel trebuie întregită cohorta *I Augusta* [...] incompletă în diploma din 157).

În diploma din 144 se disting numele a două ale: *I Hispanorum* și *I Gallorum* și a următoarelor cohorte: *II Gallorum Pannonica*, [...] *Ituraeorum*, *I Vindellicorum milliaria*, *I T[.....]*, *IV Hispanorum*, *I Ubiorum*, *I Alpinorum*.

D. Detschew, care a studiat și publicat această diplomă, a completat-o cu ajutorul celorlalte, stabilind că cele trei ale sunt identice cu alele pomenite în diplomele din 157 și 158, iar cohorte sunt următoarele: *II Gallorum Pannonica*, *I Flavia Comma-genorum*, *I Gallorum Dacica*, *I Augusta Ituraeorum*, *I Vindellicorum milliaria*, *I Thracum sagittariorum*, *IV Hispanorum*, *I Ubiorum*, *VIII Raetorum civium Romanorum*, *I Alpinorum*.

În a patra diplomă datată de Premerstein la 27 Septembrie 159, am avea menționate, după acest autor, trupele din Dacia Porolissensis. Se pomenesc trei ale și douăsprezece cohorte, dar starea de stricăciune în care se află documentul nu ne permite cetirea numelui tuturor corpurilor de trupă. Dintre ale numai una se poate preciza numele, *ala Gallorum et Pannoniorum*; dintre cohorte nu pot fi cetite decât: *I Ulpia* [...]; [...] *milliaria*; *I Flavia Hispanorum milliaria*, cunoscută în Dacia din vremea lui Traian (*CIL*, III, 1627 și diploma no. XXXVI); [...] *gaesatorum milliaria*; *I Augusta Nerv[...]*; *I Ulpia Brittonum milliaria*; *I Hispanorum* [...]; *II Hispanorum scutata Cyrenaica*; *VI Thracum*.

Trebuie să accentuăm și de data aceasta că o exactă socoteală a trupelor din Dacia e greu de făcut. Calculând efectivele după diplomele militare și după datele epigrafice păstrate, Lacour-Gayet admite că pe la mijlocul secolului al II-lea Dacia era ocupată de aproape 20.000 soldați, dintre care 6000 legionari — în această vreme o legiune avea 6000 soldați și în Dacia era legiunea XIII gemina — 2000 de călăreți, iar restul soldați de infanterie auxiliară. Noi credem că efectivul era mai numeros. În orice caz numărul soldaților de cavalerie trebuie să fi fost mai mare, căci în acest timp își mai aveau reședința în Dacia *ala II Pannoniorum*, în castrul dela Gherla, și *ala I Tungrorum Frontoniana*, în castrul dela Ilișua, trupe care nu au fost trecute în socoteală de Lacour-Gayet,

aşa cum nu au fost trecute și unele din cohortele pomenite în diploma din anul 144, descoperită de curând.

Antoninus Pius, iubitor de pace ca și predecesorul său, a căutat ca prin măsuri administrative și de organizare militară defensivă să asigure liniștea provinciilor. Grija de a întări hotarele amenințate ale Imperiului nu se vede numai din activitatea desfășurată în Britannia, unde, după ce a respins prin legatul său pe barbari, a construit un nou limes, ci și din aceea desfășurată în Dacia, unde a continuat organizarea limesului alutan. O inscripție din anul 140 (*CIL, III, 13796*) ne amintește reconstrucția castrului dela Racovița-Copăceni pe Olt de către o trupă auxiliară (*numerus burgariorum et veredariorum*), din ordinul procuratorului Daciei Inferioare, *Aquila Fidus*. În aceeași vreme, *ala II Pannoniorum* construia pretoriul în castrul ei dela Gherla, în nordul Daciei (*Jahreshefte, 1908, Beibl., pag. 207—208* și *Année épigr., 1906, no. 112*). Tot în timpul lui pare să se fi construit în piatră castrul dela Micia, Ilișua și poate și cel dela Cășei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: S. H. A., *vita Antonini Pii*, cap. 5.

Izvoare literare moderne: C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 250, nota 1 (și C. Patsch, în *Anzeiger der Akad. d. Wiss. in Wien, 1925, XXVII, p. 203 sqq.* — mie inaccesibil). D. Detschew, *Ein neues Militärdiplom des Kaisers Antoninus Pius*, în *Jahreshefte, XXIX, 1935, p. 54—59*. E. Fabricius, *Limes*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 643. N. Feliciani, *Dacia*, în *Ruggiero-Dizionario epigrafico* s. v., p. 1443. C. C. Giurescu, *Istoria Românilor, I, p. 157—158*. W. Hütt, *Antoninus Pius, 2 vol.*, Praga, 1933 (inaccesibilă). N. Iorga, *Istoria Românilor, I, 2: Sigiliul Romei*, p. 278—291. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 136. G. Lacour-Gayet, *Antonin le Pieux et son temps*, Paris, 1888, p. 114—116, 127—131. Th. Mommsen, *De provinciae Daciae origine et fine*, în *CIL, III, p. 160*, completat de Domaszewski, *ibidem*, p. 1375. V. Pârvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis (An. Ac. Rom.)*, București, 1913, p. 7—8. A. von Premerstein, *Die Dreiteilung der Provinz Dacia*, în *Wiener Eranos, 1909, p. 256—269*. E. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1294—1296. P. von Rohden, *Antoninus Pius*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Aelius* no. 138, col. 2502—2507. H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit, I, 2, Gotha, 1883, p. 631—632*. Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturali*, p. 113—115. A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. 3-a, vol. I, p. 210—211. P. von Rohden, *Antoninus Pius*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Aelius* no. 138, col. 2502—2507.

IV. INCEPUTUL MARILOR ATACURI BARBARE LA DUNĂRE

1. **Marcu Aureliu și mișcările barbare.** Pacea de care s'a bucurat Imperiul Roman sub domnia lui Antoninus Pius nu a durat și sub aceea a urmașului său, împăratul filosof *Marcu Aureliu*, urcat pe tron, împreună cu fratele său adoptiv *Lucius Verus*, la 7 Martie 161.

În Orient, regele Parților, *Vologesus*, deslănțui un război, care cuprinse cea mai mare parte din provinciile asiatiche ale Imperiului. Luptele s'au desfășurat în Siria, Cappadocia, Armenia, Mesopotamia și Media, așadar pe toată întinderea dela Marea Mediterană până în podișul Armeniei și munții Iranului.

Înfrângerea armatelor romane din provinciile asiatiche și amploarea luată de acest război au făcut pe Marcu Aureliu să trimită în Orient pe *Lucius Verus*, însoțit de cei mai buni generali ai Imperiului. Printre aceștia se afla și fostul guvernator al Daciei, *M. Statius Priscus*, care s'a distins prin cucerirea Artaxatei, cetate în Armenia, precum și alții ca *Avidius Cassius* sau *M. Claudius Fronto*. Fiind nevoie de forțe numeroase, căci luptele erau grele, împăratul a trebuit să ia trupe din Europa, în deosebi din armata dela Dunăre. Inscripțiile ne arată că din corpurile de trupă de aci au fost alcătuite detașamente (*vexillationes*) și trimise în Orient; urmarea a fost că apărarea frontierei a slăbit, iar barbarilor li s'a ușurat atacarea Imperiului.

Sgduit încă dela început de marile frământări din Orient, apoi de o răscoală petrecută în 162 în Britannia, când legiunile au voit să proclame împărat chiar pe guvernatorul provinciei, *M. Statius Priscus*, dar fără voia lui, și în sfârșit de o revoltă a Chattilor, popor german dela Rhin, Imperiul primește o grea lovitură în anul 166, când neamurile barbare dela Dunărea de mijloc pornesc într'un mare atac asupra pozițiilor romane.

2. **Marile lupte dela Dunăre.** Năvala popoarelor barbare dela Dunăre, începută din anul 166, înainte de încheierea păcii în Orient, avea să deslănțuiască un război îndelungat, care va ocupa mai tot restul domniei lui Marcu Aureliu.

Două izvoare literare antice ne dau știri mai ample asupra acestor lupte. Unul este istoria lui *Cassius Dio*, contemporanul întâmplărilor; dar, după cum se știe, opera lui a fost trunchiată și pe alocuri răstălmăcită de călugărul bizantin Xiphilinus. Al doilea izvor este însăși biografia împăratului, alcătuită într'o vreme mai târzie pe temeiul știrilor contemporane și a unor istorii mai apropiate de evenimente. Ea se găsește în *Historia Augusta* și a fost atribuită lui *Iulius Capitolinus*.

Ca și împăratul Traian, care a lăsat pentru posteritate povestirea războaielor dacice sculptate în marmura Columnei din forul construit de el în Roma, tot astfel și Marcu Aureliu a voit să eternizeze grelele lui lupte împotriva popoarelor dela Dunărea mijlocie ridicând o *Columnă* în care a pus să se sape scenele mai însemnate din desfășurarea acestui război.

Columna lui Marcu Aureliu a fost studiată de învățații moderni și istoricul A. von Domaszewski a încercat să dea precizie istorică diferitelor scene înfățișate.

Biograful împăratului spune că « au conspirat toate neamurile dela hotarul Illyricului și până în Gallia, ca Marcomanii, Variștii, Hermundurii și Quazii, Suevii, Sarmații, Lacingii și Burii; aceștia și alții ca Victualii, Sosibii, Sicobotii¹⁾, Roxolanii, Bastarnii, Alanii, Peucinii, Costobocii ».

După cum vedem, o adevărată înțelegere a tuturor popoarelor care locuiau dela hotarul Dunării și până în stepa rusească pentru a ataca Imperiul Roman, a cărui apărare în aceste părți slăbise din cauza plecării multora din trupe în Orient.

Despre acest paragraf din biografia împăratului Marcu Aureliu, am mai vorbit atunci când am încercat să definim așezările barbarilor din preajma Daciei. Dat fiind timpul relativ liniștit dintre anii 107 și 165, credem că nu s'au făcut nici deplasări deosebite de populație,

¹⁾ Müllenhoff și L. Schmidt socotesc că greșit au fost cetite numele *Sosibi*, *Sicobotes*, în *vita Marci* și că trebuie corectate astfel: *Osi*, *Bessi*, *Saboces*. La rândul-i Vasile Pârvan citește: *Osi*, *Bessi*, *Cobotes*.

încât situația etnografică era cam aceeași la începutul războaielor marcomannice, ca și îndată după cucerirea Daciei. Am văzut că Domaszewski a căutat să definească geograficește populațiile enumerate în citatul de mai sus din povestea vieții lui Marcu Aureliu.

După el, *Hermundurii* locuiau la hotarele provinciei romane Raetia, deci prin Bavaria de azi, și se întindeau până în spre izvoarele Elbei; *Marcomannii* dețineau platoul Boemiei, în timp ce *Quazii* ocupau Moravia. Intre aceste două neamuri se aflau *Suevii*¹⁾, cari odinioară fuseseră supuși de Romani și aduși în clientela lor, pentru ca acum să se revolte. La sud de Marcomanni își aveau așezările *Varistii* sau *Naristii*. Intre Moravia și câmpia Tisei, locuită de *Iazygi*, se afla neamul celtic al *Cotinilor*, pe la Granul-de-Sus, într'o regiune de mine de fier, apoi *Osii* pannoni și *Burii*. Intre Buri și Quazi se mai fixase neamul germanic al *Lacringilor*, care după spusa lui Cassius Dio primiseră dela Romani dreptul de a se așeza în nordul Daciei. *Vandalii*, pomeniți în istoria lui Cassius Dio printr'o ramură a lor, *Asdingii*, se aflau la nord de Quazi, prin Silezia de azi (în spre Riesengebirge). Mai spre răsărit, către Vistula, se afla neamul *Victualilor* sau *Victovalilor*. Cât despre *Sosibi* și *Sicoboti*¹⁾, aceștia trebuie să fi locuit dincolo de Vistula și erau neamuri slave. *Costobocii*, aflați în partea de miazănoapte a Daciei, vecini cu *Burii*, tocmai în această vreme joacă un rol însemnat în atacurile deslănțuite asupra Imperiului Roman. Izvorul antic nu pomeneste nimic de celălalt mare neam dacic, *Carpii*, ale căror locuințe erau pe povârnișul răsăritean al Carpaților; în schimb sunt menționați *Bastarnii*, localizați prin Galiția și partea de sus a Moldovei, *Peucinii*, nume sub care trebuie să înțelegem o populație amestecată de pe la gurile Dunării, și *Roxolanii*, de neam sarmatic, locuitori ai stepelor dintre Prut și Bug. *Alanii*, de neam

1) Unii învățați contestă existența acestora ca popor și cred că sub acest nume trebuie să se înțeleagă Marcomannii și Quazii.

2) L. Schmidt, contestă, după cum am văzut în nota de mai sus, existența acestora ca popoare de origină slavă și arată de acord cu Müllenhoff că e vorba de *Osi*, de origine celtică, și de *Bessi*, sau *Saboces*, care după Ptolemeu ar fi locuit în părțile Vistulei. Schmidt crede că ei trebuie să fi fost tot una cu Dacii, care în 180 au fost așezați în Dacia, după cum arată Cassius Dio (LXXII, 3,3).

iranian, se întindeau în stepa rusească către Marea Neagră și împotriva lor cetățile grecești aveau de purtat deseori lupte de apărare.

Cu toate că izvorul antic pomenit, ca și o știre dată de istoricul *Ammianus Marcellinus*, care a trăit prin secolul al IV-lea d. Chr., arată un fel de înțelegere, o coaliție, între aceste neamuri barbare pornite împotriva Imperiului Roman, totuși atât modul cum s'a desfășurat războiul, cât și faptul că istoricul contemporan acestor întâmplări, Cassius Dio, nu menționează așa ceva, au făcut pe istoricii moderni, Mommsen în primul rând, să respingă această afirmațiune. Atacul pare să se fi deslănțuit sub presiunea mișcărilor de popoare întâmplăte în nordul Europei pe la jumătatea secolului al II-lea d. Chr., în urma cărora *Goții* au ajuns până la Marea Neagră. Dealtfel chiar același biograf al lui Marcu Aureliu spune în altă parte a operei lui că Victovalii și Marcomannii, împreună cu alte neamuri, năvăliseră în Italia, fugind dinaintea altor barbari. În aceeași vreme, alte cete de barbari, printre care trebuie să fi fost și Costobocii, se aruncară asupra Daciei și o prădară. După C. Diculescu, năvălitorii au fost Lacringii și Iazygii. Atacul a fost puternic; orașe ca Drobeta și Sarmizegetusa au fost serios amenințate. O inscripție pusă după aceste întâmplări amintește de primejdia prin care a trecut capitala (*CIL, III, 7969: ancipiti periculo*). Regiunea minelor de aur a fost și ea prădată. Tăblițele ceruite găsite ascunse în minele dela Roșia, anticul *Alburnus*, au ultima datare 28. Martie 167, dată care corespunde tocmai năvălirii pomenite. Se vede că nici legiunea dela Apulum, nici garnizoanele de auxiliari, care străjuiau drumul dealungul munților Apuseni, n'au putut împiedeca pătrunderea barbarilor. Desigur că populația destul de numeroasă a minerilor a părăsit locuințele și exploatarea minelor de aur, retrăgându-se prin locuri ferite. Părăsirea nu a fost definitivă, ci ea a ținut până la alungarea barbarilor, deoarece mai târziu, către sfârșitul veacului al II-lea, regiunea minieră apare destul de populată, iar orașul *Ampelum*, reședința administrației minelor, este ridicat la rangul de colonia, ceea ce dovedește marea lui dezvoltare.

Tot ca o mărturie a acestor năvăliri stau două depozite de monete, unul găsit la Tibot, lângă Odorhei, iar celălalt în apropiere de Reghin; ele au fost îngropate de locuitori pentru a nu cădea în mâna barbarilor.

Alungate pentru un moment, cetele barbare se îndreaptă într' o puternică năvală peste Alpi în Italia și în 169 (după unii istorici în 167) distrug orașul Opitergium și asediază Aquileia.

Situația Imperiului era foarte grea. Orientul încă nu se liniștise; provinciile dela Dunăre erau peste tot încălcate de barbari. Supravegherea drumurilor și vieța locuitorilor deveniseră nesigure din cauza desorganizării produsă de năvălitori. Cetele de tâlhari se înmulțiseră și ațineau calea drumeților, mai ales în Dalmația și pe drumul de legătură între Dacia și coasta Adriaticei. Mai multe inscripții găsite atât în Dalmația (*Mitteilungen aus Bosnien u. Hercegovina*, VIII, 1902, p. 123; *CIL*, III, 8242), cât și la Dunăre, în regiunea Drobetei (*CIL*, III, 1559=8009, 1585=8021), ne arată activitatea ucigașe a acestor tâlhari (*latrones*).

Pe de altă parte finanțele statului erau sdruncinate și, cum aceste nenorociri nu ar fi fost deajuns, o alta mai mare se abătu asupra Imperiului. Ciurma, adusă de trupe la venirea lor din Orient, se răspândește în Italia și în provinciile din Europa, făcând numeroase victime. Jalea și descurajarea domnea peste tot.

În fața acestor greutăți, împăratul Marcu Aureliu nu desperă, ci reacționează cu energie. Pentru apărarea Italiei și apoi a Raetiei și a Noricului, lipsite de trupe legionare și expuse barbarilor germani, el înființează două legiuni noi, *II Italica* și *III Italica*, stabilindu-le în aceste din urmă două provincii.

Războiul din Orient și ciurma făcuseră multe goluri în rândul soldaților; pentru a le completa, împăratul încorporează pe sclavi, pe gladiatori, ba chiar și pe tâlharii din Dalmația și Dardania. Deasemenea întrebuintă ca ostași trupele de poliție din Asia (*diocmites*) și cu bani atrase barbari germani, pe cari îi folosește împotriva celorlalți barbari atacatori. În rândul celor intrați în solda Romei au fost și Lacringii din nordul Daciei.

Rămas singur în urma morții lui Lucius Verus, întâmplată în 169, împăratul, după ce luă măsurile de întărire pomenite mai sus, porni ofensiva. Marcomanii și Quazii fură alungați din Italia, iar armata romană trecu Alpii. Sub conducerea lui *Claudius Pompeianus* și *Helvius Pertinax*, generali de mare valoare, ea liberă Raetia și Noricum. Pentru mai multă siguranță, aceste provincii primiră câte o legiune din cele două noi înființate și fură puse sub comanda câte unui guvernator de rang pretorian.

Ca să întărească apărarea Daciei, împăratul mutase încă din 166 legiunea *V Macedonica* dela Troesmis la *Potaissa* (Turda), iar celor trei Dacii reunite le dăduse un guvernator de rang consular în persoana lui *Lucius Aemilius Carus*.

Prin noua organizare, procuratorul Daciei *Porolissensis* devenea un simplu administrator financiar, ca și cel din Dacia *Apulensis*, toate atribuțiile celelalte trecând asupra comandantului legiunii *V Macedonica*, care era un *legatus* de rang pretorian. Se pare că în urma acestui fapt capitala Daciei *Porolissensis* a fost mutată dela *Porolissum* la *Napoca* (Cluj), mai aproape de reședința legiunii *V Macedonica*. La rândul ei, Dacia *Apulensis* își păstra guvernatorul de rang pretorian în persoana legatului legiunii *XIII gemina* dela *Apulum* (Alba-Iulia), pe când Dacia *Maluensis* rămânea mai departe sub conducerea unui procurator cu caracter *praesidial* (*cum iure gladii*). Cu această ocaziune, *Napoca* și *Apulum* fură ridicate la rangul de *coloniae*.

Noua organizare dădea celor trei Dacii o mai temeinică întărire militară. Unitatea de comandă era asigurată prin reunirea lor sub conducerea unui guvernator de rang consular, *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*, de care ascultau ceilalți guvernatori de rang inferior. Capitala era la *Sarmizegetusa*, unde se făcea și adunarea sfatului celor trei Dacii (*concilium trium Daciarum*).

Împăratul își alegea ca centru de operațiuni împotriva barbarilor germani *Carnuntum*, lagărul legionar dela cotul de nord al Dunării mijlocii. Aripa stângă a armatei romane opera în *Raetia*, iar împotriva *Iazygilor* din câmpia *Tisei* fu înființat un comandament unic al trupelor din *Moesia Superior* și Dacia, încredințat lui *M. Claudius Fronto*. Acest viteaz general, pe care o inscripție din *Sarmizegetusa* (*CIL, III, 1457*) îl numește *fortissimus dux, amplissimus praeses*, căzu luptând eroic împotriva barbarilor, în 170. Drept recunoștință, împăratul i-a ridicat o statuie în Forul lui *Traian* din Roma; inscripția dela baza statuei s'a păstrat (*CIL, VI, 1377 = Dessau, ILS, 1098*).

După moartea lui *Claudius Fronto*, a fost trimis guvernator în Dacia *Sextus Cornelius Clemens*, care a stat în această calitate între 170—175. În timpul lui s'a întâmplat un episod povestit de *Cassius Dio*. *Asdingii*, o ramură a *Vandalilor*, cerură pământ în Dacia, dar neprimind nimic și îndemnați de guvernator atacară

pe Costoboci, voind să le cuprindă ținutul; îi învinse, dar prădara și Dacia. Atunci Lacingii, aliații Romanilor, temându-se pentru soarta lor, se îndreptară asupra Asdingilor și îi bătură așa de rău, încât aceștia rugară pe împărat să le dea pământ și bani, făgăduind că vor da ajutor Romanilor.

Dela scriitorul antic *Pausanias* știm despre Costoboci că au năvălit și în Grecia, pe care au prădat-o. Știrea e confirmată de inscripții. Una găsită la Thespiis, orașel în Grecia, pomenește niște voluntari cari au luptat contra Costobocilor (*Mélanges Glotz*, p. 731); alta din Roma (*CIL*, VI, 31856 = Dessau, *ILS*, 1327) menționează pe un procurator *L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus*, care în fruntea unui detașament de trupe a luptat împotriva Costobocilor în Achaia și Macedonia. În sfârșit, o altă inscripție, găsită la Tropaeum Traiani (Adamclissi), pomenește pe un locuitor de acolo, dac de origină, *Daizus* fiul lui *Comozous*, ucis de Costoboci (*CIL*, III, 14214¹²).

Analizând cu multă perspicacitate datele acestor întâmplări, A. von Premerstein a adus lămuriri ce se pot rezuma în felul următor.

Prin anul 170, Romanii au suferit unele înfrângeri și uciderea lui *Claudius Fronto* ar fi o dovadă. Profitând de acestea, Costobocii și Bastarnii, laolaltă cu alte neamuri din apropierea gurilor Dunării și a Mării Negre (Roxolani, Peucini, Alani), după ce își construiesc o sumă de corăbii mici, fac o mare năvală pe mare, pornind din părțile orașului *Tyras* spre sud. În acea vreme se trimisese în partea de răsărit a Moesiei Inferioare, la Tropaeum Traiani, o vexillatie alcătuită din ostași ai legiunilor din cele două Moesii și Dacia pentru a apăra ținutul (*CIL*, III, 14433). Cete de năvălitori au debarcat și au prădat Dobrogea, ucizând cu această ocazie și pe acel *Daizus*, fiul lui *Comozous*. Prădătorii au mers mai departe; unii au debarcat în Grecia, unde au jefuit templul dela *Eleusis*. Contra lor a fost trimis *L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus*. Alți năvălitori au mers cu corăbiile până în Africa, prădând și luând robi (*CIL*, VIII, 14667). În timpul când mare parte din războinicii Costobocilor se aflau după jaf în sudul Peninsulei Balcanice, guvernatorul Daciei, *Cornelius Clemens*, îndemnă pe *Asdingi* să atace pe cei rămași acasă și să le cuprindă țara. Era o pedeapsă, pe care Romanii nu voiau să o dea cu prețul sângelui lor, ci al barbarilor. Nu o singură dată diplomația romană a asmuțit pe barbari unii asupra altora.

Știm ce s'a întâmplat apoi. Infrângerea Costobocilor pare să reiasă și dintr'o inscripție funerară din Roma (*CIL*, VI, 1801 = Dessau, *ILS*, 854), pusă soției lui *Pieporus*, regele Costobocilor. După *Premmerstein*, acest rege a fost prins de *Asdingi* și dat Romanilor, încât el și-a sfârșit zilele în captivitate la Roma.

În vremea aceasta, *Marcu Aureliu* lupta din greu și cu mari pierderi împotriva *Quazilor*. În cele din urmă îi supuse și coloniză chiar o parte din ei în *Dacia*, *Pannonia*, *Moesia*, *Germania* și *Italia*. Prin anul 173 fură înfrânți și *Marcomanii*. Mai rămâneau *Iazygii*. Pentru a lupta cu toată puterea contra lor, împăratul își mută lagărul dela *Carnuntum* la *Sirmium*, în *Pannonia Inferioară*. Luptele fură continuate și în timpul iernii, una din ele petrecându-se chiar pe albia înghețată a *Dunării*.

A. von Domaszewski interpretând scenele de pe *Columna lui Marcu Aureliu* afirmă că în anul 174, în timpul luptelor cu *Iazygii*, armata romană a ocupat o parte din câmpia *Tisei*, iar împăratul a trecut pe acolo în *Dacia*, de unde apoi a luptat contra *Bastarnilor* și *Costobocilor*, căutând să asigure hotarul de nord al provinciei. O inscripție aflată pe un obiect găsit tocmai la *Myszkow* pe *Siret*, în *Galiția* (*Jahreshefte*, VII, 1904, *Beibl.*, p. 155), pomenind cohorta *I Hispanorum milliaria*, cunoscută în *Dacia* încă din anul 108, pare să întărească afirmația lui *Domaszewski*, prezența ei în acele părți explicându-se în legătură cu o expediție împotriva barbarilor din nord-estul *Daciei*.

După ce asigură *Dacia*, *Marcu Aureliu* reluă luptele cu *Iazygii*, cu cari se război prin părțile de miazănoapte ale *Tisei*. În anul următor, în urma mai multor bătălii nenorocoase, *Iazygii* se văzură nevoiți să încheie pace.

Împăratul își pusese în gând să cucerească ținuturile barbare din stânga *Dunării* pentru a forma două noi provincii, *Marcomannia* și *Sarmatia*. Era reluarea vechiului plan al lui *Augustus* de a muta hotarul Imperiului la munții *Boemiei* și la *Carpați*. Dar tocmai când se afla pe punctul de a zdrobi cu desăvârșire forța dușmanilor, în Orient generalul său, *Avidius Cassius*, guvernatorul *Siriei*, se revoltă proclamându-se împărat.

Silit de împrejurări, *Marcu Aureliu* primi cererile de pace ale barbarilor. Printre condițiile ce le impuse, în afară de darea înapoi a prizonierilor, cari erau în număr foarte mare — o sută

de mii, spune Cassius Dio, ceea ce învederează greutatea războiului pentru Romani — fixarea locuitorilor și zilelor de comerț cu locuitorii din Imperiu, împăratul le ordonă să stea la o distanță oarecare de fluviu, 38 de stadii (7,5 km.) pentru Quazi și Marcomanni, un număr îndoit pentru Iazygi. Le mai impuse să dea trupe de ajutor. Corpul de 5500 călăreți dat de Iazygi a și fost trimis în Britannia. Ținutul Quazilor și Marcomanilor fu ocupat cu garnizoane romane.

După A. Buday, valul de pământ existent în Bacica și Banat, între Dunăre (la Apatin) și Tisa (la Ciuroc), a fost ridicat de Romani în urma păcii cu Iazygi.

Profitând de încurcăturile cauzate împăratului de răscoala lui Avidius Cassius, Iazygi obținură câteva îmbunătățiri ale condițiilor de pace. Intre altele li se permise să facă negoț cu frații lor dela Nistru, Roxolanii, cari de bună seamă erau în pace cu Romanii, prin Dacia, dar cu consimțământul guvernatorului provinciei.

Calea cea mai dreaptă din câmpia Tisei în cea de peste Nistru trecea prin Dacia Romană și se pare că traficul comercial dintre Iazygi și Roxolani era destul de activ, dacă pentru reglementarea lui a trebuit să se prevadă o clauză în tratatul de pace. Drumul trecea, după Vasile Pârvan, prin două părți: sau pe linia care ar fi mers dela Szolnoc la Oradea, Cluj, Reghin, Bicz ori Ghimeș-Bacău și apoi prin Moldova până la Nistru, sau dela Seghedin pe la Arad, pe valea Mureșului până la Alba-Iulia, apoi pe Târnavamare, pe Olt, pe la Oituz, pe valea Trotușului, pe la Poiana, Foltești pe Prut, și dealungul Valului lui Traian la Cetatea-Albă. Geograful Ravennat menționează printre drumurile Daciei unul care venea dela Tyras la Porolissum și Certie, în nord-vestul Daciei. O parte din localitățile enumerate de geograf au fost identificate și e de crezut că acesta era drumul antic prin care se făcea legătura dintre cele două stepe locuite de neamurile sarmatice ale Iazygilor și Roxolanilor.

După potolirea răscoalei lui Avidius Cassius, împăratul trimite în provinciile dunărene, mai întâi în cele două Moesii și apoi în Dacia, între 177 și 179, pe destoinicul general *Helvius Pertinax*, ajuns mai târziu împărat, pentru ca prin măsuri energice să reorganizeze provinciile turburate de război. O inscripție din

Dobrogea, găsită la Adamclissi (*CIL, III, 14437²*), ne arată cum din porunca guvernatorului Daciei localnici, cari năpădiseră hotarele oraşului *Ausdecensis*, sunt obligaţi să părăsească locurile cotate. Cu toate că în Dacia numai o singură inscripţie îl pomeneste, totuşi activitatea desfăşurată de el în 177—179 a fost foarte mare, dacă ne gândim la rolul Daciei în noile lupte cu Marcomanii şi Quazii răsculaţi. « Fiind conduse bine (provinciile) », spune biograful lui Pertinax, « i s'a dat apoi guvernământul Siriei ».

Marcomanii şi Quazii, neputând suporta condiţiile păcii şi în deosebi numeroasele garnizoane romane din ținuturile lor, se răsculară din nou în anul 177. Fraţii *Quintilii*, comandantii armatelor din Pannonia, nu putură înfrânge răscoala, încât fu nevoit să vină la Dunăre în anul următor însuşi împăratul, care luă ca însoţitor şi pe fiul său *Commodus*. Cam în aceeaşi vreme, Pertinax lua comandamentul Daciei.

De data aceasta, Marcu Aureliu era hotărît să ducă la bun sfârşit planul de a transforma în provincii romane ţările Marcomannilor şi Quazilor, mai ales că generalul său *Tarutenus Paternus* repurtă o strălucită victorie. Moartea însă surprinse pe împărat la 17 Martie 180, în lagărul dela Vindobona.

Fiul său, *Commodus*, dornic de plăcerile Romei, nu ascultă sfaturile generalilor săi şi se grăbi să încheie pacea cu barbarii.

Condiţiile pentru Marcomanni şi Quazi erau în general acelea impuse mai înainte de Marcu Aureliu. Acum mai erau datori barbarii să dea o anumită cantitate de grâu pe an, precum şi un contingent de ostaşi. Le interzicea să se adune după voia lor, ci numai odată pe lună în prezenţa unui centurion roman; le interzicea deasemenea să facă război cu Iazygii, Buri şi Vandalii. După aceea, Romanii evacuară ținuturile cuprinse în pământul barbar, lăsând ca hotar Dunărea.

Chiar în acel an, 180, *Commodus* prevăzu ţărmlul cu *burgi* şi *praesidia*, mici întărituri aşezate « la locuri potrivite spre a împiedeca trecerile pe ascuns ale tâlharilor (*per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis*) », după cum spun unele inscripţii găsite la Duna Pentele, antica *Intercisa* (*CIL, III, 3385, 10312, 10313; Année épigr., 1905, no. 114*). Tâlharii, cari treceau pe ascuns fluviul, erau barbarii impuşi de Marcu Aureliu la obligaţia de a sta departe de Dunăre 38 de stadii.

Tot atunci Commodus încheie pacea cu Buri și cu celelalte neamuri năvălitoare în Dacia. Intre « celelalte neamuri », istoricul C. Diculescu socotește pe Vandalii Asdingi și pe Lacringi. Acestor popoare, împăratul le luă înapoi captivii, vreo 15.000, și îi obligă să nu locuiască și nici să-și pască vitele pe o distanță de 40 de stadii (8 km.) dela hotarul Daciei.

Socotindu-se învingător, Commodus se întoarce la Roma unde serbă un triumf. Poate că la această izbândă se referă o inscripție incompletă din Apulum închinată Victoriei lui Commodus (*CIL*, III, 1383 = 7842).

3. **Sabinianus și Dacii Liberi.** Pe vremea când se întâmplau faptele povestite mai sus, guvernator al celor trei Dacii era C. *Vettius Sabinianus*, despre care Cassius Dio ne spune că a supus 12.000 Daci mărginași. Aceștia fuseseră alungați din locuințele lor și guvernatorul, venindu-le în ajutor, le promise pământ chiar în Dacia Romană. Întâmplarea, nu tocmai clar redată de istoricul antic, s'a petrecut la sfârșitul marilor războaie dela Dunăre și ea ar părea să arate una din măsurile de siguranță luate de Romani pentru liniștirea Daciei.

Un pasagiu din biografia lui Commodus menționează că acest împărat, prin legații lui, « a învins pe Mauri, pe Daci și a pacificat stăpânirea în Britannia, Germania și Dacia, de către provincialii cari voiau să o înlăture ».

Un alt paragraf din istoria lui Cassius Dio spune că împăratul Commodus a avut și câteva lupte contra barbarilor de dincolo de Dacia, în care s'au ilustrat *Albinus* și *Niger*, adversarii de mai târziu ai împăratului Septimiu Sever. După A. von Premerstein, luptele cu Dacii s'au întâmplat prin 182 și 183, când guvernatori erau *L. Vespronius Candidus* și *Pescennius Niger*, viitorul împărat.

Prin acțiunea energetică a guvernatorilor, atât Dacii din afară, cât și cei dinăuntru provinciei, au fost aduși la ascultare. Aceste întâmplări, destul de sumar redată de izvoarele antice, ne arată că populația dacă a provinciei nu fusese cu desăvârșire distrusă când ținutul a fost cucerit de Traian. Ea se păstrase și mai departe sub dominația romană, nefiind încă asimilată complet după trei generații. Numărul provincialilor daci crescuseră și mai mult prin colonizarea Dacilor Liberi de Sabinianus. Trebuie să ne închipuim

că acest sistem, destul de vechiu în politica romană, a fost practicat de Romani mai în tot timpul stăpânirii lor în Dacia.

În domnia lui Commodus, după frământările pomenite, provincia începu a se mai liniști. Dintre puținele inscripții contemporane aflate în Dacia, două sunt mărturiile de dragoste a ostașilor față de împărat și de cinstire a lui (*CIL*, III, 1092 și 1172).

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: Ammiani Marcellini, *quae supersunt*, ed. Tauchnitz, Lipsiae 1876, XXXI, 5, 5. S. H. A., *vita Marci*, c. 8, 9, 13, 17, 21, 22, 25. Idem, *vita Veri*, c. 9. Idem. *vita Pertinacis*, c. 2. Cassius Dio, *Hist. Rom.* LXXI passim; LXXII 2, 3, 8. Orosius, *Historiae adversus paganos*, VII 15. 6. Petrus Patricius fr. 6, 7 (în *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. Müller, vol. IV, p. 186). Pausanias, *Greciae descriptio* X 34, 5. Zonaras, *Annales* XII 4 (în *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, ed. Bonn, 1844, p. 533).

Monete: J. Dobiaș, *Le monnayage de Marc-Aurèle et les bas-reliefs*, în *Revue numismatique*, Paris, 1932, p. 127—172.

Izvoare literare moderne: E. Albertini, *L'empire romain*, p. 204—213. A. Buday, *Les retranchements romains du comitat de Bácsbodrog*, în *Dolgozatok*, IV, 1913, p. 79—93. V. Christescu, *Viața economică a Daciei Romane*, p. 34. W. Demetrykiewicz și I. Zingerle, *Fund aus Ostgalizien*, în *Jahreshefte*, VII, 1904, Beibl., col. 150—156. G. Diculescu, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923, p. 1—7. A. von Domaszewski, *Der Völkerbund des Marcomannenkrieges*, în *Serta Horteliana*, Wien, 1896, p. 8—13. Idem, *Die Chronologie des bellum Germanicum et Sarmaticum 166—175 n. Chr.*, în *Neue Heidelberger Jahrbücher*, V, p. 107 și urm. (inaccessibil). Idem, *Geschichte der römischen Kaiser*, I, p. 220—232. R. Egger, *Die Aemterlaufbahn des M. Nonius Macrinus*, în *Jahreshefte*, IX, 1906, Beibl. col. 75—76. E. Fabricius, *Limes*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 639. B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesien*, p. 73—78. Fluss, *Moesia*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 2358. Franke, *Marcomanni*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1619—1629. F. Frahm, *die Entwicklung des Suebenbegriffs in der antiken Literatur*, în *Klio*, XXXI, 1929, p. 192—210. R. Heberdey, *Der Einfall der Kostoboken in Griechenland und die Abfassungszeit der Periégese des Pausanias*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIII, p. 186—191. L. Homo, *L'empire romain*, p. 71—76, 189. Ihm, *Buri*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1067. Idem, *Bastarnae*, *ibidem*, s. v., col. 110—113. Idem, *Asdingi*, *ibidem*, s. v., col. 1528. N. Iorga, *Istoria Românilor*, I, 2: *Sigiliul Romei*, p. 283. J. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*, p. 76—94, 105—114, 119—124, 130. E. Kornemann, *Die neueste Limesforschung*, în *Klio*, VII, 1907, p. 109. G. Mateescu, *I Tracii nelle epigrafi di Roma*, în *Ephem. Dacoromana*, I, p. 98. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, ed. 10-a, Berlin, 1927, p. 209—216. Idem, Prefață la

Napoca și Apulum, în *CIL*, III p. 169, 182—183. Idem, *Der Marcomanenkrieg unter Kaiser Marcus*, în Petersen-Calderini-Domaszewski, *Marcus-Säule*, p. 21—41. K. Müllenhof, *Deutsche Altertumskunde*, Berlin, 1887, II, p. 83—110; IV, p. 79—92, 535—541. Nagl, *Sabinianus*, în *Real-Encycl.*, 2. Reih. 1, col. 1585, no. 2. V. Pârvan, *Getica*, p. 109—110, 223—224 (în deosebi nota 3 dela pag. 223). Idem, *Cetatea Tropaeum*, p. 25—28, 37—41. Idem, *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Rivista di Filologia e di istruzione classica*, Torino, 1924, p. 318—320. Idem, *Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, p. 30. C. Patsch, *Archäologische epigraphische Untersuchungen*, în *Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, VIII, 1902, p. 123—124. Petersen-Calderini-Domaszewski, *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom.*, München, 1896, passim (în deosebi, p. 105—125). A. Plassart, *Une levée de volontaires Thespiens sous Marc Aurèle*, în *Mélanges Glotz*, t. II, 1932, p. 731—738. A. von Premerstein, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Marcus*, în *Klio*, 1912, p. 139—178; 1913, p. 102—109. Idem, *Kostoboken*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1504—1507. B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899, p. 13—18. E. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl* s. v., col. 1296—1307. Idem, *Pannonia inferior halyartói (Legaii propratore) Trajanustól kezdve*, în *Arch. Ert.* 1927, p. 69 (pentru Sabinianus). Von Rohden, *M. Annius Verus (Marcus Aurelius)*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Annius* no. 94, col. 2292—2306. Idem, *Commodus, ibidem* s. v. *Aurelius* no. 89, col. 2469—2471. L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung* I, 4, Berlin 1910, p. 459—466; II, 2, Berlin 1913, p. 176—193 (în *Quellen u. Forschungen zur alten Geschichte u. Geographie*, hrsg. von W. Siegfir, Heft 22 u. 27; restul inaccesibile). H. Schiller, *Geschichte der römische Kaiserzeit*, I, 2, p. 640—663. L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, ed. 2-a. (*Geschichte der deutschen Stämme bis zum Anfang der Völkerwanderung*), München, 1934, p. 103—104, 200. Schönfeld, *Lacringi*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 350. Idem, *Suebi, ibidem*, s. v., col. 569—579. Schwendemann, *Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptores Historiae Augustae*, Heidelberg, 1923 (inaccesibilă). Stein, *Cotini*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1676. Gr. Tocilescu, *Un monument epigrafic găsit la Iglia*, București, 1898, passim. Idem, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 115—123. Tomaschek, *Apulum*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 290—291.

V. DACIA SUB DINASTIA SEVERILOR

1. **Septimiu Sever și Dacia.** Cu toată sguuirea prin care a trecut Imperiul după uciderea lui Commodus, din cauza luptelor pentru tron, totuși sub *Septimiu Sever*, fostul guvernator și comandant al trupelor din Pannonia, proclamat împărat în 193, Dacia cunoaște o perioadă de mare înflorire.

Cunoscător al situației dela Dunăre, împăratul își dădea seama că numai o îngrijire deosebită a provinciilor de aci va feri hotarul de o nouă încălcare barbară. El mai îndemna la aceasta și un firese sentiment de recunoștință față de provinciile ale căror legiuni l-au ridicat împărat și l-au susținut împotriva celorlalți doi competitori la tron, *Pescennius Niger* și *Clodius Albinus*.

Nu avem nicio mărturie în ceea ce privește participarea legiunilor Daciei la expediția împotriva lui *Pescennius Niger*, contra căruia știm că au luptat legiunile din Moesia; în schimb avem dovezi că ele au trimis detașamente (*vexillationes*) sub comanda legatului legiunii V Macedonica, *Tiberius Claudius Claudianus*, astfel numit pe o inscripție dela Potaissa din anul 195 (*CIL*, III, 905), pentru a lupta împotriva lui *Clodius Albinus* în Gallia (*CIL*, VIII, 7978 și 5349: *praepositi vexillationum Daciscarum*). Mai târziu, în războaiele cu Parții din anul 197, se trimit odată cu trupele pornite din Europa în această expediție și trupe din Dacia. Se cunosc o *cohors I Britannica milliaria* și o *vexillatio Dacorum*, puse sub comanda lui *C. Iulius Corinthianus* (*CIL*, III, 1193 = Dessau, *ILS*, 2746; *Année épigr.*, 1909, no. 95).

Pe drept Dacia, care prin anul 195 a avut ca guvernator chiar pe fratele lui *Septimiu Sever*, poate socoti pe acest împărat ca un mare binefăcător. El dădu și mai mare avânt vieții orășenești, acordând dreptul de *coloniae* Drobetei și Potaisei; acest din urmă oraș, dezvoltat din vechiul sat (*vicus*) de pe vremea lui Traian,

ajunse repede, mulțumită așezării legiunii V Macedonica acolo, la situația unui centru înfloritor. Celui de al doilea oraș dela Apulum, dezvoltat din canabele legiunii XIII gemina, împăratul îi acordă titlul de *municipium*. Vechea reședință a administrației minelor de aur, Ampelum, căpătă rangul de colonia și poate tot atunci a dat acest titlu municipiului Tsierna, dela Dunăre.

Septimiu Sever fusese ridicat de soldații legiunilor și de aceea toată atențiunea lui se îndrepta către aceștia. Nu numai că le mări solda foarte mult, că bătu monete cu emblema legiunilor care l-au ajutat, dar le acordă și o mulțime de favoruri, cum a fost acela de a locui afară din lagăr, la familiile lor. Acest fapt a înlesnit dezvoltarea *canabelor*, adică a așezărilor civile din preajma lagărelor militare. Copiii militarilor erau înscrși în tribul *Pollia* și la rândul lor intrau ca cetățeni romani în armată, continuând cariera părinților, după cum se vede și în Dacia din mai multe inscripții. Tot atunci fu permisă funcționarea colegiilor militare, precum și acceptarea de către militari a unor funcțiuni în administrația civilă a orașelor. Septimiu Sever a avut multă grijă și de veterani. Mulțumirea acestora, ca și a soldaților, e atestată de inscripțiile de cinstire puse împăratului. Luă măsuri și pentru o mai bună apărare a Daciei; dădu ordine ca vechile castre năruite să fie refăcute. Mărturii sunt păstrate în două inscripții din Dacia Maluensis (Oltenia), în care se pomenește reconstruirea în piatră a castrului dela Bumbesti, pe drumul Drobeta—Sarmizegetusa, și a celui dela Slăveni, pe Olt (*CIL, III, 14485^a, 13800*).

Cum în această vreme Dacia Maluensis se umpluse de numeroase așezări romane, dintre care unele se aflau chiar lângă limesul alutan, ca bunăoară *Romula* (Reșca), pentru o mai sigură apărare a lor, împăratul mută hotarul provinciei de pe Olt către răsărit, în ținutul clientelar al Munteniei de azi, pe o linie ce mergea dela Flămânda (lângă Turnu-Măgurele), pe valea Vedei și a Cotmenei (pe la Roșiori și pe lângă Pitești) către Câmpulung și pasul Bran. Acest nou hotar al provinciei a fost prevăzut cu un drum și întărit cu castele de apărare.

2. Alte lupte cu barbarii dela Dunăre sub Caracalla. Carpii. Fiul și urmașul lui Septimiu Sever, *Marcus Aurelius Antoninus*, cunoscut mai bine sub numele de *Caracalla*, după ce susținu un război cu Alamanii la Rhin, trecu în anul 214 în Pannonia, pentru

a lupta cu Quazii și Iazygii, cari o amenințau. Aplicând principiul că nicio provincie să nu aibă mai mult de două legiuni, el mări hotarul Pannoniei Inferior și îi adăugă lagărul dela *Brigetio*, unde se afla legiunea *I adiutrix*, încât de acum încolo Pannonia Inferior avea două legiuni și era condusă de un guvernator de rang consular. Pannonia Superior rămânea numai cu două legiuni în loc de trei.

Cam pe atunci, *Goții*, porniți dela Marea Baltică, se coboriseră până la Marea Neagră, așezându-se între Nistru și Don. Ceva mai târziu prezența lor va fi simțită de Imperiu.

Anul 214, Caracalla l-a petrecut în Dacia, având de potolit năvălirile unora din populațiile dela nordul provinciei. Pe Leringii, cari nu mai voiau să stea în clientela romană, i-a silit să-i dea ostatici și să se recunoască supuși. O sumă de inscripții, dedicate mai toate de militari, față de cari el avea o deosebită atenție, pare să fie puse în legătură tocmai cu prezența lui în Dacia. O inscripție găsită recent în pretoriul castrului dela Cășei este dedicată mamei împăratului, *Julia Domna*, de către cohorta *I Britannica milliaria*, care poartă atributul de *Antoniniana*, după numele lui Caracalla. Un fragment, găsit tot acolo, făcea parte chiar din inscripția dedicată împăratului. Acum trupele din această provincie își iau atributul de *Antoniniana* (*CIL*, III, 1063, 1070, 1071, 1129, 1565, 1569; *Année épigr.*, 1912, no. 305). O inscripție este pusă pentru victoria împăratului (*CIL*, III, 7836), referindu-se de sigur la luptele contra barbarilor dela hotarele Daciei¹.)

A îngrijit și de drumuri. O piatră miliară, găsită recent, arată că în timpul lui Caracalla s'a reparat vechiul drum imperial construit sub Marcu Aureliu (între 164—166), care unea Napoca cu Porolissum. Din porunca lui Caracalla s'a făcut la Roma o mare hartă a tuturor drumurilor din Imperiu, necesară la stabilirea itinerariilor pentru deplasările de trupe.

Mișcările popoarelor din jurul Mării Baltice, începute încă din a doua jumătate a secolului al II-lea, împingând pe Goți către sud,

¹) O inscripție din Porolissum, găsită de țărani și copiată de Daicoviciu, care încă n'a publicat-o, pomenește o construcție ridicată în anul 213 la Porolissum, sub împăratul Caracalla. Nu se precizează felul construcției.

au determinat toată acea frământare culminată prin năvălirile Marcomannilor, Quazilor și Iazygilor în Imperiu sub Marcu Aureliu. Conținute câtva timp, năvălirile se vor repeta cu mai multă furie în secolul al III-lea. Dintre popoarele mărginașe Daciei, acela al *Carpilor* începu să se facă mai cu deosebire cunoscut. Carpii erau Daci rămași în afara hotarelor provinciei și ocupau părțile răsăritene ale Carpaților prin Bucovina și Moldova de azi. Se pare că erau destul de numeroși și îndrăzneți, deoarece cronică năvălirilor din secolul al III-lea e plină de numele lor. Și-au început activitatea, după toate aparențele, în timpul lui Caracalla. O inscripție din Moesia Inferior, găsită la Oescus (*CIL, III, 14416*), lasă loc interpretării că împăratul ar fi avut lupte cu acești barbari în preajma orașului Tyras. Nu putem ști dacă în legătură cu luptele contra *Carpilor* ar fi de pus tezaurul descoperit în județul Bacău, regiune locuită de Carpi, și îngropat în vremea lui Caracalla.

Acest împărat, al cărui nume rămâne în istorie legat de edictul dat în anul 212, prin care se acordă cetățenia romană tuturor locuitorilor din Imperiu, a fost ucis de o conjurație de ofițeri, pe când purta război cu Parții.

3. **Sever Alexandru.** Timp de câțiva ani Dacia fu liniștită, iar viața ei deveni tot mai înfloritoare. Colegiile de meseriași și negustori se înmulțiră, comerțul prosperă, orașele se dezvoltară.

O foarte însemnată reformă militară, mai ales prin urmările ce le-a avut, a făcut împăratul *Sever Alexandru* (222—235). Socrind că soldații și comandanții lor însărcinați cu paza hotarelor (*limitanei*) se vor lupta mai bine pentru bunurile lor, le dădu toate pământurile luate dela dușmani. Acestea rămâneau moștenire copiilor cari serveau mai departe în armată și nu trebuiau să fie cedate niciodată particularilor.

Printr'o astfel de reformă se accentuează și mai mult caracterul regional al armatei romane, soldații simțindu-se mai temeinic legați de provincia în care locuiesc, decât de interesele generale ale Imperiului. Spiritul regionalist, atât de evident în istoria Imperiului Roman din secolul al III-lea, va fi întărit și va duce la proclamarea a numeroși împărați de către armatele provinciale.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXXVII 16; LXXVIII, 27. S. H. A. *vita Alexandri Severi*, c. 58 4⁵. Idem, *vita Severi* passim. Idem, *vita Antonini Caracalli*, c. 5. Idem, *vita Getae* c. 6.

Monete: M. Macrea, *Contribuții la un repertoriu numismatic al Daciei*, în *AISICL*, 1928—1932, p. 131—135.

Izvoare literare moderne: E. Albertini, *L'empire romain*, p. 243—267. J. Carcopino, *Le « limes » de Numidie et sa garde syrienne*, în *Syria*, VI (1925), p. 30—57, 118—149. Ad. Ceulneer, *Essai sur la vie et le règne de Septime Sévère*, Bruxelles, 1880, p. 248—249 și passim. F. Cumont, *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes*, extr. din *Syria*, VI, 1925, p. 12—15 (și precizările lui R. Uhden, *Bemerkungen zum römischen Kartenfragment von Dura Europos*, în *Hermes*, 1932, p. 117—125). C. Daicoviciu, *Un nou « milliarium » din Dacia*, extras, Cluj, 1933, 6 p. Fluss, *Severus*, în *Real-Encycl.*, s. v., no. 13, col. 1948—1992. Groebe, *Severus Alexander*, în *Real-Encycl.*, s. v., *Aurelius* no. 221, col. 2526—2542. J. Hasebroeck, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus*, Heidelberg, 1921 (inaccessibilă). L. Homo, *L'empire romain*, p. 77. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 27. W. Kubitschek, *Karten*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 2113—2121. Th. Mommsen, *Prefață la inser. dela Apulum*, în *CIL, III*, p. 183. Em. Panaitescu, *Castrul roman dela Căței*, p. 4—5. C. Patsch, *Carpi*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1608—1609. B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das römische Reich*, p. 18—23. E. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1308—1321. P. von Rohden, *Caracalla*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Aurelius* no. 46, col. 2448. P. de Rohden et H. Dessau, *Prosopographia Imperii Romani*, pars III, Berlin, 1898, no. 326: *P. Septimius Geta*. H. Schiller, *Geschichte d. röm. Kaiserzeit*, I, 2, p. 701—783. L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, p. 201. Schönfeld, *Goti*, în *Real-Encycl.*, supl. III, col. 800. G. Téglas, *Dacische Militärstempel*, în *Hermes*, 1909, p. 152. P. Waltzing, *Recueil des inscriptions grecques et latines relatives aux corporations romaines*, în *Musée Belge*, 1901, p. 62, 130.

VI. DACIA ÎN TIMPUL ANARHIEI MILITARE

1. **Luptele lui Maximinus în Dacia.** În anul 235, Sever Alexandru se duse la Rhin pentru a lupta contra Alamanilor; dar trupele, revoltându-se și ucizându-l împreună cu mama lui, proclamară împărat pe *Maximinus*. Despre acesta se spunea că se trăgea dintr'un tată got; de fapt era originar din Thracia. Se ridicase în oștire dela treapta cea mai de jos și trăise ca militar în mijlocul soldaților. Proclamarea lui ca împărat de către armată însemna reacțiunea acesteia împotriva domniei Senatului, care sprijinise până atunci pe Sever Alexandru. Armata, mai prezentă și mai sensibilă la primejdia atacurilor făcute de barbari la granițele Imperiului, va deschide de aci înainte șirul pronunțamentelor, căutând să înlăture autoritatea Senatului, păstrător al tradițiilor centralizatoare ale Romei. Epoca tulbure ce se deschide de aci înainte în istoria Imperiului Roman timp de cincizeci de ani e cunoscută sub numele de *anarhia militară*.

După ce bătău pe Alamani, Maximinus își aduse oastea în Pannonia, în care năvăliseră Iazygii. Împotriva acestora duse el mai multe lupte. A avut lupte și în Dacia. După cum reiese din unele inscripții, în care împăratul e menționat cu titlul triumfal *Dacicus Maximus* (*CIL*, VIII, 10047 = Dessau, *ILS*, 488; *CIL*, X, 6811 = Dessau, *ILS*, 489; *CIL*, II, 4756 = Dessau, *ILS*, 490), s'ar părea că a avut lupte cu Dacii; desigur erau populațiile marginase ale provinciei, între care predominau triburile Dacilor Liberi. La operațiile din Dacia au luat parte și legiunile din Pannonia și Noricum, după cum arată inscripțiile puse mai multor soldați din aceste corpuri de trupă căzuți pe câmpul de bătălie (*CIL*, III, 3660, poate și 4375; 3336, 4857, 5218). Luptele s'au întâmplat în anul 236 și au continuat și în anul următor.

Pentru o mai bună transportare a oștilor și de bună seamă tocmai în vederea acestor lupte, Maximinus a pus să se refacă drumurile Daciei. Două pietre miliare ne arată că în anul 236 a fost refăcută șoseaua de pe valea Oltului (*CIL, III, 14216*¹⁹), precum și aceea din nord-vestul Daciei, către Almașul-Mare (*CIL, III, 8060*). În această parte se afla tribul dacic al *Ansamensilor*.

Nu numai Dacia, dar toate provinciile Imperiului, mai ales cele dunărene, au fost prevăzute cu drumuri noi necesare transporturilor de trupe.

În curând însă Senatul se ridică împotriva lui Maximinus și lupta deschisă între această veche instituție romană și împărat se reflectă chiar și în Dacia, în câteva inscripții (*CIL, III, 1422, 1423, 1456*). Împăratul furios părăsi teatrul de război dela Dunăre, îndreptându-se cu armata în Italia; dar la asediul Aquileiei fu ucis de proprii lui soldați.

2. **Năvala Carpilor.** Maximinus ducând oastea în Italia slăbise apărarea Dunării. De acest lucru profitară *Carpii*, cari făcură o mare năvală în Moesia (anul 238). Lor li se adăugară și *Goții*. Nu știm cât de departe s'au întins prădăciunile barbarilor. Mulți locuitori au fost luați atunci în captivitate și o inscripție din Dobrogea amintește acest fapt (*CIL, III, 12455* dela Durostorum).

Pentru înlăturarea năvălitorilor este trimis guvernator în Moesia *Tullius Menophilus*, energicul apărător al Aquileiei pe timpul asediului făcut de Maximinus. Prin bani, el izbuti să câștige pe *Goți* și să-i facă să părăsească provincia. Nu știm cum a înlăturat pe *Carpi*.

În năvala lor, *Carpii* au atacat așezările daco-romane de pe linia Siretului, trecând valul de pământ din Moldova de jos. Atunci trebuie să fi fost prădate *Piroboridava* (Poiana) și așezarea civilă dela Șendreni. E foarte probabil că această linie de apărare a ținutului clientelar dacic din câmpia munteană să fi fost atunci pierdută de Romani, căci de acum înainte *Carpii* și *Goții* vor face neîncetat năvăliri în Moesia.

Ca să apere mai bine Dacia și Moesia, acest guvernator a fortificat temeinic orașele *Viminacium*, care în anul 239 primește dreptul de colonia, și *Marcianopolis*. Primul servea ca bază de operații pentru apărarea Daciei și a Moesiei Superioare, iar al doilea pentru apărarea Moesiei Inferioare.

În aceeași vreme, o inscripție din anul 239, aflată în nordul Daciei, la Cășei, ne pomenește pe un militar din legiunea XIII gemina, beneficiarius consularis și aedil în colonia Napoca, însărcinat să facă recrutări în regiunea de miazănoapte a Daciei, în tribul Ansamensilor de pe Someș (*CIL, III, 827 = 7633*).

Măsurile luate de Tullius Menophilus, cât și energia lui, au impus barbarilor, după cum se vede dintr'un fragment păstrat din istoria lui *Petrus Patricius*. Acesta spune că la Tullius Menophilus au venit soli de ai Carpilor să ceară plată, așa cum se dăduse și Goților, căci spuneau ei «sunt mai de seamă decât Goții». Cu toate acestea guvernatorul le-a respins cererea; însă ei n'au mai îndrăznit să atace provincia în tot timpul conducerii lui, terminată în anul 241.

3. Gordian la Dunăre. Tocmai în 242 Carpii încep din nou atacurile. Cetele lor năvălesc și pradă Moesia. Cam pe atunci tânărul împărat *Gordianus III*, însoțit de socrul și sfătuitorul său *Timesitheus*, pornea cu o mare armată împotriva Perșilor. Ca și Caracalla odinioară, el trecu întâiu pe la Dunăre, unde prin mai multe lupte fericite izbuti să curețe provinciile de barbari.

Împăratul luă și unele măsuri impuse de noua situație. Linia de apărare a drumului dealungul Siretului, dela Barboși la Brețcu, căzuse în mâna barbarilor. Urmele găsite în stațiunea dela Piroboridava (Poiana) arată că această localitate a fost părăsită prin secolul al III-lea. Deoarece acum și câmpia munteană căzuse în stăpânirea barbarilor, iar castrele dela limesul valahic, Flămânda-Bran, fuseseră atacate și cucerite, Gordian mută apărarea Daciei Maluensis din nou la Olt, așa cum fusese înainte de Septimiu Sever.

Desigur că în legătură cu acțiunea războinică a lui Gordian împotriva barbarilor dela Dunăre au fost puse inscripțiile închinată zeului războiului *Mars* de către *cohors I sagittariorum milliaria* din Drobeta (*CIL, III, 6279*) și de un decurion al municipiului Apulum, care îndeplinea și funcțiunea de preot al altarului împăratului în Dacia (*CIL, III, 1433*).

După ce asigură liniștea la Dunăre, împăratul luând trupe și de aci porni în Asia împotriva Perșilor; dar fatalitatea, care urmăreau pe cei ce dețineau acum purpura imperială, pândeau și pe acest tânăr stăpânitor al Imperiului. O revoltă militară îi aduse

sfârșitul în anul 244, iar locul lui fu dat prefectului gărzii, *Philippus*, supranumit *Arabul*, din cauza originii lui etnice.

4. **Filip Arabul și apărarea Daciei.** Plecarea unei părți din armata dela Dunăre în Orient și moartea împăratului Gordian au prilejuit Carpilor o nouă mare năvălire în Dacia. Provincia a suferit foarte mult. Unii locuitori, cum a fost mama viitorului împărat *Galerius*, au fugit peste Dunăre, alții au fost luați în solie de barbari. Unul din acești prizonieri liberat din captivitate închină la Apulum o inscripție de mulțumire zeului Jupiter Optimus Maximus (*CIL, III, 1054*).

La vestea acestui prăpăd, împăratul se grăbi să sfârșească luptele în Asia și se întoarse la Dunăre. O parte din trupe au fost transportate cu flota pe Marea Mediterană și Adriatică în portul Aquileiei. Printre aceste oști se afla și un detașament al legiunii XIII gemina, plecat din Dacia cu Gordian. Menționarea acestei legiuni în inscripția din anul 244, găsită la Aquileia (*CIL, V, 8237*), făcuse pe istoricul A. von Domaszewski, urmat și de alții, să admită că ea fusese retrasă din Dacia și mutată la Aquileia. Pe drept respinge afirmația E. Ritterling, care arată că inscripția menționată trebuie pusă în legătură numai cu prezența temporară a detașamentului venit din Orient în anul 244. Cele două legiuni ale Daciei au rămas în provincie până la evacuarea definitivă a ei. Era dealtfel greu să se retragă legiunea tocmai în momentul critic al invaziunii Carpilor. Încă din anul 245, trupele Daciei conformându-se obiceiului, își exprimă credința față de împărat, după cum se vede din inscripțiile unei cohorte și a unei ala, cu garnizoana în castrul dela Micia, pe Mureș (*CIL, III, 1379, 1380*).

Împăratul veni în Dacia și conduse personal războiul contra Carpilor în tot cursul anului 246. În anul următor, el dădu o luptă decisivă împotriva barbarilor, izbutind să-i învingă. O parte din ei se refugiaseră într'un castel, dar Filip îi asedie. Trupele maure din armata romană, luptându-se vitejește, respinseră atacul altor cete de barbari, încât Carpii fură siliți să ceară pace. Trupele maure, despre care vorbește Zosimus, de unde luăm aceste amănunte, trebuie să fi fost detașamentele auxiliare cunoscute în Dacia dela Traian.

După victorie, împăratul își luă titlul de *Carpicus Maximus* și, înainte de a se întoarce la Roma, făcu o nouă orânduire în Dacia.

Încă din anul 246 a acordat Daciei dreptul de a bate monetă. Atelierul monetar era cel dela *Viminacium*, în Moesia Superioară. Monetele cu era dacică bătute aci circulau în provinciile dunărene, servind mai ales la plata soldaților.

O deosebită atenție a dat împăratul apărării Daciei, întărind localitățile amenințate. Astfel a fost întărit cu ziduri construite de soldați orașul *Romula* (Reșca), unul din centrele înfloritoare de lângă hotarul Oltului. În anul 248, pe când Filip serba mileniul Romei, acest oraș, colonie romană, îi pune o inscripție de cinstire pentru oblăduirea ce i-a acordat-o, înzestrându-l cu ziduri de apărare (*CIL, III, 8031*). Cu un an înainte, la Sarmizegetusa, i se ridicase o statuie cu o inscripție de mulțumire (*Arch. Anzeiger, 1913, col. 335*).

5. **Alte năvăliri.** Activitatea împăratului Filip nu înlătură tendința armatei de a destrăma Imperiul. Noi pretendenți se ridicară dintre comandanții trupelor, iar anarhia se întrona din ce în ce mai mult. Puterea de apărare a Imperiului slăbise simțitor. Barbarii mărginași, conținuți în dorința lor de pradă numai cu bani, abia așteptau un pretext spre a năvăli în provincii; deaceea, când Filip, întemeindu-se pe victoria împotriva Carpilor, încetă să mai plătească stipendiul Goților, aceștia în unire cu alte popoare năvălitoare, Taifalii, Peucinii, Asdingii și nelipsiții Carpi, năvăliră din nou în Moesia sub conducerea a doi șefi, *Agathus* și *Gunterichus*.

În izvoarele antice referitoare la aceste vremuri, pe lângă popoarele barbare dela Dunărea de jos cunoscute până acum (Carpții, Goții, mai vechii Asdingi și Peucinii sub cari credem că trebuie să se înțeleagă un neam amestecat de Bastarni și Sarmati), sunt menționați și *Taifalii*. Știm despre Asdingi că erau o ramură vandalică și că odinioară ocupaseră ținutul Costobocilor din nordul Daciei; Taifalii sunt identificați de istoricul C. Diclescu cu Lacringii, cari locuieră deasemenea în nordul Daciei.¹⁾ Nu cunoaștem drumul pe unde s'au coborât spre Dunăre. În orice caz, în legătură cu aceste năvăliri îndreptate prin câmpia munteană către Dacia Maluensis trebuie înțeleasă fortificarea Romulei cu ziduri.

¹⁾ După L. Schmidt, Taifalii erau o seminție gotică.

Barbarii au trecut Dunărea, prădând Moesia Inferioară și asediind Marcianopolis, capitala provinciei. Tot pe atunci venise din părțile nordice neamul germanic al *Gepizilor* și se așezase la marginea Daciei ¹⁾.

Situația Romanilor era critică. La nord, în Dacia, atacau Gepizii, la sud cetele gotice, carpice și vandalice prădau Moesia. Numai Marcianopolis, apărat cu eroism de un oarecare *Maximus*, mai mult filosof decât militar, rezistă tuturor atacurilor, mulțumită zidurilor cu care fusese întărit de Tullius Menophilus. Trupele romane erau slăbite și lipsite de disciplină. Pentru a le comanda și a respinge pe barbari, Filip trimise pe senatorul *C. Messius Quintus Traianus Decius*, originar din Pannonia Inferioară, om energic, care restabili disciplina soldaților (*CIL, III, 12351*) și sili pe Goți și Carpi să se retragă.

Energia lui Decius impuse oștilor romane din Moesia, care îl aclamară împărat fără voia lui. A îmbrăca purpura în aceste vremuri însemna a lua asupra-și o mare povară. Ostașii romani înainte de orice își apărau familiile și proprietățile, gândindu-se mai puțin la interesele generale ale Imperiului. Pentru ei acel comandant, care prin destoinicia și vitejia lui știa să le apere provincia unde li se aflau căminurile, trebuia să fie și împărat. Această nenorocită înțelegere, izvorită în urma reformelor militare dela Hadrian încoace, care au transformat soldații Romei în soldați ai provinciilor, a desvoltat anarhia prin proclamarea generalilor ca împărați.

Revolta trupelor din Moesia și Dacia a silit pe Filip Arabul să pornească împotriva lui Decius, dar în lupta dela Verona (249) el căzu; fiul său fu ucis la Roma.

Decius se întoarse în Dacia, luptă contra Gepizilor, alungându-i din provincie și restaură orașul Apulum, distrus de prădăciunile barbarilor. Intr'o inscripție de cinstire din anul 250, orașul restaurat (*colonia nova Apulensis*) îl numește reintemeietorul Daciilor (*restitutor Daciarum: CIL, III, 1176*). Împăratul își ia titlul de *Dacicus Maximus*.

¹⁾ L. Schmidt pune prezența Gepizilor la marginile Daciei într'o vreme ceva mai târzie. După părerea acestuia, sub împăratul Decius, Dacia a fost atacată de Carpi.

Sub acest titlu nu trebuie să mai înțelegem acum « învingător al Dacilor », ci al acelor popoare așezate în nordul Daciei, în ținuturile Dacilor Liberi. C. Diculescu a arătat că adevărații atacatori din partea de miazănoapte a provinciei fuseseră Gepizii. Aceasta însă nu exclude și faptul unei participări în rândurile Gepizilor a acelor seminții dacice rămase în afara provinciei romane.

Pe monetele Daciei apare inscripția *D(acia) F(elix)*. Scurtă fericire. Chiar în același an Goții, sub o căpetenie *Cniva*, năvăliră în Moesia, asediară Nicopolis și pătrunseră până în Thracia, unde cuprinseră Philippopolis prin trădarea guvernatorului Macedoniei, *L. Priscus*.

Decius își adună noi forțe și se înțelese cu guvernatorul Moesiei, *Trebonianus Gallus*, să țină calea Goților la *Abrittus*, în actuala Dobroge (aproape de Bazargic). Dar *Trebonianus Gallus*, râvnind purpura imperială, trădă. Decius se luptă eroic și căzu pe câmpul de luptă, împreună cu fiul său (Noemvrie 251). Trădătorul, aclamat de trupe ca împărat, cumpără cu bani pacea dela Goți, lăsându-i să se retragă peste Dunăre cu toată prada și cu toți robii.

Sub acest împărat s'a refăcut în Dacia drumul dela *Apulum* la *Micia* (*CIL, III, 8061*).

6. Ultimii ani ai Daciei romane. Aurelian. Atacat de barbari, frământat de lupte interne, Imperiul mai avu de suferit și grozăviile ciumei adusă din Orient. Timp de cincisprezece ani bântui această cumplită boală, făcând numeroase victime și răzind tot mai mult populația.

O nouă năvălire în Moesia făcută de Goți sub *Cniva* în 253 este oprită prin înfrângerea barbarilor de către guvernatorul *Aemilianus*, proclamat împărat de trupele provinciei. Existența lui fu trecătoare, ca și a înaintașului său, căci armata din *Raetia* dădu purpura imperială consularului *Valerianus* și fiului său *Gallienus*. Sub domnia acestora destrămarea Imperiului se accentuă atât de mult, încât era pe punctul de a se prăbuși. La *Rhin*, *Almanii* și *Francii* trecură fluviul și pătrunseră în *Gallia* și *Spania*, iar mai târziu chiar în *Italia*; *Marcomanii* și *Quazii* prădară *Pannonia*, *Raetia* fu pierdută. Goții, *Carpii*, *Sarmații*, devastară *Macedonia*, *Thracia* și *Grecia*, iar prin expediții pe mare atacau

coastele Asiei, prădând orașele. Perșii, sub *Sapo*, trecuseră frontiera Imperiului și ajunseseră până la Antiochia. Împăratul Valerian, încercând să-i respingă, fu bătut, prins și ținut în captivitate până la moarte. În mai toate provinciile Imperiului sunt aclamați noi împărați — acum e vremea celor treizeci de tirani — a căror existență e scurtă și tragică, mai toți sfârșind de moarte violentă.

Acesta este pe scurt bilanțul domniei lui Gallienus. Care a fost soarta Daciei în această vreme? Știrile sunt foarte puține. Izvoarele antice pomenesc că sub Gallienus provincia a fost părăsită și a căzut în mâna Goților. Aproape toți istoricii moderni au acceptat că cel puțin platoul transilvan a trecut în stăpânirea barbarilor înainte de anul 260. E drept că în timpul domniei lui Gallienus, Goții au făcut cele mai numeroase expediții de jaf în Imperiu. Și cum întotdeauna erau întovărășiți de neamurile din preajmă, în deosebi Carpii, trebuie să ne închipuim că o astfel de expediție a lor nu se îndrepta numai în provinciile balcanice, ci atingea și Dacia, orașele fiind prădate și locuitorii duși în robie. Bejenia începută mai dinainte continua. Repetatele atacuri barbare făcea nesigură existența locuitorilor, mai ales a celor din orașe, către care se îndreptau cetele lacome de jaf. Bogații își îngropau tezaurile și le ascundeau în speranța că totul va trece și o soartă mai bună va începe.

Dela 253 și până la 270, Goții și tovarășii lor fac nu mai puțin de douăsprezece năvăliri pe teritoriul roman, prădând deopotrivă provinciile balcanice, ca și coastele Asiei, unde ajungeau prin expediții pe mare. Gepizii căutau să pătrundă în Dacia. Armata provinciei rezistă însă, raportând uneori și succese. Prin anul 257, Gallienus își ia titlul de *Dacicus Maximus*, iar monetele bătute în anul 256 amintesc o victorie. Aceasta, după Diculescu, fusese câștigată asupra Gepizilor, cari atacaseră Dacia în acel an (*CIL*, VIII, 1430). Dar soarta Daciei nu se îmbunătățise; apărarea abia se mai putea face. Atelierul monetar dela Viminacium încetează să mai bată monete cu era Daciei chiar în anul victoriei lui Gallienus. Intemeindu-se pe faptul că tezaurile de monete găsite în Ardeal nu trec de Gallienus, unii istorici, ca Mommsen bunăoară, admit că Dacia transilvană a fost luată de barbari din anul 256, armata și administrația retrăgându-se în părțile Bana-

tului, unde s'au aflat inscripții puse împăratului și familiei lui (*CIL*, III, 1577 = 8010, 1629, 1630, 1560), atât de civili, cât și de militari; printre altele și aceea dela Mehadia a unui praefectus, comandant al legiunii XIII gemina. Deși anul 256 a fost aproape unanim admis pentru pierderea platoului transilvan, totuși el a fost contestat de Diculescu.

O inscripție databilă între 257—259 a fost pusă de orașul Sarmizegetusa pentru cinstirea fiului lui Gallienus (*CIL*, III, 7971). O altă inscripție tot din vremea acestui împărat s'a găsit la Potaissa, fiind pusă de praefectul legiunii V Macedonica (*CIL*, III, 875). Rezultă din acestea că în primii ani ai domniei lui Gallienus Dacia transilvană se afla încă în stăpânirea romană. Dar dacă până la 257 legiunile mai stăteau în vechile lor lagăre dela Apulum și Potaissa, nimic după această dată, până în anul 260, nu îndreptățește ocuparea ținutului de Goți. Aceștia tocmai începuseră marile lor expediții de pradă în spre sud; ele sunt oprite prin 258. Cu toate acestea, observă Diculescu, nicio știre nu vorbește de vreo expediție gotică în 259 și 260. În adevăr, se pare că în acești ani provincia a fost liniștită, deoarece detașamente din legiunile Daciei, rămase credincioase lui Gallienus, luptă de partea lui în anul 258 împotriva uzurpatorului *Ingenus*, care e înfrânt în Pannonia. Tot atunci aceste legiuni au participat și la lupta contra Alamanilor, cari năvăliseră în Italia. Urme ale trecerii lor prin Pannonia sunt atestate de existența mai multor inscripții în timpul zeului Mithra din Poetovio. Se pare că chiar fortificațiile de pe Someș au fost păstrate și ala II Pannoniorum a rămas în lagărul ei dela Gherla până la căderea ținutului în mâna barbarilor, numai după aceea mergând să se stabilească la Oescus în Moesia Inferioară (*Revue archéologique*, 1919¹, p. 132, no. 160; *CIL*, III, 832).

Descoperirea la Apulum a unui tezaur conținând monete dela Septimiu Sever la Aurelian (193—275), despre care face mențiune G. von Finály (*Arch. Anzeiger*, 1906, p. 191), ar duce la concluzia că nici platoul transilvan n'a căzut în întregime în mâna Goților până la Aurelian. Poate că partea sud-vestică, împreună cu Apulum, mai era încă în stăpânirea romană.

Se pare totuși că prin anul 260 cea mai mare parte din Dacia transilvană era în mâinile Goților. Faptul a trezit invidia Gepizilor,

cari au pornit împotriva lor sub conducerea regelui *Fastida*. Lupta descrisă de Jordanes s'a dat la *Galtis*, lângă râul *Auha*, localități identificate de Diculescu cu Galt (azi Ungra), pe Olt. Dar Gepizii fură învinși și ținutul rămase în stăpânirea Goților¹⁾.

Goții stăpâni acum pe o parte din Dacia, ca și pe întreaga câmpie munteană, înmulțiră expedițiile de jaf; aproape în fiecare an cetele lor treceau Dunărea în Moesia. Gallienus însuși, care până atunci stătuse nepăsător de soarta acestor provincii, veni și luptă în persoană împotriva Goților, învingându-i în 267 la râul *Nestos*, în Thracia.

În acea vreme, Goții apar desfăcuți în cele două grupe cunoscute, *Ostrogoți* și *Vizigoți*, primii ocupând ținutul dinspre Nipru, ceilalți întinzându-se către Nistru și Dacia. Alături de Goți, mari jafuri făceau și Sarmatii, încât populația și soldații romani din părțile Dunării de jos trăiau într'o continuă stare de război. Aceasta a făcut ca aci să fie ridicați mai mulți împărați, cum au fost *Ingenus*, bătut și ucis de Gallienus, și *Regalianus*, dac de origine și după cât se spunea descendent din Decebal. În calitate de comandant al armatelor din Illyricum, *Regalianus* câștigase o victorie împotriva Roxolanilor, încât soldații și populația Moesiei, care ura pe Gallienus, l-au proclamat împărat; dar și domnia lui trecu tot așa de repede ca a atâtor alții. Era însă o nouă mărturie de rezistență a provincialilor împotriva barbarilor și de credință a lor față de ideea imperială. Dacă Gallienus abandona provincia, provincialii țineau totuși să rămână în cadrul Imperiului.

În 268, o mare coaliție barbară alcătuită de neamurile germanice din est: *Ostrogoții*, cari luaseră inițiativa, *Vizigoții*, *Gepizii*, *Herulii*, *Peucinii*, precum și din *Alamanii* din vest, trebuia să atace Imperiul cu toată puterea pentru a nimici orice rezistență. Norocul a fost că era împărat atunci energicul și viteazul *Claudius II*, originar din Dalmația, ridicat la tron după uciderea

¹⁾ Toți cercetătorii și chiar *Schönfeld* pun această bătălie în anul 248. Cred mai întemeiată ipoteza lui *Diculescu*, deoarece în 248 provincia era încă în mâna Romanilor și e foarte puțin probabil să admitem că aceștia au stat impasibili; afară numai dacă cele două localități date de *Jordanes* nu sunt în Dacia și nu corespund celor identificate. În această privință, *L. Schmidt* merge și mai departe, căci pune lupta puțin înainte de anul 290 după Chr.

lui Gallienus. Alamanii au fost respinși. Neamurile gotice, în număr de 320.000 după știrile antice, se imbarcaseră pe 2000 de corăbii și, după ce au atacat orașul Tomi, o mare parte din ei au debarcat dând asalt cetății Marcianopolis și jefuind Moesia și Thracia, în timp ce restul pornind pe corăbii atacară Bizanțul și orașele de pe coasta Mării Egee, ajungând până în Ciclade și Cipru. Era o întreagă migrație, căci barbarii își aduseseră cu ei soțiile și copiii.

Prin manevre dibace, Claudius izbuti într'o mare bătălie — cea mai sângeroasă din câte au avut Romani: — dată la *Naissus* (Niș) în 269, să distrugă pe Goți. Peste 50.000 din ei au rămas pe câmpul de luptă. Cetele lor au fost urmărite și distruse. E dela sine înțeles că într'o astfel de bătălie Romanii și-au concentrat toate forțele și e firesc să ne închipuim că un rol destul de activ au avut și trupele romane din acea parte a Daciei Traiane, neocupată de barbari.

În 270, Claudius muri de ciumă, iar trupele proclamară împărat pe *Aurelian*, fostul comandant al cavaleriei în luptele cu Goții.

Ridicarea acestuia în fruntea Imperiului era venită la timp, căci, pe când în Orient regina *Zenobia* din Palmyra își întinsese stăpânirea pe mai toate provinciile, în Occident Gallia și Britannia recunoșteau ca împărat pe senatorul *Tetricus*, iar Italia era pradă neamului germanic al Iutungilor ce venise prin pasurile Alpilor. Aurelian ținu calea Iutungilor în Raetia și îi sili să facă pace. În același an, Vandalii uniți cu Sarmații Iazygi atacară Pannonia, dar fură învinși. O nouă năvălire a Iutungilor în Italia, pe care împăratul nu putuse să o oprească, fiind învins, alarmă populația din Roma. Aurelian trebui să potolească chiar o răscoală, apoi cu toată energia atacă cetele prădalnice ale barbarilor, silindu-le să părăsească peninsula.

În ultimele luni ale anului 271, după ce liniști lucrurile în Italia, veni la Dunăre spre a alunga cetele de Goți, care din nou prădau Moesia. Aurelian îi atacă și îi respinse peste fluviu; îi urmări apoi și în ținutul Munteniei, unde bătu și ucise pe șeful got *Cannabaudes*, împreună cu 5000 de Goți. Împăratul se îndreptă apoi în Orient împotriva reginei Zenobia. Goții rămăseră liniștiți, dar Carpții năvăliră singuri în Moesia, în 272. Aurelian, după ce cuceri Palmyra, se întoarse prin Bizanț, Anchialos și Callatis la Tomi, de unde căzu cu oastea asupra lor. O inscripție

din Durostorum, care amintește această luptă, spune că ea s'a dat între Carsium (Hârșova) și Sucidava (*CIL*, III, 12456). Carpii bătuți fură în parte alungați, în parte colonizați în Moesia și Thracia, în regiunea munților Rhodope.

Ocupat în același an cu potolirea răscoalei Palmyrenilor și apoi în anul următor cu recucerirea Galliei din mâna lui Tetricus, energicul împărat putea sărbători în anul 274 un mare triumf în Roma, fiind aclamat ca *restitutor Orbis* ¹⁾.

În anul 275 Aurelian se pregătea pentru o mare expediție împotriva Perșilor. El veni din nou la Dunărea de jos și de data aceasta hotări soarta Daciei. În adevăr, stăpânirea acestei provincii devenise o problemă.

Cucerită de Traian din nevoia de a apăra hotarul Dunării, prin însemnătatea strategică a platoului transilvan, care domina cele două câmpii, a Munteniei și a Tisei, pe unde se făceau invaziile în Imperiu, Dacia își îndeplinise rolul de parapet al graniței dunărene, până când neîncetatele năvăliri ale Goților și ale celorlalți barbari frânseră elementele de apărare ale acestui hotar.

Căderea celei mai mari părți din podișul dacic în stăpânirea Goților, încă de pe la 260, redusese stăpânirea romană numai la porțiunea Banatului și poate și a ținutului din jurul orașului Apulum, menținându-se legătura cu Moesia pe drumul întărit Tibiscum—Tsierna. În acest ținut se stabiliseră și cele două legiuni ale Daciei, precum și un număr de trupe auxiliare. E probabil că în stăpânirea romană să fi rămas și Oltenia (Dacia *Maluensis*) cu însemnatul drum militar de pe Olt; totuși importanța strategică a acestui ținut era aproape nulă acum când podișul de dincolo de munți era în mâna barbară.

¹⁾ Titlurile triumfale ale lui Aurelian: *Germanicus Maximus*, *Gothicus Maximus*, *Carpicus Maximus*, *Parthicus Maximus*, *Britannicus Maximus* și *Sarmaticus Maximus*, amintesc victoriile lui asupra Germanilor Iutungi, Gotilor, Carpilor, Perșilor care ajutaseră pe Zenobia, Britannilor partizani ai lui Tetricus din Gallia, și Sarmatilor Jazygi. Alături de aceste titluri apare pe o inscripție din Gallia (Dessau, *ILS*, 971) titlul de *Dacicus Maximus*. Acesta, menționat izolat, poate să fie o simplă greșală din partea celui ce a pus inscripția, provenită din știrea că Aurelian a luptat cu populațiile care pe atunci ocupau Dacia; de altfel Vandalii bătuți în 270 își aveau așezările chiar în preajma Daciei. De o luptă cu Gepizii, care locuiau pe atunci partea de nord a provinciei, nu avem nicio știre.

Se punea aşadar lui Aurelian problema: sau să recucerească podişul Transilvaniei, sau să fixeze definitiv apărarea pe hotarul Dunării. Prima soluţiune ar fi însemnat o operaţie anevoioasă şi de lungă durată, care ar fi cerut multe sacrificii. O risipire de forţe în acele vremuri de continuu război, când apărarea Imperiului cerea o cât mai mare economisire a lor, ar fi fost din partea lui Aurelian un act necugetat; deaceia el se opreşte la cea de a doua soluţie.

Dând ordin funcţionarilor şi trupelor să se retragă din ţinutul care mai rămăsese în Dacia în stăpânirea romană, el recunoştea oficial părăsirea acestui teritoriu, căzut mai dinainte în mare parte sub barbari. Apărarea Imperiului în aceste locuri era readusă la Dunăre, aşa cum fusese cu 175 de ani mai înainte. Cele două legiuni dacice au fost fixate în lagăre pe dreapta fluviului, legiunea XIII gemina la *Ratiaria* (Arçar) şi legiunea V Macedonica la *Oescus* (Gigen), în aceleaşi localităţi unde înainte de cucerirea Daciei de către Traian fuseseră lagăre legionare. Se înţelege că au fost păstrate şi capetele de pod dela Lederata, Tsierna, Drobeta, Sucidava, precum şi altele din câmpia munteană, ca bunăoară castrul dela Barboşi, la gura Siretului. Controlul făcut de flota romană pe Dunăre, ca şi stăpânirea acestui fluviu de Romani, era o nevoie determinată de asigurarea provinciilor dela sud.

Cedarea Daciei Traiane Goţilor avu ca urmare o potolire — e drept că nu definitivă — a năvălirilor acestora în Imperiu. Pentru a compensa oficial pierderea provinciei, Aurelian înfiinţă la sudul Dunării, prin reunirea unei părţi din Moesia Inferior şi a uneia din Moesia Superior, exact în partea corespunzătoare vechei Dacii, o nouă provincie Dacia, cunoscută mai târziu sub numele de *Dacia Aureliană*. Aci au fost transportate administraţia şi trupele, iar în oraşe îşi găsiră adăpost bogătaşii şi acei ce trăiau pe lângă tabere, familiile militarilor şi negustorii. Dar cei mai mulţi din locuitorii Daciei Traiane, ţărani agricultori sau meseriaşi săraci, ba chiar negustori obişnuiţi de a trafica şi cu barbarii, rămaseră în vechea provincie sub dominaţia Goţilor.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: S. H. A., *vita Maximini*, c. 8, 12, 13, 21, 23. Idem, *vita Gordiani*, c. 23, 26, 29. Idem, *vita Maximi et Balbini*, c. 10, 12, 16, 3. *Chronicon Paschale*, ed. Dindorf, Bonn, p. 503 (după Dicușcuș, *Die Gepiden*, p. 25). Eutropius, *Breviarium historiae Romanae*, VIII, XV. Jordanes, *De origine actibusque Getarum* (în *Monumenta Germaniae Historica*, t. V, ed. Mommsen). XVI, 90, 91, 92. Lactantius, *de mortibus persecutorum* (ed. S. Brandt, Praga-Vindobona-Lipsia, 1893) 4,3 ; 9,2 S. H. A., *vita Gallieni*, passim. Idem, *Tyranni triginta*, c. 2, 5, 8—11, 23, 29. Idem, *vita divi Claudii*, c. 6, 8, 9, 11, 12. Petrus Patricius fr. 8 (în *Fragmenta Histor. Graec.*, IV, p. 186—187). S. H. A., *vita divi Aureliani* passim. Zosimus, *Historia nova* (ed. L. Mendelsohn, Lipsia, 1887) I, 20.

Monete: V. Christescu, *Le trésor de monnaies de Săpata-de-Jos et la date du limes romain de la Valachie, în Istros*, I, 1934, fasc. 1, p. 73—80. B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin, 1898, p. 2—4, 25.

Izvoare literare moderne: E. Albertini, *L'empire romain*, p. 284—299. A. Alföldi, *A got mozgalom és Dácia feladása, în Egyetemes Philologiai Közlöny*, Budapest, 1929—1930 (inaccessibilă). A. Blanchet, *Note sur la legio V Macedonica sous Gallien et Victorin, în Musée Belge*, 1923, p. 168—173. V. Chapot, *Le monde romain*, p. 433—434. V. Christescu, *Il castro romano di Frumoasa (Romania), în Bull. com. della Comm. arch. di Roma*, 1932—X, p. 35—46. C. Dicușcuș, *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daciens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, Leipzig, 1922, p. 23—38. Idem, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923, p. 8—14. Diehl, *Historia Augusta, în Real-Encycl.*, s. v. col. 2051—2110. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, p. 187—188. Idem, *Geschichte der römischen Kaiser*, I, p. 284—395. Ensslin, *Galerius Maximianus, în Real-Encycl.*, s. v. *Maximianus*, no. 2. col. 2517. B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesien*, p. 81. A. von Finály, *Dacia, în Arch. Anzeiger*, 1906, p. 191. Gr. Florescu, *Monuments épigraphiques inédits de Capidava, extras din Istros*, I, 1934, fasc. 2-a, p. 9—13. Fluss, *Moesia, în Real-Encycl.*, XV, s. v., col. 2381. C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, I, p. 160—168. Groag, *C. Domitius Aurelianus în Real-Encycl.*, s. v. *Domitius*, no. 36, col. 1359—1402. Hohl, *C. Iulius Verus Maximinus, în Real-Encycl.*, s. v. *Iulius* no. 526, col. 861. L. Homo, *L'empire romain*, p. 92—106. Idem, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, Paris, 1904, p. 63, 74, 89, 106, 109, 110, 312—317. Ihm, *Gepidae, în Real-Encycl.*, s. v., col. 1230—1232. N. Iorga, *Istoria Românilor*, I, 2: *Sigiliul Romei*, p. 300—353. I. Jung, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881, p. 399—403. S. Lambrino, *La destruction d'Histria et sa reconstruction au III-e siècle ap. J.-C., în Revue des Études Latines*, XI (1933), p. 457—463. Th. Mommsen, *De provinciae Daciae origine et fine, în CIL*, III, p. 160. Idem, *Römische Geschichte*, V, ed. 10-a, p. 216—220. V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 44—50. Idem, *Castrul dela Poiana*, p. 25. Idem, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, p. 9. Idem, *Getica*, p. 275. C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen, în Wiss. Mitt. aus*

Bosnien u. Hercegovina, 1902, p. 124, nota 10. Idem, *Carpi*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1609. G. Popa-Lisseanu, *Părăsirea Daciei* (în *Isvoarele Istoriei Românilor*, vol. IX și X.: *Vopiscus și Eutropius*), București, 1936, p. 23—42. B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das römischen Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899, p. 27—100. E. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1334—1346. P. von Rohden, *Gordianus*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Antonius* no. 62, col. 2625—2626. B. Saria, *Zur Geschichte der Provinz Dacien*, în *Strena Buliciana*, Zagreb, 1924, p. 249—251. H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, I, 2 p. 783—871. L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, p. 201—222, 530. Schönfeld, *Goti*, în *Real-Encycl.*, col. 802—805. Seeck, *Romula*, în *Real-Encycl.* I A supl. I, col. 1073 no. 4. Stein, *Philippus*, în *Real-Encycl.*, s. v. *Iulius* no. 386, col. 761—763. D. Tudor, *Cetatea Romula* (Mem. III al *Inst. de archeologie olteană*), Craiova, 1931, p. 9. Vulić, *Romula*, în *Real-Encycl.* I. A suppl. I. col. 1073 no. 4. R. Vulpe, *Piroboridava*, extr. din *Revue Archéologique*, 1932, p. 275—276. Wittig, *C. Messius Quintus Traianus Decius=Decius*, în *Real-Encycl.* s. v. *Messius* no. 9, col. 1265—1276. A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, ed. 3-a, vol. I, p. 216-235.

PARTEA II-a

ORGANIZAREA DEFENSIVĂ A DACIEI

I. DRUMURILE

1. **Considerațiuni generale.** Una dintre primele griji, pe care o aveau Romanii atunci când încorporau un nou ținut stăpânirii lor, era de a-i construi drumuri. Prin ele se legau diferitele lagăre fixate în punctele strategice ale ținutului și astfel se ușurau transporturile militare. Drumurile constituiau totdeodată și cel mai trainic element de legătură al noii provincii cu restul Imperiului. Având la început rosturi militare, ele deveneau cu timpul, pe măsura în care vieța orășenească se desvolta, însemnate artere de circulație comercială și contribuiau în modul acesta la punerea în valoare a bogățiilor provinciei.

Romanii au procedat în Dacia ca și în celelalte părți cuprinse de ei.

Chiar dela început, odată cu aducerea forțelor armate, Traian organizează în Dacia un întreg sistem de apărare. Opera de orânduire a apărării Daciei ne este înfățișată în numeroase scene de pe Columna Traiană. Vedem acolo legionari, mai mult decât soldați auxiliari, construind castele și întărituri menite să adăpostească între zidurile lor armata de ocupație a provinciei; pe lângă acestea soldații defrișează pădurile, taie stâncile sau aruncă poduri peste ape ca să deschidă drumuri noi în ținutul barbar (tablourile XV, XIX, XXIII, LVI, LX, LXV, LXIX, XCII, CXVII, CXXVII, CXXIX). E operă de pionieri ai civilizației romane adusă să se împlânte aci spre a zămisli o vieță nouă.

Urmele drumurilor din Dacia se văd până astăzi. Unele construite din blocuri de piatră au rezistat dealungul veacurilor ca

Fig. 11. — Soldații români construșe o șosea prin finutul plin de păduri și prăpăstii al munților Carpați.
(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

să mărturisească uriaşa muncă desfăşurată de ostaşii Romei pe aceste ţărâmburi. S'au păstrat chiar şi drumurile mai mărginaşe, construite din pământ bătut şi pietriş. În afară de aceste urme, câţiva stâlpi miliari şi mai ales ştirile păstrate în itinerariile antice, cunoscute sub numele de *Tabula Peutingeriana* şi *Cosmographia Geografului Ravennat*, ne ajută astăzi la reconstituirea reţelei de drumuri a Daciei.

Traian, reorganizând odată cu Dacia toate provinciile dunărene, a coordonat atât şoselele, cât şi sistemul de apărare al noii provincii cu acelea din cele două Pannonii şi din cele două Moesii.

În general, reţeaua drumurilor Daciei se lega, prin podul dela Drobeta, cu marele drum care venea dela Marea Nordului, dealungul Rhinului şi Dunării, până la Marea Neagră şi despre care scriitorul antic Aurelius Victor ne spune că a fost desăvârşit de Traian. Prin acest drum, Dacia era pusă în legătură cu marile artere de comunicaţie ale Imperiului.

Se ştie că în toate timpurile drumurile de pătrundere în Ardeal au fost văile râurilor: dinspre apus văile Someşului şi Mureşului; dinspre Dunăre, prin Banat, văile Caraşului şi Timişului, sau valea Cernei şi a Bistrei prin Poarta de Fier; dinspre sud, văile râurilor Jiu, Olt, prin trecătorile respective din munţi; apoi prin celelalte pasuri ale Munteniei şi Moldovei, către care se ajungea tot pe văile râurilor. Dintre aceste pasuri, mai frecventate erau Branul, Braţocea, Buzău, Oituz şi Ghimiş, mai puţin Bicaz şi Rodna.

Dealungul râurilor s'au construit şi drumurile militare ale Daciei Romane.

2. Drumurile Daciei după itinerariile antice. Urmele din regiunea Banatului. După datele păstrate în itinerariile antice s'au putut determina următoarele căi de comunicaţie:

a) Dela *Lederata* (lângă Palanca pe Dunăre), în faţa oraşului *Viminacium* (Costolaé), unde era garnizonată o legiune, începea drumul de pătrundere în Dacia, pe care a mers pentru prima oară Traian în războiul cu Decebal. Trecea pe la *Apo* (Oreşaţ, pe Caraş), *Arcidava* (Vărădia), *Centum Putei* (Surduc), *Berzobis* (Jidovin, pe Bârzava), *Azizis* (Ezeriş, pe Bogonici), *Caput Bubali* (între Delineşti şi valea Boului), apoi prin valea Timişului la castrul şi municipium *Tibiscum* (Jupa). Şoseaua e încă vizibilă pe alocurea ca o dâră de pietriş, largă de 4—6 metri;

din loc în loc se mai păstrează și dale de piatră care arată că a fost pavată.

b) La Tibiscum venea cel de al doilea drum însemnat de itinerarii în regiunea bănățeană. Pornea dela *Tsierna* (Orșova), suia pe valea Cernei pe la *Ad Mediam* (Mehadia), *Praetorium* (Plugova), unde se mai văd urmele castrului și ale așezării romane de odinioară, *Ad Pannonios* (Domașna), *Gaganis* (Teregova; și aci sunt vizibile urmele castrului antic), *Masclianis* (Slatina), iar de aci către valea Timișului la Tibiscum. Acest al doilea drum din Banat era legat printr'un pod de vase cu localitatea *Faliatis* de pe marele drum ce mergea dealungul Dunării, iar printr'o ramură cu Drobeta. În regiunea bănățeană, cercetătorul R. Kematmüller a mai stabilit, în afară de aceste două importante șosele, care la Tibiscum se uneau într'una singură pentru a merge prin Poarta de Fier (*Tapae?*) la *Sarmizegetusa*, alte două drumuri neindicate de itinerariile antice. Primul pleca dela Plugova (*Praetorium*), de pe linia *Tsierna*—Tibiscum, trecea peste munți și peste valea Almașului în spre nord-vest peste Nera, atingea la Potoc câmpia și la Vărădia (*Arcidava*) se încrușișă cu drumul *Lederata*—Tibiscum, trecea apoi Carașul către Vârșeț, de unde probabil pornea în direcția sud-vest, după cum arată urmele dela Panciova (lângă Dunăre).

Al doilea drum conducea dela Vețel (Micia) pe Mureș, peste pasul Dobra, prin Seghedin, în câmpia iazygică. Acesta probabil că se lega peste Făget și Lugoș cu Tibiscum.

Se pare că au mai fost și alte drumuri de o importanță secundară, necesare circulației locale.

Cele două șosele principale din regiunea Banatului reunite la Tibiscum, se îndreptau în forma unei singure prin Poarta de Fier, pe valea Bistrei, și trecând pe la *Agnavia* (Sacul lângă Marga), *Pons Augusti* (Marga), identificat de K. Miller cu pasul *Boutas*, menționat de Jordanes, ajungea la *Sarmizegetusa*, capitala Daciei, de unde apoi se îndrepta către *Apulum* (Alba-Iulia), centrul militar și comercial al Daciei Transilvane, luând-o dealungul văii Streiului pe la Orlea, Rușii, Călan (*Aquae*), apoi pe Mureș pe la Rapoț (?) (*Petris*), Cigmău (*Germisara*), Gioagiul de Jos, Cârna, Vurpăr (*Blandiana?*); dela *Apulum* se ridica în sus pe lângă munții Apuseni, prin Aiud (*Brucla*), prin Vințul de Sus și

Uioara (*Salinae*), Războieni, valea Sacul, Bogata, Turda (*Potaisa*), Aiton, Feleac, Cluj (*Napoca*), iar de aci către nord-vest, pe la Baciul, Nădășel, Șardu-Unguresc, Zutor (*Optatiana*), Zimborul, Vășcapău, Unguraș, Romita, la Moigrad (*Porolissum*).

La Apulum era și punctul terminus al drumului care venea dealungul Oltului, dela *Sucidava* (Celei), situat pe malul Dunării în fața orașului Oescus, urca pe la Reșca (*Romula*), Enușești (*Arcidava*), Drăgășani (*Rusidava*), Ioneștii-Govorei (*Pons Aluti*), Slăvițești-Boroneasa (*Buridava*), Gura-Văii (*Castra Traiana*), Bivolari (*Arutela*), Racovița-Copăceni (*Praetorium*), Căineni (*Pons Vetus*), Boița (*Caput Stenarum*), prin pasul Turnu-Roșu, pe la Tălmaci, Gușterița (*Cedonie*), Poldul-Mic, Miercurea, Vințul de Jos și Vurpăr.

Dela Drobeta, pornea o șosea prin mijlocul Olteniei de azi spre est către drumul Oltului; trecea pe la *Amutrium*, stațiune localizată într-o vreme la Răcari, unde este un castru, dar după unele afirmații recente mai la sud de această localitate (K. Miller o localizează la Gura Motrului); apoi pe la *Pelendova* (Craiova), *Castra Nova* (Drăgănești), la *Romula*, iar de aci peste Olt și peste Dunăre la *Novae* (Șiștov).

Pe lângă aceste cinci drumuri principale ale Daciei, itinerariul antic păstrat de Geograful Ravennat menționează un al șaselea, a cărui identificare nu s'a putut face decât foarte relativ. El pornea dela *Tyras* (Cetatea-Albă) și trecea prin localitățile antice: *Tirepsum*, *Iscina*, *Capora*, *Alincum*, *Ermerium*, *Urgum*, *Sturum*, *Congri*, *Porolissum* și *Certie*. Era un drum de mare trafic, ce străbătea Dacia dela apus la răsărit. Pe el trebuie să fi trecut Iazygii din câmpia Tisei la frații lor Roxolani de peste Nistru atunci când, după cum știm, le permitea guvernatorul Daciei. Ar putea fi localizat cu drumul ce mergea dela *Tyras* dealungul Valului lui Traian, pe la Foltești pe Prut, la Poiana pe Siret, iar de aci, prin pasul Oituz în interiorul Daciei ardelenice.

Am văzut mai sus (pag. 79) ipotezele făcute de V. Pârvan asupra acestui drum. În orice caz el era în legătură cu unul din cele două drumuri care veneau din Pannonia prin ținutul barbar ocupat de Iazygi către Dacia, fie cu cel ce pornea dela Aquincum, fie cu celălalt dela Dunaszecső (*Lugio*, pe Dunăre) la stațiunea romană de Seghedin (pe Tisa) și de aci mai departe pe drumul Mureșului.

3. **Drumuri romane din Ardeal neindicate de itinerarii.** Urmele arheologice au dus la identificarea următoarelor drumuri din podișul Ardealului, nemenționate în itinerariile antice:

1. Drumul dealungul Mureșului dela *Micia* (Vețel), stațiunea de intrare din câmpia iazygică în Dacia, pe la Alba-Iulia (Apulum) până la Deda. El trecea prin localitățile: Vețel, Vințul-de-Jos, Alba-Iulia, Vințul-de-Sus, Războieni, Cușerda, Hadrev, Ciuci, Gheja, Bogata, Orășeni, Iernut, Cipău, Ogra, Sânpaul, Ungheni, Cristești, Sâncraiu de Mureș, Remetea, prin fața orașului Tg.-Mureș, Sfânta Ana, Grădiște, Poca, Voivodeni, Reghinul-Săsesc, Brâncovenesti, Deda.

2. Drumul prin valea Târnavei dela Alba-Iulia, prin Micăsasa, Sighișoara, la Odorhei.

3. Drumul de legătură dintre valea Târnavei-Mari și drumul Oltului care ducea la pasul Oituz. Trecea prin Sighișoara, Stein, Ungra, Hoghiz, Apata, Chileni, Tg.-Secuiesc, la castrul dela Brețcu, care apăra intrarea în pasul Oituz. Credem că acest drum poate fi identificat cu o parte din marele drum Porolissum — Tyras, menționat de Geograful Ravennat.

4. Drumul dela *Napoca* (Cluj) ce mergea dealungul Someșului pe la castrul dela Gherla, pe la Dej, Cuzdrioara, Boarta, Breaza, Reteag, Uriul, castrul și așezarea romană dela Ilișua, Cristeștii-Cicului, Cudu, Beclean, Cuci, Sintereag, Șomfalău, Monariu, Jelna, Bistrița.

5. Alt drum era o ramură a celui care mergea pe valea Mureșului, pe la Niraștău, Lorința, Ungheni, Tg.-Mureș, Iedu, Chibelin, Moșuni, Iobăgeni, Sân-Martin, la castrul dela Călugăreni.

6. Un drum spre est pare să fi făcut legătura între drumul Someșului și acela al Mureșului. Urme la Șovar, Siclău, Șovarad, Tălișoara, Sicul.

În afară de aceste drumuri, erau și altele de o folosință mai restrânsă, pentru traficul local. Așa era drumul care lega *Apulum* cu *Ampelum* (Zlatna) și prin acesta cu regiunea minelor de aur. Importanța lui era de altfel destul de mare.

4. **Drumurile romane din Oltenia și Muntenia.** În Oltenia, arheologul Tocilescu a mai determinat, în afară de cele două drumuri menționate de itinerarii (Drobeta—Romula și cel dealungul Oltului), un altul dela *Drobeta* prin Cătune, Rovinari, castrul dela

Bumbești, prin pasul Vulcan la *Sarmizegetusa*¹⁾, precum și alte două cu o folosință locală: dela *Castra Nova* (Drăgănești) la Roaba—Bechet, pe Dunăre; dela *Romula* la Izlaz, lângă gura Oltului.

Un drum paralel mergea dela *Romula* la *Sucidava* (Celei), unde se afla un castru, chiar în fața centrului legionar dela *Oescus*²⁾.

Pe harta anexată la publicația lui, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Tocilescu mai însemnează un drum presupus dela Bumbești la Ionești-Govorei (*Buridava*); despre acesta, Al. Ștefulescu spune că trecea în județul Gorj pe la Iezureni, Glodeni, Săcel, Polovraci. Tocilescu îl continuă tot ipotetic peste Olt, pe la Pitești, Ploești, Ceptura, Pietroasa, Buzău, Râmnicu-Sărat, Focșani, Adjud. E îndoielnică existența acestui drum dealungul munților în Muntenia.

În ținutul clientelar al Munteniei, același arheolog a identificat patru mari linii de comunicație:

1. Dela Zimnicea (în fața orașului reședință de legiune, *Novae*), pe la Frumoasa, Alexandria, Roșiorii-de-Vede, pe lângă Pitești, pe la Bran, la Râșnov și de acolo probabil spre drumul Oltului. Pe hartă, Tocilescu îl duce tocmai la Brețcu, paralel cu drumul Oltului, ceea ce nu pare probabil. De fapt această linie, care ar urma valea Vedei și a Cotmenei, pare să fi avut două ramuri: una venind dela Reca—Pietroșani, unde s'au găsit urmele unei stațiuni romane, sau poate dela Zimnicea, unde se afla o veche stațiune getică, pe la Frumoasa, unde se cunoaște existența unui castru de pământ și lemn; iar alta dela Flămânda, lângă Turnu-Măgurele, pe la Putinei în sus, dealungul limesului creat de Septimiu Sever.

2. Dela *Sexanta Prisca* (Rusciuc) peste Dunăre, pe la Giurgiu (?), prin București, Ploești, castrul roman dela Drajna, spre Ardeal. Asupra unui cap de pod la Giurgiu, Vasile Pârvan se îndoiește și îl admite în mod sigur la Oltenița.

¹⁾ Pe acest drum este de fixat și castrul dela Puținței, ceva mai jos de Turnu Severin.

²⁾ Urmele unei așezări romane (poate o *statio* sau o *villa*) au fost descoperite de scriitorul acestor rânduri cu ocazia unor sondajii făcute în izlazul comunei Vădăstrița, la circa 8 km. spre nord de Celei.

3. Dela Călărași, în fața *Durostorului* (reședință de legiune), prin Filipești, Focșani, la vechiul drum Barboși—Brețcu.

4. Dela gura Siretului, pe la Poiana la Brețcu. Dintre drumurile menționate de Tocilescu în Muntenia și sudul Moldovei, numai acesta din urmă a putut fi bine precizat, datorită investigațiilor serioase făcute de Vasile Pârvan.

5. **Data construirii drumurilor romane din Dacia.** După cum am văzut, Dacia era împânzită cu o rețea de drumuri, care ajută circulația și o puneă în directă legătură cu provinciile Imperiului. Unele din aceste drumuri, cele mai principale, au fost construite chiar din vremea lui Traian.

O piatră miliară din anul 108 d. Chr. (*CIL*, III, 1627) ne arată că la acea dată drumul ce mergea dealungul munților Apuseni, dela Sarmizegetusa la Porolissum, pe la Apulum, Potaissa și Napoca, se construise până la această din urmă localitate.

Piatra miliară arată distanța dela Potaissa, localitate menționată ca un vicus din teritoriul rural al orașului Napoca. La construcția șoselei a lucrat *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata*.

De o mare însemnătate strategică erau și cele două drumuri ale Banatului: Lederata—Tibiscum și Tsierna—Tibiscum. Despre acestea putem afirma că au fost construite tot de Traian, probabil în timpul războaielor cu Decebal. Castrul dela Arcidava, pe linia Lederata—Tibiscum, datează din vremea lui Traian, iar rostul lui era tocmai de a apăra acest important drum militar. Tot cu lagăre fortificate fusese prevăzut și drumul Tsierna—Tibiscum. Pe podul de vase, care lega Tsierna cu Faliatis, de pe malul drept al Dunării, ușor se puteau trece trupele spre Dacia; transportul se ușura și prin legătura cu Drobeta unde exista podul făcut de Apollodor.

După numele localității *Castra Traiana*, s'a dedus că și drumul Oltului a fost construit de Traian. Am văzut că în al doilea război baza de operații împotriva Dacilor a fost Oescus, așezat pe malul drept al Dunării, aproape de gura râului Olt, așa că pare firesc să socotim construcția acestui drum de pătrundere în Ardeal din vremea operațiilor de război cu Decebal. Pe de altă parte, papirul descoperit de Hunt, despre care am mai pomenit, indică o

garnizoană militară la *Buridava*¹⁾, pe acest drum, imediat după cucerirea Daciei, încât putem afirma cu toată siguranța construirea drumului Oltului în timpul lui Traian.

Suntem înclinați a atribui lui Traian și drumul *Drobeta* — *Sarmizegetusa* (prin Puținței, Baia de Aramă, Bumbesți, valea Jiului și pasul Vulcan). La Bumbesți a avut garnizoană cohorta *III Cypria*, menționată în Dacia în anul 110 (*CIL, III, Dipl. milit. no. XXXVI*). Pe aci, fiind distanța cea mai scurtă dela Dunăre, unde era podul de piatră, la Sarmizegetusa, e dela sine înțeles că Traian și-a îndreptat dela început atenția asupra acestei căi de comunicație. În legătură cu acelaș pod de piatră dela Drobeta stătea drumul care traversa Oltenia (*Drobeta—Romula*) și a cărui ființă ar putea fi datorită tot lui Traian.

În rezumat, putem spune că încă dela început Romanii au făcut drumuri militare menite să lege provincia cu marile centre din sudul Dunării, în deosebi cu localitățile reședințe de legiuni; deasemenea centrul legionar al Daciei, *Apulum*, era în acelaș timp nod al căilor de comunicație din podișul Daciei transilvane. Drumurile erau întărite cu castre și stațiuni militare, cu rostul de a le apăra.

Din numeroasele pietre miliare, puse odinioară pe marginea drumurilor pentru a arăta distanțele, în vremea de azi s'au găsit numai șapte. Cea mai veche este aceea referitoare la porțiunea Potaissa—Napoca, datând din anul 108 (*CIL, III, 1627*). Alta arată reconstruirea în anul 165 a șoselei Napoca—Porolissum (C. Daicoviciu, *Un nou «milliarium» din Dacia*, Cluj, 1933), care a fost refăcută sub împăratul Caracalla (211—217 d. Chr.). În anul 236, împăratul Maximinus a construit drumul, de sigur peste un altul mai vechi, care ducea dela Zutor (*Optatiana*) la Almașul-Mare, în partea de nord-vest a Daciei (*CIL, III, 8060*). Dela acest împărat s'a mai găsit o piatră miliară pe drumul Oltului, ceea ce arată activitatea lui constructivă și în această parte (*CIL, III, 14216*¹⁹). Evident că ele îi erau necesare pentru deplasarea trupelor în luptele ce le-a avut de susținut în Dacia. Tot pe drumul Oltului s'a dat de alte două pietre miliare, una din anii 193—211,

¹⁾ C. Daicoviciu se îndoiește asupra numelui localității din papirus și crede că ar putea fi *Piromboridava*.

vremea împăratului Septimiu Sever (*CIL*, III, 13802), și alta fără o datare precisă, dar socotită din prima jumătate a secolului al III-lea (*CIL*, III, 14216¹⁸). Pe șoseaua Micia—Apulūm a fost găsită o piatră miliară din vremea împăratului Vibius Trebonianus Gallus, adică din anii 251—253 (*CIL*, III, 8061). Aceasta dovedește că până aproape de ultimele timpuri ale stăpânirii romane în Dacia activitatea constructivă nu a încetat și mai cu seamă drumurile, a căror însemnătate militară creștea pe măsura întetirii luptelor cu barbarii, constituiau una din primele preocupări ale administrației imperiale.

Drumurile erau supravegiate de soldați numiți *beneficiari*, fixați în numeroase stațiuni.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare antice: *Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini*, la K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart, 1916, p. XIII—LV. *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, edd. M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1860, IV, 5, 7, 14.

Izvoare literare moderne: A. Alföldi, *Studi ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia*, în *Gli Studi Romani nel Mondo*, vol. II, Bologna 1935—XIII, p. 281. Idem, *Pannonia romaiságának kialakulása és történeti kerete*, Budapest, 1936, p. 63. M. Besnier, *Via*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 781, 805—807. R. Cagnat et V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916, p. 41—52. V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, p. 96—110. A. Cucu, *Drumurile romane în Banat*, în *Analele Banatului*, 1929, p. 45—52. Fr. Cumont, *Fragment d'un bouclier portant une liste d'etapes*, passim. C. Daicoviciu, *Un nou «milliarium» din Dacia*, extras, Cluj 1933, 6 p. A. von Domaszewski, *Die Beneficiarer-Posten und die römische Strassennetze*, în *Westdeutsche Zeitschrift*, XXI, 1902, p. 158—211 (inaccesibilă). N. Feliciani, *Dacia*, în *Ruggiero-Dizionario epigrafico*, s. v., p. 1454. G. Fischer, *Zwei römische Inschriften aus Billak bei Bistritz*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenb. Landeskunde*, 1921, p. 69. C. Gooss, *Studien zur Geographie und Geschichte d. Trajanischen Daciens*, Hermannstadt (Sibiu), 1874, p. 33—47. Idem, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt (Sibiu), 1876, p. 64 și urm. O. Hirschfeld, *Die römischen Meilensteine*, în *Sitzungsber. der k. preuss. Akad. d. Wiss.*, Berlin 1907, p. 165—190. J. Jung, *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, în *Mitt. des Instituts für österreich. Geschichtsforschung* IV. Ergänzungsband, Innsbruck, 1893, p. 5—9. Idem, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 141—157. Kiepert, *Harta Daciei și a provinciilor limitrofe la CIL*, III. P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, 2 vol., Bistrița 1893, I p. 347—364. R. Kematmüller, *Die Römerstrassen im Banat, respective in Südnugarn*, în *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, 1892,

p. 214—220 cu o hartă. W. Kubitschek, *Eine römische Strassenkarte*, în *Jahreshefte*, 1902, p. 20—89. Idem, *Itinerarien*, în *Real-Encycl.*, s. v. Idem, *Karten*, în *Real-Encycl.*, s. v., 2113—2121. I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, passim. K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart, 1916, p. XLI; col. 413—556, în deosebi 539—556. V. Pârvan, *Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, București, 1906, p. 20—28. Idem, *Castrul de la Poivna*, p. 27—31. Idem, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 29, 46, 48, 115, 128, 140. Idem, *Getica*, p. 109—110. C. Patsch, *Die Saveschiffahrt in der Kaiserzeit*, în *Jahreshefte*, 1905, p. 139—141. Tr. Simu, *Drumuri și cetăți romane în Banat*, Lugoj, 1924, p. 15—18. C. Schuchhardt, *Wälle und Chausseen in südlichen und östlichen Dacien*, în *Arch.-ep. Mitt.*, IX, 1885, p. 228—229. J. Schnetz, *Neue Beiträge zur Erklärung u. Kritik des Textes der Ravennatischen Kosmographie*, în *Philologus*, LXXXVII, 1932, p. 80—113. Al. Stefulescu, *Gorjul istoric și pitoresc*, Tg. Jiu, 1904, p. IV, 83—84, 180. G. Téglas, *Despre drumul dela Palanca la Jupa*, în *Arch. Közlemenyek*, 1899, rezumat în *Revue archéologique* 1901, p. 152. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 126 și harta. R. Uhden, *Bemerkungen zum römischen Kartenfragment von Dura-Europos*, în *Hermes*, LXVII, 1932, p. 117—125.

II. FORTIFICAȚIILE DACIEI

1. **Fortificațiile podișului transilvan.** Dacă drumurile aveau menirea să lege noua provincie de restul Imperiului și să ușureze transporturile militare, în schimb asigurarea stăpânirii ținutului o făceau fortificațiile: castre, valuri și turnuri de observație, fixate în punctele strategice.

Socotită ca un avantpost al hotarului natural al Imperiului, care era Dunărea, Dacia a primit o orânduire defensivă după această înțelegere.

Se făcuse o distincție între ținutul Olteniei, corespunzător în linii generale Daciei Inferioare din vremea lui Hadrian, și podișul Transilvaniei sau Dacia Superioară. Aceasta din urmă primise încă dela Traian trupe legionare, fixate în lagărul dela Apulum.

După A. von Domaszewski, sistemul de apărare defensiv al platoului transilvan se compunea dintr'un mare centru întărit, castrul legionar dela *Apulum*, așezat pe actuala «Cetate» din Alba-Iulia, având în jurul lui dispuse concentric o serie de *castella* stabilite la intrările văilor.

Atât după itinerariile antice, cât și din cercetările întreprinse pe teren de arheologi, s'a putut preciza o linie de castre și de stațiuni militare, care începea la *Micia* (Vețel), castru așezat pe valea Mureșului la locul de intrare dinspre ținuturile iazyge în interiorul Daciei, trecea prin *Germisara* (Cigmău), tot pe Mureș, apoi dealungul munților Apuseni, pe la *Apulum*, *Brucla* (Aiud), *Salinae* (Uioara), *Potaissa* (Turda), unde dela anul 166 se instalase legiunea V Macedonica, la *Napoca*. Aci era o răspântie. Linia principală de apărare se îndrepta către *Porolissum* (Moigrad), pe la *Optatiana* (Zutor), Unguraș și *Certie* (Romita).

Această linie de castre, legate prin marele drum ce unea Sarmizegetusa cu Porolissum, avea în primul rând scopul de a

apăra ținutul minelor de aur. Pătrunderea barbarilor se putea face dinspre vest pe valea Mureșului către Apulum și de acolo pe valea Ampoiului; sau pe valea Crișului-Repede către valea Someșului, la Napoca și Potaissa, iar de aci pe valea Arieșului până în inima ținutului minier. Se putea pătrunde dinspre apus, dar cu multă greutate, și pe valea Crișului-Alb. Ținta atacatorilor

Fig. 12. Legionarii construiesc un castru.

(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

era de a prăda, nu atât minele propriu zise, cât mai ales depozitele de aur aflate în centrul administrativ dela Brucla la început, apoi la *Ampelum* (Zlatna). Depozite poate să fi fost și la *Alburnus* (Roșia). Pentru a se ajunge la *Ampelum* nu se putea folosi decât calea Ampoiului, cu drumul roman de acolo; tot așa pentru *Alburnus*, la care se mai putea pătrunde și prin valea Arieșului. Linia de stațiuni și lagăre militare menționată mai sus putea să facă față eventualelor năvăliri; dealtfel la *Ampelum* își avea

garnizoana un detașament de soldați din legiunea XIII gemina. Valea Arieșului mai era străjuită de un lagăr situat la *Moldovenești*. Dintr'o inscripție dela *Alburnus* s'ar deduce că acolo se afla un *castellum* (*CIL*, III, 7821), care nu trebuie să surprindă dacă ne gândim că această localitate era un însemnat centru minier.

În munții Mezeșului, între Crișul-Repede și Someșul-Mare, arheologul ungar C. Torma a identificat acum câteva decenii urmele unor întăriri romane și a socotit că ar fi făcut parte dintr'un *limes*.

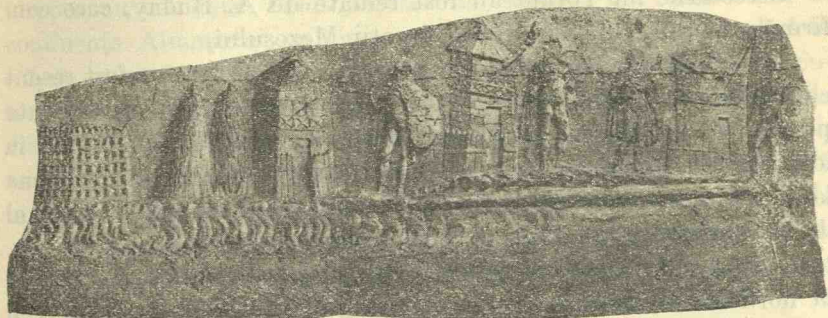

Fig. 13. — *Limes romanus* la Dunăre. Se văd turnurile de pază, construite în piatră. Balconul și acoperișul sunt de lemn. Tot de lemn este și gardul înconjurător. (Lehmann-Hartleben, *Traianssäule*).

Prin *limes* se înțelegea la început un drum de hotar. Mai târziu, în epoca imperială, limesul era însăși granița Imperiului și se compunea dintr'un drum prevăzut cu lagăre de apărare și turnuri de observație; iar în părțile unde nu erau obstacole naturale, în deosebi râuri, drumul și castrerele erau precedate de un *vallum* de pământ sau de zid, prevăzut cu un șanț. Acest sistem forma un obstacol față de lumea barbară, căreia i se amintea astfel începutul lumii romane. Limesul se întindea în Britannia dealungul Rhinului și Dunării, în Asia și Africa, variind după situația geografică.

Organizarea limesului roman a început în epoca Flaviilor, atunci când Romanii au pus stăpânire pe *Agri Decumates*, ținutul dintre Rhin, Main și Dunăre. O temeinică organizare a dat limesului împăratul Hadrian, care a înțeles să nu mai mărească teritoriul Imperiului, ci dimpotrivă să întărească hotarele existente.

C. Torma interpretând greșit o inscripție găsită la Cășei, lângă Dej (*CIL, III, 827 = 7633*), a crezut că acolo e vorba de un vallum și în consecință a socotit că toate resturile de întărituri romane aflate de el în regiunea munților Mezeș fac parte dintr'un limes. Acesta se întindea pe o lungime de 65—70 kilometri; începând dela *Poieni*, pe Crișul-Repede, și trecând peste munți, pe la *Bucium*, ajungea la *Porolissum* și *Tihău*, pe Someșul-Mare. Se compunea dintr'un vallum întrerupt din loc în loc, lat de 7—8 metri, și un șanț care șerpuia dealungul crestelor muntoase. Din loc în loc se aflau turnuri de piatră și castele de pământ.

Cercetările lui Torma au fost reluate de A. Buday, care confirmă existența limesului din munții Mezeșului.

Acceptată oarecum oficial, existența acestui limes a fost recent contestată de C. Daicoviciu, care, după cercetări personale făcute pe urmele lui Torma și Buday, arată că aceștia s'au înșelat în identificarea diferitelor resturi. Astfel castrul identificat de Torma la Poieni e în realitate urma unei case vechi, tăiată de drumul de țară. Valul de pământ cu șanț, menționat de Torma și Buday, în realitate nu există. Singurele urme sigure de val și șanț se văd la nord-est de Porolissum, pe o distanță de circa 600 metri cu 2—3 «burguri» de pământ. Nu se poate ști dacă această porțiune de val făcea parte dintr'un limes. Singurele resturi reale sunt micile turnuri de pază de piatră și micile tabere de pământ, așa cum au fost identificate de Torma și Buday.

«Turnuri de observație, mici burguri și tabere, la punctele necesare, formând o linie de frontieră controlată și păzită, cu castele de garnizoană a trupelor de graniță în spatele lor, acesta ar fi fost «limesul dacic» după Mezeș», conchide Daicoviciu.

Evident că forturile fixate de Romani între Criș și Someș (*Tihău, Porolissum, Romita, Unguraș, Bozna, Bucium, Bologa*) aveau menirea de a observa mișcările barbarilor din partea nord-vestică a provinciei și în deosebi valea Crișului și a Someșului-Mare, pe unde ei puteau să pătrundă către ținutul minelor de aur. Punctul principal de observație și apărare era castrul dela Porolissum, unde avem atestată prezența unor trupe auxiliare.

Vasile Pârvan socotea piatra miliară dela Bologa (*CIL, III, 8060*), care indică un drum roman în acele părți pe vremea împăratului Maximinus, ea provenind în realitate dela Zutor (identificat

azi de Daicoviciu cu vechea *Optatiana*), din regiunea Ansamensilor. Faptul însă nu a fost demonstrat. Nu e îndoielnic ca regiunea Ansamensilor să se fi întins până spre Bologa, iar piatra miliară să indice un drum între cetățile de apărare pe care nici Daicoviciu nu le neagă. E iar posibil că acest drum să fi fost construit târziu, în timpul marelui presiuni a barbarilor sub Maximin. Inscricții au fost găsite și în localitatea *Bucium*, din aceeași regiune, unde este atestată prezența unei cohorte (*CIL, III, 8074*²², 7645).

Nordul Daciei romane era apărat de o linie de castre care începea cu cel dela *Tihău*, așezat nu departe de *Porolissum*, la confluența Almașului cu Someșul-Mare. Urma apoi castrul dela *Cășei*, situat la 6 km. de Dej, la vărsarea Someșului-Mic în Someșul-Mare. Tot pe acest râu, mai spre est, se afla castrul dela *Ilișua*. Aceste trei castre, situate la distanțe neegale, se sprijineau pe castrul dela *Gherla*, unde a avut reședință permanentă în timpul stăpânirii romane în Dacia o trupă de cavalerie (*ala II Pannoniorum*). Castrul dela *Gherla* se afla pe Someșul-Mic și apăra în același timp drumul care lega Napoca cu castrele dela *Cășei* și *Ilișua*.

În legătură cu această linie de castre nordice trebuie pus castrul identificat la *Orhei*, lângă Bistrița transilvană. Rostul lui era de a face față unei eventuale năvăliri dinspre pasul Dornei, din ținutul Costobocilor și Carpilor. Legătura cu celelalte castre o făcea drumul care venea dela Napoca.

Dinspre est, provincia era deasemenea apărată de lagăre fixate pe văile râurilor. Am văzut că dealungul râurilor Romanii construiseră drumuri, al căror rost militar se învedera tocmai prin prezența castrelor. Astfel valea Mureșului până la Apulum era apărată de castrul dela *Brâncovenești* (41 km. nord de Tg.-Mureș) și de cel dela *Bogata* (?)¹⁾, așezat cam la egală distanță între castrul *Brâncovenești* și *Apulum*. Se bănuie a fi existat un castru și la *Cristești*, mai jos de Târgu-Mureș, dar se pare că a fost

¹⁾ Daicoviciu îmi atrage atenția că menționarea acestui castru a fost făcută de cercetătorul ungur Orban Balász, care aducea drept argument existența unor cărămizi cu ștampila legiunii V Macedonica în pavimentul bisericii reformate din această localitate

distrus de apa Mureșului; singurele urme găsite sunt ale așezării civile.

Pe malul stâng al Nirajului, care se coboară din munții Gurghiului pentru a se uni cu Mureșul, se afla castrul dela *Călugăreni*. Pe Târnava-Mică, spre munți, era castrul dela *Sărata* (lângă Sovata) și poate, după urmele găsite, să fi fost unul și la *Dicioșanmartin*. Mai jos de acesta, la *Cetatea-de-Baltă*, A. Buday a

Fig. 14. — Legionarii construesc un turn de apărare din lemn. La un crenel au fixat o mașină de război.

(Lehmann-Hartleben, *Traianssäule*).

identificat un mic lagăr de pământ, a cărui existență nu pare să fi fost îndelungată.

Intre cele două Târnave, pe linia estică a castrelor, se afla castrul dela *Inlăceni*. Dealungul Târnavei-Mari mai sunt notate de unii cercetători caestre la *Odorhei* și *Sighișoara*.

Din valea Târnavei-Mari se putea trece cu ușurință prin valea Homorodului, în valea Oltului, dealungul căruia șerpuia marele drum ce venea din centrul Daciei către pasul Oituz. Romanii au prevăzut și valea Homorodului cu un castru la *Păuleni*. Intre acesta și Odorhei, Gooss în cronică sa arheologică menționează,

după cercetătorul ungar Orban, existența unui castru la *Mărtiniș* (17 km. depărtare de Odorhei).

La *Hoghiz*, lângă confluența Homorodului cu Oltul, se afla un pod peste care trecea șoseaua romană ce ducea spre pasul Oituz. Podul era apărat de un castru.

Valea Oltului, cu drumul de pe ea, era prevăzută în partea ei transilvană cu următoarele castre de apărare: în fața pasului Oituz, castrul dela *Brețcu*, apoi mai jos cel dela *Comolău*, nu departe de confluența pârâului Negru cu Oltul, cel dela *Hoghiz* menționat, și mai către apus cel dela *Cincșor*, între Făgăraș și Turnu-Roșu. Gooss mai notează un castru la *Olteni*, aproape de pârâul Negru.

Câmpia Bârsei era supravegheată și de castrul dela *Râșnov*, al cărui rost pare să fi fost în legătură cu limesul identificat de Tocilescu în Muntenia, pe linia Flămânda—Câmpulung—Bran.

Pe drumul de legătură dintre valea Oltului și a Mureșului, dela Turnu-Roșu la Apulum, s'au identificat alte două castre: unul la *Tâlmaci* și altul la *Apoldul-de-Sus*.

Drumul de trecere din pasul Jiului în valea Sebeșului era străjuit de un castru situat tocmai în munte, pe *Vârful lui Petru*. În apropiere, pe muntele *Comarnicelul*, G. A. T. Davies a identificat alte două castre.

Până acum, cercetările făcute în Transilvania, mai ales în părțile răsăritene, nu au fost prea numeroase, iar săpături sistematice nu s'au făcut sub vechiul regim unguresc decât câteva. De abia de câțiva ani s'a început o activitate mai intensă și mai științifică. De pe urma acesteia sperăm să putem avea într'un timp mai scurt investigații și date precise asupra fortificațiilor romane din Dacia transilvană.

Din cele expuse până acum, vedem că văile râurilor, socotite ca drumuri de pătrundere a barbarilor în Dacia, au fost prevăzute de Romani cu șosele strategice, apărate din loc în loc de lagăre întărite, ocupate de trupe auxiliare sau de detașamente legionare. În niciun caz, din cele ce cunoaștem până în prezent, nu poate fi vorba în regiunea Transilvaniei de un limes roman.

Jung a observat cu dreptate că așezarea castrelor răsăritene este în legătură și cu pasurile munților, pe unde barbarii puteau năvăli mai ușor; deasemenea aflarea acestor castre la poalele

munților Vulcanici arată că stăpânirea romană nu a trecut spre răsărit peste acești munți. Nu este totuși exclusă prezența unor posturi romane de observație și dincolo de linia castrului, spre est. Pentru aceasta ar vorbi urmele drumului dealungul Mureșului, care merge mai sus de castrul dela Brâncovenești, până la Deda.

Cu totul altfel era în partea sud-estică a podișului Transilvaniei. Aci stăpânirea romană nu cuprindea numai valea Oltului, dar se ridica în munți până la Oituz, pentru a asigura, prin pasul local, legătura cu drumul comercial și militar de pe valea Siretului spre Dunăre ¹⁾.

2. **Fortificațiile romane în Banat.** Stăpânirea romană din Dacia transilvană se lega cu aceea a provinciilor moesice prin regiunea Banatului și a Olteniei. Hotarul sud-estic al Daciei romane era la Olt, pe când cel vestic nu știm dacă se mărginea la drumul Lederata—Tibiscum sau Tsierna—Tibiscum. Aceste două drumuri ale Banatului erau prevăzute cu caestre și stațiuni militare. Faptul că pe ultima este menționată existența unor stațiuni vamale făcuse pe A. von Domaszewski să admită, după cum am văzut în alt capitol, că ea forma hotarul dintre Dacia și Moesia Superioară; dar afirmația lui a fost contestată. O dovadă sigură însă nu avem, căci lipsa de săpături și cercetări ale localităților romane din Banat îngreuiază precizările istorice. Singurul castru care s'a bucurat de o săpătură sistematică a fost cel dela Vărădia (*Arcidava*), de pe drumul Lederata—Tibiscum, despre care știm că a dăinuit până în secolul al III-lea. Săpături sistematice a făcut și răposatul G. Mateescu la Jupa (*Tibiscum*), dar rezultatele n'au fost publicate. E mai probabil că drumul Lederata—Tibiscum făcea parte tot din Dacia. La *Lederata* el era legat printr'un pod cu malul drept și centrul legionar dela Viminacium; de o parte și de alta a podului se aflau două caestre. Un alt castru, în afară de cel dela Arcidava, a fost identificat la *Centum Putei* (*Surduc*).

Caestrele, ale căror urme se mai văd pe linia Tsierna—Tibiscum, sunt cele dela *Tsierna* (Orșova), *Praetorium* (Plugova), *Gaganis* (Teregova) și *Tibiscum* (Jupa).

¹⁾ Ipoteza lui A. Buday, bazată pe așezarea castrului Daciei, că această provincie a fost cucerită treptat de Romani, nu se poate susține în mod serios și C. Daicoviciu a arătat netemeinicia ei.

Pe Dunăre, între Tsierna și Lederata, la localitatea actuală *Pojejena sârbească*, dela capătul unui vechi drum roman care unea fluviul cu Praetorium prin Dalboșeț, se afla deasemenea un castru, vizibil încă. Un altul ar fi, după L. Böhm, la *Caonița*.

3. **Fortificațiile romane din Oltenia și Muntenia.** Ca și drumurile de legătură prin Banat, șoseaua care lega orașul Apulum cu Dunărea pe valea Oltului era prevăzută cu lagăre întărite. Am văzut

Fig. 15. — *Castrul dela Bumbesti*. Turnul de răsărit al porței principalis dextra.
(Foto C. N. Ploșsor)

pe cele două identificate între Turnu-Roșu și Apulum, la Tâlmaci și Apoldul-de-Sus.

Cercetările făcute de Gr. Tocilescu în Oltenia au dus la descoperirea și precizarea unui limes dealungul râului Olt. Arheologul român îi data originea în vremea lui Hadrian; dar știri mai noi și o interpretare mai largă a izvoarelor antice; asupra cărora am insistat în alt capitol, au dus la concluzia că drumul Oltului a fost construit și întărit cu caestre chiar din timpul cuceririi Daciei de Traian.

Pe acest limes, alcătuit din drumul militar cunoscut din itinerarii și după pietrele miliare găsite, se aflau douăsprezece

castre: la *Izlaz*, *Slăveni*, *Reșca (Romula)*, *Enușești (Acidava)*, *Drăgășani (Rusidava)*, *Ioneștii-Govorei (Pons Aluti)*, *Slăvițești-Boroneasa (Buridava)*, *Gura-Văii (Castra Traiana)*, *Bivolari (Aru-tela)*, *Racovița-Copăceni (Praetorium)*, *Câineni (Pons Vetus)*, *Boița (Caput Stenarum)*.

Tot cu castre erau prevăzute și drumurile interioare ale Olteniei, cum erau *Drobeta—Bumbești—Sarmizegetusa* sau *Drobeta—Romula*. Pentru primul, serveau castrele identificate la *Drobeta*, *Puținței* și *Bumbești*. Al Ștefulescu menționează și la *Vârț* un castru de pământ¹⁾. Pentru al doilea, știm din itinerariile antice că era unul la *Drăgănești* (jud. Romanați), care se numea *Castra Nova*. Alte castre nu s'au putut identifica pe acest drum. Până în vremea din urmă se considera castrul dela *Răcari*, pe valea Jiului (lângă calea ferată), ca fiind vechiul *Amutrium* al itinerariului, dar Gr. Florescu, care l-a săpat și studiat, spune că el nu se poate identifica cu localitatea antică arătată de itinerar, deoarece se află pe un drum lateral, ramură a drumului *Drobeta—Romula*, ce pornește de pe lângă Craiova și merge în sus pe stânga Jiului până la *Răcari*, iar de acolo la castrul dela *Bumbești*. Am văzut mai sus că *Amutrium* este localizat de K. Miller la gura Motrului.

Un alt castru, cu urme bine vizibile, se afla pe malul Dunării, lângă *Corabia*, la *Celei (Sucidava)*. Un drum, care trecea prin *Vădăstrița*²⁾, unea castrul și așezarea civilă de aci cu *Romula*; tot pe aci se făcea legătura cu colonia *Oescus*, de peste Dunăre.

Precum vedem, ținutul de legătură dintre platoul Daciei transilvane și provinciile romane dela sudul Dunării, corespunzător în linii generale Daciei Inferioare, era prevăzut cu drumuri ce duceau către fluviu, dealungul cărora erau fixate castre. De asemenea era prevăzută cu lagăre întărite și șoseaua *Drobeta—Romula*, care trecea prin mijlocul Olteniei.

După anul 200, sub împăratul Septimiu Sever, dominația romană întinzându-se efectiv și în ținutul clientelar dela răsărit

¹⁾ Colegul Nicolăescu-Plopșor îmi relatează că a făcut personal cercetări în acest loc. Rezultatul este că nu poate fi vorba de un castru, ci de o așezare preistorică.

²⁾ Sondagii executate de autorul acestor rânduri în 1926, în izlazul acestei comune, au dat la iveală urmele unei așezări romane.

de Olt, s'a construit un nou *limes*, alcătuit dintr'un drum, care pornea dela Flămânda, pe Dunăre (10 km. est de gura Oltului), trecea pe valea Vedei și a Cotmenei și de acolo la Râșnov. Despre acest drum, Tocilescu spune că era lung de 235 km. și că era apărat de un zid de pământ ars (*Troianul*), lat de 2 m. și înalt de 3 m. În spatele lui, cam la 150—300 m., se aflau castrerele eșalonate pe distanțe variabile. Tocilescu a identificat în total 13 castrere, dintre care 9 simple și 4 duble. Acestea sunt dela Dunăre spre nord: *Flămânda*, *Putinei*, *Băneasa* (dublu), *Roșiorii-de-Vede*,

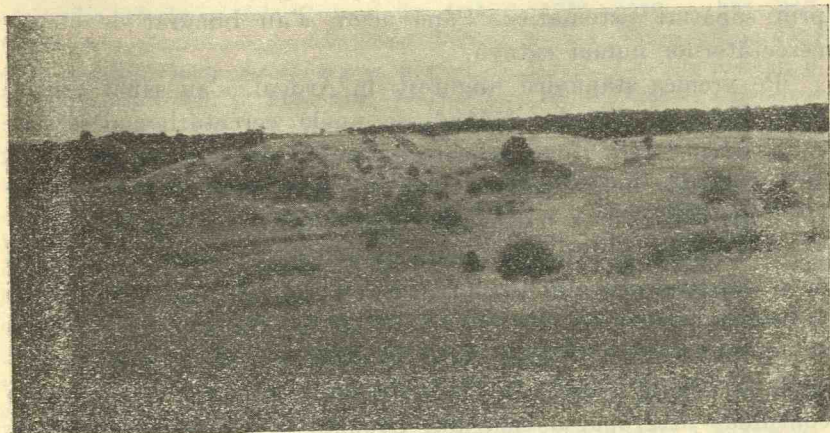

Fig. 16. — Castrul de pământ dela Fălțani-Izbășești.

Gresia, *Crâmpoia*, *Urlueni* (dublu), *Fălțani-Izbășești*, *Săpata-de-Jos* (dublu), *Albota*, *Purcăreni* și *Jidova* (dublu).

Din cercetările făcute de noi pe urmele lui Tocilescu, am constatat că, în timp ce castrerele simple erau construite din pământ, cele duble aveau o parte cu zid de cărămidă sau pământ ars, iar cealaltă de pământ. Numai castrul dublu dela Jidova avea o parte de piatră și alta de pământ. Între aceste castrere se aflau turnuri de observație, ale căror urme se văd astăzi ca movile înalte.

Dacă la *Drajna-de-Sus* castrul aflat acolo, pe malul Teleajenului, își justifică prezența cu rostul de a apăra drumul de legătură ce unea Ardealul cu Dunărea prin mijlocul ținutului clientelar al Munteniei, în schimb apare cu totul singular micul castel de

pământ și lemn aflat la *Frumoasa*, pe malul Vedei, cam la 10 km. spre nord de Dunăre.

Investigațiile făcute în anul 1899 au stabilit un castru la *Dichiseni*, în părțile Bărăganului (15 km. spre est de Călărași), și altul la *Filipești*, lângă linia ferată Buzău—Brăila. Cercetări mai serioase și săpături nu s'au făcut. Aceste castre l-au îndreptățit pe Tocilescu să presupună existența unui drum prin părțile Bărăganului către Focșani.

4. **Săpăturile arheologice.** Dintre numeroasele castre și fortificații făcute de Romani în Dacia, prea puține au fost studiate prin săpături sistematice. Până acum s'au bucurat de atenția cercetătorilor numai câteva.

Pe vremea stăpânirii ungurești în Ardeal, s'au săpat castrele dela Ilișua și Gherla, făcându-se unele cercetări mai serioase și la Râșnov. De către arheologii români au fost săpate, după 1920, castrele dela Brețcu, Cășei și Vețel (Micia)¹. În Banat, tot după 1920, s'au săpat castrele dela Tibiscum și Arcidava.

În Oltenia, activitatea arheologului Gr. Tocilescu, desfășurată către sfârșitul veacului trecut, deși cam superficială, a scos totuși la lumină o parte din castrele dela Drobeta, Bumbesti, Slăveni și Racovița-Copăceni; deasemenea cercetările lui au adus și identificarea altora, în deosebi la *limes alutanus*. Recent, în Oltenia s'a continuat desgroparea castrului Drobeta și s'a săpat sistematic castrul dela Răcari.

Pe linia Flămânda—Bran, s'a desgropat în vremea lui Tocilescu castrul dela Jidova, iar în timpul din urmă castrele dela Săpata-de-Jos și Fălfani-Izbășești, făcându-se sondajii la Urlueni și Băneasa.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: S. H. A. *vita Hadriani*, c. 41,2, *Idem vita Antonini Pii*, c. 5,4.

Izvoare literare moderne: L. Böhm, *Alterthümer längs der Donau von Pancsova bis Orsova*, în *Arch.-ep. Mitt.*, IV, 1880, p. 179—180. A. Buday, *Restes du limes aux environs de Porolissum*, în *Dolgozatok*, V, 1914, p. 106—108. *Idem*, *Inscriptions latines non encore décrites*, în *Dolgozatok*, IV, 1913, p.

¹) Recent aflu dela C. Daicoviciu că s'au efectuat săpături, sub auspiciile Institutului de Studii Clasice din Cluj, și la Bologna, precum și la Hoghiz.

107—108 (castrul de pământ dela Cetatea de Baltă). R. Cagnat, *Limes imperii*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 1255. Idem, *Vallum*, în *Dict. des Ant.* s. v. Idem, *Les frontières de l'empire romain*, în *Journal des Savants*, 1901, p. 31. C. Daicoviciu, *Un nou «milliarium» din Dacia*, p. 5—6. Idem, *Micia. I. Cercetări asupra castrului*, în *ACMTr* 1930—1931, p. 3—43. Idem, *Dacica*, p. 254—256. Idem și I. Miloia, *Cercetări arheologice în Banatul de sud*, în *Analele Banatului*, 1930, p. 10—25. G. A. T. Davies, *Topography and the Trajan column*, în *JRS*, 1920, p. 17. A. von Domaszewski, *Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIII, 1890, p. 142—143. Idem, *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung IV. Dacia*, în *Rhein. Museum*, XLVIII, 1893, p. 242. E. Fabricius, *Limes*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 573, 612, 642—646. Al. Ferenczi, *Dare de seamă asupra săpăturilor arheologice dela Cristești*, în *ACMTr* 1926—1928, p. 216—217. Gr. Florescu, *Castrul roman dela Răcari-Dolj*, p. 1—4. C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, passim. L. Homo, *L'empire romain*, p. 203—217 (în deosebi p. 210—213). Idem, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, p. 208—209. G. Humbert, *Castellani*, în *Dict. des Ant.* s. v. I. Jung, *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, p. 6—10. Idem, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 130—140. E. Kornemann, *Die neueste Limesforschung*, în *Klio*, VII, 1907, p. 104—105; IX, 1909, p. 500—502, cu recenzie făcută de W. Barthel în *Bericht über die Fortschritte der römisch-germanischen Forschung im Jahre 1906—1907*, Frankfurt a. M. 1909, p. 174—181. Kubitschek, *Castellum*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1754. Al. Lattyak, *Traces de limes dans les montagnes de Görgey*, în *Dolgozatok*, 1917, p. 230—232. I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, passim. Masquelez, *Castellum*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 936—937. C. Moisil, *Repertoriu de localitățile istorice, preistorice ș. a. din județul Gorj*, în *Arhivele Olteniei*, 1926, p. 126—129. Th. Mommsen, în *CIL III*, p. 161 (Ilișua), 165 (Cășei), 167 (Porolissum), 168 (Optatiana), 178 (Brucla), 179 (Inlăceni), 220 (Micia), 225 (Germisara). J. Ornstein, *Die römische Niederlassung bei Szamos-Ujvár*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, 1891, p. 168—180. Idem, *Ausgrabungen bei Szamos-Ujvár*, în *Jahreshefte* IV, 1903, Beibl. col. 109—111; *ibid.*, XI, 1908, Beibl. col. 207—208. V. Pârvan, *Getica*, p. 275. P. Polonic, *Raportul general asupra cetății Jidova*, în Gr. Tocilescu, *Ms. Acad. Rom.* 5137 filele 227—235. Idem, *Lagărul roman dela Racovița*, raport de săpături și cercetări, în Gr. Tocilescu, *Ms. Acad. Rom.* 5133 filele 10—12, 15—18. Idem, *Cercetările pe malul stâng al Dunării dela Călărași până la Brăila*, raport în Gr. Tocilescu, *Ms. Acad. Rom.* 5137, filele 122, 132—133. Tr. Simu, *Drumuri și cetăți romane în Banat*, Lugoj, 1924, p. 28—52. Al. Stefulescu, *Gorjul istoric și pitoresc*, p. IV, 75, 83 și 133. Gr. Tocilescu, *Comunicațiuni arheologice și epigrafice*, în *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXV (1902—1903). (Ședința dela 3 Mai 1902) p. 11. Idem, *Manuscrisele (Ms. Ac. Rom.* 5139, filele 6—15). Idem, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 120—126. K. Torma, *Der «Limes Dacicus»*, în *Ungarische Revue*, Budapest, 1882, p. 278—285. E. Weiss, *Statio*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 2211—2212.

III. DESCRIEREA CASTRELOR DIN DACIA

1. **Principiile castrametației în epoca republicană și în cea imperială.** Orice trupă romană, când poposea într'un loc, era obligată să-și fixeze și să-și întărească lagărul (*castra*). Cu cât popasul era mai îndelungat, cu atât construcția lagărului devenea mai solidă. În obiceiul armatei romane era ca așezarea lagărului să fie totdeauna în afara centrelor populate, în deosebi a orașelor.

Un lagăr se construia după anumite principii și regule, iar la început se proceda după un ritual asemănător celui obișnuit la întemeierea cetăților.

Castrele erau de diferite mărimi, după trupele care le ocupau. Istoricul grec Polybiu ne-a descris înfățișarea unui castru roman din epoca republicană. Acesta era de formă pătrată, cu frontul spre răsărit; pe fiecare din cele patru părți se afla câte o poartă. Cea din față se numea *porta praetoria*, cea din spate *porta decumana*, aceea de pe dreapta *porta principalis dextra*, iar aceea de pe stânga *porta principalis sinistra*. Un drum larg de 100 picioare (3,30 m.), numit *via principalis*, lega cele două porți din stânga și din dreapta, pe când poarta praetoria era unită cu poarta decumana prin *decumanus maximus*, un drum larg numai de 50 de picioare (1,65 m.).

Via principalis împărțea lagărul în două părți neegale, prima parte dinspre poarta praetoria cuprinzând două treimi din suprafața totală. Ea era rezervată campamentului trupei. În partea a doua, chiar pe decumanus, se ridica *praetorium*, cortul comandantului, în fața căruia se afla altarul de sacrificiu, precum și alte corturi pentru birouri. De jur împrejur, după o anumită regulă, se înșirau corturile ofițerilor.

Bineînțeles că datele lui Polybiu nu erau respectate întocmai, fiecare comandant trebuind să țină seamă în primul rând de condițiile locale; totuși în linii generale se respectau principiile.

În epoca imperială, sistemul de construcție al lagărelor se schimbă. Dacă pentru cunoașterea acestuia în epoca republicană suntem mărginiți numai la datele lui Polybiu, pentru vremea imperială, în afară de descrierea păstrată la scriitorul Hyginus, al cărui tratat *de munitiombus castrorum* este atribuit secolului al II-lea d. Chr., avem numeroase știri din urmele arheologice rămase în diferite părți ale fostului Imperiu Roman. Indicații căpătăm și din scenele ilustrate de pe Columna Traiană și Columna lui Marcu Aureliu, care reprezintă lagăre.

Forma castrului în epoca imperială nu mai e pătrată, ci drept-unghiulară. Ca și lagărul republican, cel imperial păstrează patru părți; dar suprafața lagărului este acum împărțită în trei părți aproape egale. Partea dinspre porta praetoria, până la via principalis, se numește *praetentura*, partea din mijloc cuprinde *praetorium* și *latera praetorii*. E despărțită de ultima parte, *retentura*, printr'un drum, *via quintana*. De jur împrejurul castrului, în partea interioară pe lângă zid, se află un drum îngust de 30 picioare (1 m.), *via sagularis*.

Intr'un lagăr din epoca imperială, edificiul cel mai însemnat este *praetorium*. La început el era cortul comandantului. Cu timpul, pe măsura în care lagărul devine statornic, el se transformă într'o clădire. Intr'un mare castru, pretoriul se compune din trei încăperi: o sală de intrare, mare cât toată lărgimea edificiului sau chiar mai mult; o curte interioară unde se aflau diferite clădiri printre care și depozitul de arme (*armamentarium*) și apoi o altă curte în fundul căreia se afla capela, unde se depuneau *signa* trupei și unde de asemenea se afla *aerarium*, cassă cu economiile soldaților. Se știe că acestea erau puse sub protecția insignelor trupei, socotite sacre. De o parte și de alta a capelei se aflau birourile. Tot în această parte mai târziu, după Septimiu Sever, când ofițerii inferiori și subofițerii au primit dreptul de a se reuni în colegii (*scholae*), și-au clădit aceștia sălile lor de reuniune.

De obicei lagărul era înconjurat de un șanț paralel cu zidul. Adâncimea și lărgimea lui erau variate. Rostul șanțului era de a ține pe dușman cât mai departe de zidul castrului. Între șanț și zid se lăsa o porțiune de teren, numită *bermă*.

Mai întotdeauna castelele trupelor auxiliare erau astfel construite, încât să adăpostească o singură trupă: *ala, cohors, numerus*;

rareori erau adăpostite mai multe corpuri de trupă în acelaș lagăr. După datele cunoscute, mai ales din studiul castrelor dela limesul germanic, s'au putut stabili următoarele dimensiuni:

Suprafața unui castru, care adăpostea o ala milliaria, era de 5,2—6,1 ha; pentru o ala quingenaria de 3,8—4,3 ha; pentru o cohors milliaria de 3,1 ha; pentru o cohors quingenaria equitata de 2,14—3,34 ha; pentru o cohors quingenaria peditata de 1,7—2,7 ha. Castrele numerilor erau și mai mici, variind între 0,6—0,7 ha.

2. **Lagărele legionare din Dacia.** Despre cele două lagăre legionare din Dacia¹⁾ nu avem știri precise. Știm din cercetările făcute de arheologi, în deosebi de Bela Cserny, că lagărul dela *Apulum*, destinat probabil la început să cuprindă legiunile XIII gemina și I adiutrix, a fost construit nu departe de vechiul oraș dacic *Apulum*, situat pe Mureș și anume pe locul actualiei «Cetăți» din Alba-Iulia, a cărei înălțime domină ținutul dimprejur. Inscripțiile găsite arată că pe vremea împăratului Antoninus Pius s'a adus apa în castru printr'un apeduct (*CIL, III, 1061*); deasemenea aflăm despre existența depozitului de arme, *armamentarium* (*CIL, III, 1121* și *1138*), a unui edificiu sacru (*CIL, III, 1158*) și a unui templu cu ceasornic, *templum horologiarium* (*CIL, III, 1070*). Pe teritoriul din jurul acestui lagăr, în partea de nord și nord-est, s'a desvoltat mai târziu din canabe, adică din prăvălioarele și colibele negustorilor, veteranilor și familiilor soldaților așezate acolo, un oraș nou, care a primit rangul de *municipium* și apoi de *colonia Apulum*. Intre acesta și vechiul oraș *Apulum* de pe Mureș era o șosea, de o parte și de alta căreia se aflau morminte.

Lagărul dela *Potaissa*, construit după anul 166 de legiunea V Macedonica, se afla pe platoul situat la nord-vest de actualul oraș Turda. Gooss în *Cronica* sa spune că se mai văd urmele unei porți, iar dimensiunile sunt de 570 pași lățime pe 795 lungime, ceea ce ar da o formă dreptunghiulară de aproximativ 430 × 600 m. Suprafața ar fi deci de circa 26 ha, spațiu suficient pentru a

¹⁾ Deși se pare că legiunea IIII Flavia Felix, care a făcut parte în primii ani din armata de ocupație a Daciei, a avut garnizoana la Sarmizegetusa, cercetările întreprinse până acum n'au scos la iveală nici o urmă de lagăr.

cuprinde o legiune. În interiorul castrului se mai vedeau, pe la jumătatea secolului trecut, resturi de construcții și chiar mozaicuri. Lângă lagăr se afla un sat (*vicus*), existent încă din primii ani ai cuceririi Daciei. Ca și la Apulum, din canabele legiunii și din satul apropiat s'a dezvoltat foarte repede un oraș devenit *municipium* și apoi *colonia Potaissa*.

3. **Castelele trupelor auxiliare.** În privința castrelor sau castelelor (= caste de dimensiuni mai mici) construite și ocupate de trupele auxiliare suntem mai informați. Cu toate că, după cum am observat și mai sus, numai câteva au fost săpate sistematic, ajungându-se prin aceasta la concluziuni precise, totuși s'au recunoscut urmele mai multora și chiar li s'au precizat dimensiunile.

Dăm după C. Daicoviciu lista castrelor din Dacia, ale căror dimensiuni sunt bine stabilite:

Ilișua: 180 × 180 m. (de fapt 182,05 × 182,05); *Gherla*: latura de est 162 m., latura de vest 55 + 102 m., latura de nord 133 m., latura de sud 169 m.; *Cășei*: 165 × 165 m.; *Brețcu*: 180 × 160 m.; *Răcari*: 173,20 × 141,50 m.; *Drobeta*: 135 × 140 m.; *Râșnov*: 108 × 114 m.

La această listă este de adăugat aceea a unor caste, ale căror dimensiuni sunt stabilite numai aproximativ. Acestea sunt:

Înlăceni: 142 × 159 pași; *Agriș* (= Unguraș): 250 × 160 pași; *Gârbău*: 300 pași în perimetru; *Hoghiz*: 312 × 233 pași; *Comolău*: 160 × 140 pași; *Mărtiniș*: 300 × 300 pași (?); *Călugăreni*: 210 × 160 pași; *Sărata*: 250 × 250 pași; *Tihău*: 168 × 155 pași; *Moldovenești*: 195 + 100 + 310 pași; *Bucium*: 205 × 170 pași; *Brâncovenești* (= Veța): 213 × 213 pași; *Bozna*: 500—600 pași în perimetru; *Romita*: 280 × 200 pași; *Porolissum* (Moigrad): 250 × 375 metri. Castele din munții Orăștiei: *Vârful lui Petru*: 220 × 195 m.; *Comărnicele 1*: 300 × 159 m.; *Comărnicele 2*: 300 × 260 m. În Banat *Plugova*: 110 × 135 m.; *Tibiscum*: 160 × 140 m.

Din acest tabel, căruia i se mai pot adăuga castrul dela *Micia*, cel dela *Vărădia* (Arcidava), castelele din Oltenia săpate sub direcția lui Tocilescu, dar nepublicate (*Slăveni*: 140 × 120 m.; *Racovița*: 112 × 101 m.), precum și cele din Muntenia, despre care vom vorbi mai jos, reiese că în Dacia forma castrelor nu este uniformă, ci ea variază, fiind fie un pătrat și în acest caz se apropie de aceea a lagărelor republicane descrise de Polybiu, fie un

dreptunghiu așa cum se obișnuia în epoca imperială, fie în sfârșit ceva intermediar între aceste două forme.

Privitor la tehnica construcției, întâlnim la castrele din Dacia cam aceleași metode și materiale întrebuințate și în celelalte părți ale Imperiului. Urmele păstrate arată castre de pământ sau de piatră, precum și altele ale căror ziduri erau din gllii de iarbă (*caespites*). Despre aceste *caespites*, întrebuințate la construirea zidurilor castrelor, avem unele amănunte în cuvântarea împăratului Hadrian ținută trupelor din *Lambaesis* (Africa) în anul 128 și păstrată în inscripții (*CIL*, VIII, 2532 și 18042). Astfel de ziduri avusese castrul dela Bumbești înainte de a fi refăcut în piatră. Inscripția pusă în anul 201 d. Chr. de cohorta *I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana*, care avea lagărul acolo, spune că « zidurile de gllii de iarbă (*muri caespiticii*) ai castrului, năruindu-se de vechime, au fost refăcute de piatră » (*CIL*, III, 14485^a).

În mod obișnuit, primul lagăr construit de o trupă era din pământ, zidurile fiind ridicate în forma unei dâlme înălțate cu pământul aruncat din șanțul înconjurător. Acest *agger* de pământ era susținut cu *valli*, pari, pe care soldații îi purtau totdeauna cu ei în marș pentru a-i întrebuința la întărirea lagărelor. Cu timpul, numele de *vallum* s'a dat chiar acestei ridicături de pământ întărită cu pari de lemn, încât un castru de pământ era format dintr'un vallum înalt, prevăzut în partea de sus cu un fel de drum de rond, adăpostit de un parapet de lemn.

O tehnică deosebită a construcției prezintă unele castre din Muntenia. Zidul acestora e din pământ bătut și ars printr'un procedeu, pe care Tocilescu, într'o notă păstrată în manuscrisele lui dela Academia Română, îl descrie astfel: « trunchi de arbori așezați ca fundament pe lățimea de 3—4 stânjeni; apoi pământ între garduri de nuiele și pari. Între nuiele și pari pământ frământat... După aceea pământul s'a bătut cu maiul până ce s'a întărit; apoi s'a dat foc pe dedesubt în locurile lăsate într'adins goale pentru cuptoare și așa s'a obținut un zid compact de pământ ars... Pământul era frământat cu apă, cu paie, căci altfel nu arde, ci se face pulbere; aci era preparat cleios cu apă și cu alte substanțe; era ca dintr'o cărămidă. La unele castele găsim întrebuințate cărămizi și pământ ars, la altele numai pământ ars și la altele numai cărămidă ».

Cercetările și săpăturile făcute de noi confirmă cele notate de Tocilescu. După el, tehnica aceasta era indigenă și a fost adoptată de Romani dela Daci.

Faptul n'ar părea de mirat; C. Schuchhardt a încercat chiar să demonstreze că cele mai multe elemente din sistemul lor de apărare defensivă, Romanii le-au împrumutat dela popoarele supuse.

Nu se poate stabili o cronologie absolută după tehnica construcției castrelor, cele de pământ coexistând deseori cu cele de piatră. Se observă numai că pe la începutul secolului al III-lea d. Chr. se generalizează construcția în piatră. În Dacia castrele de piatră încep încă de pe timpul lui Antoninus Pius (la Micia, Gherla, Ilișua, poate Cășei); despre cel dela Bumbești știm sigur că a fost reconstruit în piatră la începutul secolului al III-lea.

Amănunte despre construirea lagărelor din Dacia găsim în inscripțiile puse de *numerus burgariorum et veredariorum* (CIL, III, 13795, 13796). Acest corp de trupă își construiește în anul 138 castrul dela *Praetorium* (Racovița-Copăceni), pentru ca după doi ani, socotindu-l neîncăpător, să-l lărgească, refăcând valul și construind și turnurile de apărare obișnuite la lagărele din epoca imperială.

a) **Micia.** Unul dintre castrele de reședință de trupă auxiliară de o însemnătate deosebită, a fost cel dela *Micia*, situat nu departe de satul Vețel. Castrul e așezat pe stânga Mureșului, la o mică distanță de cursul râului între comunele Branișca și Mintia și într'o fericită poziție strategică, deoarece el stăpânea intrarea dinspre vest pe valea Mureșului către interiorul Daciei. Forma lui era dreptunghiulară, cu laturile de nord și sud de câte 180 m., iar cele de est și vest de câte 360 m. Avea o suprafață de 64.800 mp. Deși distrus în mare parte de oameni și tăiat în două de linia ferată Arad—Deva, totuși săpăturile sistematice, încă neterminate, întreprinse de C. Daicoviciu, au dus la stabilirea următoarelor rezultate:

Se constată două perioade de construcție:

1. Un castru de pământ, în care zidul era format dintr'un vallum gros de 4 m.; înălțimea actuală de 1—1,30 m. Acesta era alcătuit din pături orizontale de pământ negru și galben scos din șanțul din față. Intre șanț și val se afla *berma*, o porțiune de

pământ netedă, largă de 1,80—2 m.; șanțul era lat de 8 m. și adânc de 2,50 m. Autorul săpăturii crede că valul de pământ trebuie să fi avut de o parte și de alta câte un gard de scânduri sau de nuiele, care să-l susțină. Părerea e întărită și prin aceea că s'au găsit urmele unor lați orizontali, cari străbăteau valul și constituiau un fel de legătură între cele două garduri de susținere a valului.

Tehnica construcției acestui zid de pământ ar fi, după Daicoviciu, identică cu aceea a zidurilor caespiticii. El presupune că deasupra valului-zid ar exista un drum de rond obișnuit tuturor castrelor; acesta era adăpostit de un parapet de lemn și acoperit pe deasupra. Urcarea pe val și la drumul de rond se făcea cu ajutorul unor trepte de lemn aplicate la fața interioară a valului. În dosul acestuia s'a mai identificat o porțiune din drumul ce mergea în interior dealungul zidului (*via sagularis*).

2. Un castru de piatră ridicat ulterior, sub Antoninus Pius, pela 157 d. Chr. Zidul de piatră se afla în fața valului vechiului lagăr de pământ și ocupa aproape întreaga lui bermă. S'a săpat un nou șanț, larg de 12 m. și adânc de 5 m., după ce șanțul vechi, devenit prea mic și prea apropiat de zid, fusese umplut. Grosimea zidului de piatră e de 1,80 m. Partea zidului adâncită în pământ, circa 0,80 m., era construită în *opus incertum* (amestec de pietre neregulate întărite cu mortar); tot așa era zidul și în partea de deasupra, dar spre exterior era construit în *opus quadratum* din mari blocuri de piatră de augit-andesit, scoasă în vremea romană din cariera dela Uroiș, de lângă Deva. Înălțimea acestui zid pare să fi fost de 2,50 m. E posibil ca partea superioară, după cum ar indica unele resturi să fi fost din cărămidă. Berma avea circa 2 m. Drumul de rond, larg de vreo 4 m., era format din vechiul val al castrului de pământ. La acesta se ajungea cu ajutorul unei escarpe în pantă ușoară de aproximativ 6 m. lungime.

Săpăturile n'au lămurit încă situația colțurilor și a turnurilor.

Din inscripții aflăm că au stat în castrul dela Micia mai multe corpuri de trupă. Dimensiunile castrului de piatră arată că el putea adăposti fie o ala milliară, fie o cohortă quingenaria equitata și o ala quingenaria, fie alte trupe cu un efectiv egal.

b) **Ilișua.** Pe platoul Măgura din partea sud-vestică a satului *Ilișua*, lângă malul stâng al pârâului cu acelaș nume, afluent al Someșului, se află așezat castrul roman. Acesta a fost săpat

de cercetătorul ungar C. Torma. Forma castrului era un pătrat cu latura de 182,05 m., suprafața fiind de 3,21 ha. Pe fiecare latură se găsea câte o poartă, flancată de o parte și de alta de câte o cameră de gardă ieșită în afara zidului de înconjur al castrului. Construcția acestuia era în *opus incertum* și avea o grosime de 1,26—1,58 m. Colțurile nu erau rotunjite, ci formau câte un turn pătrat în interior. De șanțul dimprejurul castrului nu s'a putut da; poate că n'a existat. În interior s'au găsit urmele a mai multor construcții, printre care și aceea a unui edificiu, compus din mai multe încăperi; între ele erau și patru camere de baie. Zidurile edificiului, groase de 0,78 m., erau de piatră.

În apropiere de castru s'au mai identificat și alte clădiri: un turn de pază, două băi (una mai mare și alta mai mică). Romanii, mari iubitori de băi, dădeau o deosebită atenție construcției acestora. Chiar trupele dela marginea Imperiului, cum erau cele din garnizoana dela Ilișua, aveau grijă să-și ridice termele și aproape nu era castru care să nu-și aibă în apropiere baia lui. După Torma, baia mare dela Ilișua a fost clădită pe timpul lui Septimiu Sever, iar cea mică în primii ani ai domniei lui Sever Alexandru, aceasta fiind ridicată în parte din ruinele celei mari.

În ce privește data clădirii castrului de piatră de aci, A. Buday crede că ar fi de pus în vremea lui Antoninus Pius. Mai înainte, în locul castrului de piatră, ar fi existat un lagăr de pământ. Se știe că aci a avut reședință statornică, începând dela Caracalla, *ala I Tungrorum Frontoniana*.

c) **Gherla.** Situat la 1 km. spre sud de orașul Gherla, în colțul făcut de canalul morii cu Someșul, castrul roman a fost săpat și dat la lumină de J. Ornstein. Forma e neregulată, căci, deși castrul a fost construit după un plan dreptunghiular, latura lui vestică a fost totuși frântă în așa fel încât în partea de sud el se îngustează. Dimensiunile sunt următoarele: latura de nord, 133 m.; cea de sud, 169 m.; latura estică, 162 m.; iar cea vestică, 102 m. socotiți din latura sudică până la frântură, apoi de acolo până la latura de nord încă 55 m., în total deci 157 m. Suprafața e de 2,5 ha. Zidul lagărului, în *opus incertum*, era gros de 1,14 m.; înălțimea lui originală, inclusiv fundamentul, era de 5 m. Nu s'au putut constata fortificațiile dinaintea zidului, șanțul și berma; în schimb s'a identificat poarta, flancată de două încăperi

de gardă, ale căror ziduri eșeau în afara zidului de incintă cu 4 m. Colțurile unghiulare aveau câte un turn interior. S'a săpat cel din colțul de nord. Zidul lui era gros de 2,30 m. Aci s'au găsit și blocuri mari de piatră ecurarisate, ceea ce arată că turnul era puternic întărit. Intre zidul de colț și poartă se afla un alt turn al cărui zid ieșea cu 2 m. în afara zidului de incintă, iar înlăuntrul castrului cu 4,50 m.

Se știe că în acest lagăr și-a avut reședința, încă din prima epocă a ocupației romane, *ala II Pannoniorum*. În anul 143, ea a construit din piatră pretoriul castrului, după cum se constată din inscripția descoperită acolo (*Jahreshefte*, XI, 1908, Beibl., col. 208 = *Année épigr.*, 1906, no. 112). E de presupus că și castrul de piatră a fost ridicat tot în aceeași vreme, probabil în locul unuia de pământ de mai înainte.

După toate probabilitățile, *ala II Pannoniorum* era *quingenaria*; totuși, comparând cu dimensiunile castrelor dela Rhin, unde suprafața obișnuită pentru o *ala quingenaria* era de 3,8—4,3 ha., constatăm că pentru această trupă castrul dela Gherla era mai mic.

Ca și la Ilișua, în apropierea castrului dela Gherla, la 250 pași spre sud, se afla baia militară.

d) *Cășei*. Al treilea castru de pe Someș, așezat lângă satul *Cășei*, la o depărtare de 6 km. spre nord de orașul Dej, a fost săpat în anii 1928—1929 de profesorul Emil Panaitescu. Până acum însă nu a apărut o publicație mai dezvoltată asupra săpăturilor, ci numai câteva date. Forma castrului este aceea a unui pătrat cu latura de 165 m., orientat către est; suprafața este de 2,72 ha. Lagărul săpat este de piatră și a fost ridicat, după presupunerile cercetătorului, în locul altuia mai vechi, de pământ, care însă nu a fost identificat și recunoscut până acum. S'au desgroat porțile praetoria, *decumana* și *principalis dextra*, iar în interior pretoriul. Porțile au turnuri care pătrund 4 m. înăuntru, în afară având o formă semicirculară cu o ieșitură de 3 m.

Acest sistem de construcție este caracteristic pentru începuturile secolului al III-lea d. Chr.¹⁾; dealtfel două inscripții de-

¹⁾ După o observație făcută la castrul Bologa, în urma recentelor săpături, Daicoviciu îmi face cunoscut că acest sistem apare în Dacia mai de vreme, încă din a doua jumătate a secolului al II-lea.

dicate împăratului Caracalla și mamei lui, găsite în pretoriu, au făcut pe autorul săpăturilor să admită construcția castrului în timpul acestui împărat, adică între anii 212—217 d. Chr. Aceste inscripții nu sunt deloc concludente în ceea ce privește datarea construcției. Dar o notă deosebită a castrului dela Cășei este existența unor « contraforturi », astfel denumite de autorul săpăturilor; ele susțin din interior zidul de incintă. Cum până acum nu avem o descriere amănunțită, iar astfel de ziduri perpendiculare de susținere nu sunt cunoscute din alte părți, orice afirmare este hazardată; deaceia interpretarea lor rămâne în discuție ¹⁾.

În acest lagăr și-a avut reședința *cohors I Britannica milliaria*.

e) **Arcidava**. Castrul situat la 200 m. spre est de satul Vărădia și lângă râul Caraș a fost identificat cu vechea *Arcidava*, menționată de itinerariile antice pe drumul Lederata—Tibiscum, pe unde Traian a invadat prima dată Dacia. A fost săpat în 1932 de Gr. Florescu, care a publicat amănunțit rezultatul săpăturilor.

Forma castrului, orientat către nord, este mai apropiată de pătrat, decât de dreptunghi, căci dimensiunile lui sunt: lungimea nord-sud, 172 m.; lățimea est-vest, 154 m. Suprafața este de 2,65 ha. De jur împrejur se află un șanț de 7 m. lățime și de aproximativ 2,50 m. adâncime; berma are 2 m. lățime. Zidul de incintă a fost distrus; totuși s'a putut preciza că era gros de 1,10 m., iar baza lui ieșea în afară cu 0,15 m. Ici, colo, zidul mai e vizibil în temelie, care are o adâncime de circa 1 m. și e construită din pietre necioplite. Zidul se ridică, după toate aparențele, până la 4 m. înălțime; în partea superioară avea creneluri. În spatele lui se afla un vallum larg de 2,20 m., care cobora printr'o pantă lungă de 6,50 m., construită din pietre și pământ, până la *via sagularis*, largă la rându-i de 3,50 m. Acest vallum servea de drum de rond. Pe fiecare din cele patru laturi, castrul are câte o poartă.

¹⁾ Într'o lucrare polemică de acum câțiva ani *Cine conduce Școala Română din Roma?*, București 1931, p. 30, imputam d-lui Em. Panaitescu faptul că n'a cercetat mai îndeaproape rostul acestor ziduri interioare ale castrului, pe care le botează « contraforturi » și susțineam că ele ar putea fi mai degrabă stâlpi de susținere a unui « Wehrgang », care servea și de adăpost soldaților. (Aceiași părere o are și Daicoviciu, care a văzut ruinele castrului la fața locului).

Porțile praetoria și decumana se află chiar la mijlocul zidurilor, pe când celelalte două porți laterale sunt situate la 72 m. de parte de latura nordică. Poarta praetoria, situată la nord, are o intrare dublă, largă fiecare parte de 3,80 m.; cele două intrări sunt separate de un zid gros de 1,20 m. De o parte și de alta se află câte un turn larg de 4,65 m. și lung, în sensul intrării, de 8,40 m. Zidurile acestora sunt groase de 1,40 m. Turnurile ies cu 0,80 m. în afara zidului de incintă. După cele constatate, etajele superioare ale celor două turnuri erau legate printr'un coridor ce trecea pe deasupra porții.

O particularitate a acestui castru o formează două ziduri groase de 0,80 m., care pornesc dela fiecare turn spre interiorul castrului paralel cu zidul de incintă pe o lungime de 10 m. Autorul săpăturii crede că ele aveau rostul de a întări zidul de incintă în partea dinspre poarta cea mai însemnată, care era cea dintâi expusă inamicului. Aceste ziduri trebuie să se fi ridicat până la înălțimea valului de 2,20 m. Spațiul dintre ele și zidul de incintă era umplut cu pământ și pietre, formând astfel o estradă, pe care se putea mișca cu ușurință trupele și mașinile de război.

Celelalte trei porți au o intrare simplă, fiecare flancată de turnuri de dimensiuni variate. La poarta decumana turnurile au $2,80 \times 8,50$ m.; la celelalte două de $3,15 \times 8,50$ m. Intrarea la poarta decumana are o lărgime de 3,15 m., la celelalte de 3,45 m.

Colțurile castrului sunt rotunjite și zidul formează la fiecare câte o eșitură de 0,30 m., întărindu-le astfel rezistența. Asemenea eșituri, care serveau ca un fel de contraforturi, se aflau din loc în loc dealungul zidului de incintă. În deosebire de celelalte castru întărite până acum, castrul dela Vărădia nu are turnuri nici la colțuri, nici dealungul zidului de incintă.

În interior s'au descoperit *via principalis*, *via praetoria* și *via decumana*, prima având o lărgime de 3,45 m., a doua de 9,20 m., iar a treia de 3,15 m.; deasemenea *via sagularis*, largă de 3,50 m. Aceste drumuri erau acoperite cu un strat de pietre de râu și sfărâmături de piatră, gros de 0,15 m.

Singurul edificiu construit în piatră a fost pretoriul, toate celelalte clădiri, împreună cu barăcile soldaților, fiind din lemn lipit cu lut.

Pretoriul, situat pe axa făcută de via praetoria și decumana, avea fața pe via principalis. Forma lui imita forma castrului, iar proporțiile se păstrau (lungimea 37,50 m., lățimea 32,50 m.). Grosimea zidului exterior era de 1 m., pe când a zidurilor interioare numai de 0,80 m. În praetorium se intra de pe via praetoria printr'o poartă largă de 7,50 m. Se pătrundea întâi într'o curte lungă de 18,60 m. și largă cât lățimea pretoriului.

Spre deosebire de alte praetoria, aci nu s'au găsit urmele acelor camere care serveau de depozite de arme (*armamentaria*). Se pare că exista însă un portice. După resturile aflate, s'a putut trage concluzia că prima parte a pretoriului era separată de a doua printr'un șir de pilaștri. A doua curte, *curtea sacră*, largă cât lățimea pretoriului, mergea în adâncime 9,50 m. Restul pretoriului era alcătuit din cinci încăperi: în mijloc, « capela », largă de 5,70 m.; apoi de o parte și de alta câte o cameră largă de 4,20 m, iar la extremități alte două camere largi de 6,60 m. Peste tot zidurile au fost distruse până în temelie; numai zidul de incintă s'a mai păstrat, ici, colo, puțin deasupra bazei.

Ca material de construcție, s'a întrebuințat la temelie piatra aflată în văile Vărădiei; pentru partea superioară a zidului s'a folosit o piatră calcară provenind din împrejurimi, de pe dealul Kilia. Cărămida nu prea a fost întrebuințată; în schimb a fost demnul.

În ce privește tehnica, partea interioară a zidului (*emplecton*) a fost făcută dintr'un mortar de nisip bine cernut și var; pietrele erau dese și formau goluri foarte mici. Partea exterioară a zidului era construită din pietre cioplite, dar de dimensiuni variate, blocuri mari alături de blocuri mici. Turnurile porților par să fi fost clădite din blocuri mari de piatră și chiar ornamentate.

Ca și în alte părți, castrul dela Vărădia a fost ridicat pe locul unui vechi lagăr de pământ.

Asupra cronologiei castrului nu se poate stabili nimic precis. Monetele aflate sunt dela Traian și Hadrian. Singurul monument epigrafic găsit e o placă de bronz cu o inscripție, în care se pomeniște *cohors I Vindelicorum*. Despre aceasta știm că era milliaria și că exista în Dacia în anul 144 și 157. Avem de observat și la Vărădia, ca la Gherla, micimea lagărului față de mărimea corpului de trupă care îl locuia.

Dacă nu putem ști când a fost construit castrul de piatră, putem admite cu toată probabilitatea clădirea celui de pământ încă din vremea cuceririi Daciei de Traian.

f) **Drobeta.** Clădit lângă malul Dunării, aproape de podul de piatră care unea malurile fluviului, castrul dela *Drobeta* (Turnu-Severin) avea rostul să apere construcția lui Apollodor din Damasc.

După o inscripție găsită de profesorul Bărcăcilă, care a făcut săpături acolo, castrul a fost ridicat între anii 103—105 d. Chr. de *cohors I Antiochensium* din armata Moesiei Superioare. Castrul a durat până în timpul lui Justinian, fiind refăcut în acest interval după cum s'a constatat, de trei ori; așa dar vom găsi reprezentate trei epoce.

Săpăturile s'au făcut în mai multe rânduri și nu prea fericit. Recent însă, Gr. Florescu a putut, prin întrebuițarea unei metode științifice, să aducă următoarele precizări:

În prima epocă, forma castrului era dreptunghiulară, având lungimea nord-sud de 137,50 m, iar lărgimea vest-est de 123 m. Pe fiecare latură se afla câte o poartă și anume, pe laturile scurte, la mijloc, se găseau *porta decumana* la nord și *porta praetoria* către Dunăre; iar pe laturile lungi cele două porți principale, *dextra* și *sinistra*, se aflau la 46 m. depărtare de latura dinspre Dunăre. Porțile praetoria și decumana erau legate printr'un drum, *via praetoria* continuată de *via decumana*, dela sud la nord, pe când celelalte două porți, prin *via principalis*, dela est la vest.

Spre deosebire de castrele cunoscute până acum, la care porta praetoria era fie pe latura de est, fie pe aceea dinspre dușman — în cazul de aci dușmanul ar fi fost la nord — castrul dela Drobeta are porta praetoria către Dunăre. Orientarea aceasta era determinată, după părerea lui Florescu, pe de o parte de rostul defensiv al castrului în legătură cu podul, pe de alta dintr'o nevoie estetică impusă de monumentalitatea podului, din care castrul făcea parte componentă.

Forma castrului s'a păstrat și după prima refacere. Acum însă porțile, afară de porta praetoria, au fost astupate. Turnurile au fost scoase în exteriorul zidului de incintă. Au fost construite turnuri și în locul fostelor porți, precum și de o parte și de alta a porții praetoria.

Zidul de incintă al castrului din prima epocă era gros de 1,30 m. și se sprijinea în interior pe un val de pământ lat de circa 2,50 m., care servea de drum de rond și de luptă la crenelurile zidului. Panta valului către interior, lungă de 5 m., se oprea în *via sagularis*, lată de circa 2,50 m. Era pavată cu un strat de pietriș gros de 0,10 m. Zidul trebuie să fi avut o înălțime mai mare de 4 m. Toate cele patru porți aveau lărgimea de circa 3 m. fiecare, fiind flancate de turnuri interioare, al căror zid ieșea în afara zidului de incintă cu 0,70 m. În spre intrare, fiecare turn avea câte doi pilaștri groși de câte 0,65 m. și lați de circa 1,10 m. Serveau probabil de usciori. Zidul turnurilor e gros de 0,80 m.; pe latura dinspre interiorul castrului, fiecare turn are o intrare largă de circa 1,20 m. Se pare că turnurile aveau etaj și comunicau pe deasupra porților printr'un coridor cu creneluri exterioare, sprijinit de grinzi puternice de lemn. Pe lături, între porți și colțurile castrului, se aflau turnuri interioare cu lungimea de 2,80 m. și lărgimea de 2,70 m., servind pentru observație și pentru susținut mașinile de război. Colțurile castrului erau rotunjite și prevăzute cu câte un turn interior, cu lărgimea spre zidul de incintă de 4,65 m. și lungimea spre interior de circa 4,10 m.; intrarea dinspre interior e largă de circa 1 m.

În epoca a treia a castrului, când s'au făcut prefaceri radicale, ruinele provenite din năruirea celui de al doilea, împreună cu valul-drum de rond, au fost nivelate după obiceiul roman și s'a început noua construcție, utilizându-se ce se mai putea din resturile vechi. Zidul cât se mai păstrase a fost ridicat față de noul nivel și pentru că grosimea lui era insuficientă s'au construit două șiruri de pilaștri, unul la 1,50 m. distanță de zid, iar celălalt la 3,40 m. depărtare spre interior de primul șir. Se pare că primul susținea un pod de lemn la creneluri. Al doilea șir de pilaștri servea poate la consolidarea terenului înapoia zidului, în vederea mișcărilor de trupe și a urcării pe scări la creneluri, sau poate la construirea unui fel de cazemate (ceea ce pare mult mai sigur). E greu de explicat rostul unui al treilea rând de pilaștri, așezați la 1,50 m. spre interior de al doilea șir.

În această a treia epocă de existență a castrului, în locul turnurilor interioare, care nu mai sunt folosite, se construiesc turnuri exterioare. Tot acum s'a clădit un zid gros de peste 1 m. dela colțul sud-estic până la Dunăre, cu direcția sud-est. La capăt se termina

cu un turn circular. Era o fortificație făcută cu rostul de a bara trecerea pe valea dintre castru și Dunăre și poate și în legătură cu staționarea vreunui detașament din flota dunăreană în acest loc.

Pe *via principalis*, largă de 5,75 m., s'a putut identifica, la castrul din prima epocă, o serie de coloane care formau câte un portice larg de 3,20 m. de o parte și de alta a drumului. Portic avea și *via praetoria*, pe când celelalte drumuri din castru nu aveau. Această împodobire din *praetentura* corespundea unei intenții estetice în legătură cu podul și circulația pe el.

S'a identificat și pretoriul din prima epocă, aflat la întretăierea căii *praetoria* cu *via principalis*. E o clădire de formă dreptunghiulară cu dimensiunile 32,50 × 36,20 m., orientat ca și castrul. În fața lui era un portice susținut de zece coloane. Poarta pretoriului avea 5,90 m. Din portice se intra într'o curte — *atrium* — largă de 22,80 m. și lungă de 18,75 m. De o parte și de alta a acestei curți se afla câte un rând de cinci camere largi de 3,35 m. și lungi de 3,30 m., care serveau ca depozit de arme (*armamentaria*). În fața acestor camere exista un șir de patru coloane. În fund, curtea este închisă de alte patru coloane mai mari. Din *atrium* se trecea în a doua curte — *curtea sacră* — largă cât lărgimea pretoriului și adâncă de 7,40 m. Ea comunica prin două porți, largi fiecare de 2,35 m., așezate pe laturi, lângă *armamentaria*. În fundul curții se aflau cinci camere: cea dela mijloc, terminată în absidă, era capela.

Săpăturile au arătat că și barăcile soldaților au fost de piatră.

O cronologie mai precisă asupra castrului dela Drobeta nu s'a dat. Tocilescu precizase cele trei perioade astfel: prima din vremea lui Traian, a doua de pe timpul lui Constantin cel Mare, iar a treia dela Justinian; totuși el n'a adus argumente suficiente pentru a convinge. Rămâne în orice caz câștigat faptul că pentru prima oară castrul a fost construit sub Traian sau cu oarecare precizie între primul și cel de al doilea război dacic, atunci când s'a clădit și podul de către Apollodor din Damasc. Știm de asemenea că Justinian a stăpânit Drobeta și nu este exclus ca el să fi refăcut castrul.

Castrul dela Drobeta rămâne printre cele mai însemnate opere de fortificație romană în Dacia, atât pentru durata lui, dela Traian la Justinian, cât și pentru bogăția și variația construcției lui.

g) **Răcari.** Castrul e situat lângă stațiunea de drum de fer *Răcari*, pe un drum lateral, care se desprindea către nord, pe stânga Jiului, din vechiul drum *Drobeta—Romula*, menționat de itinerariile antice. A fost în mare parte distrus de localnici pentru ca să-i ia piatra. Săpăturile le-a făcut aci tot Gr. Florescu.

Din cele publicate de d-sa, rezultă că acest castru, orientat către est, are o formă dreptunghiulară, cu lungimea de 173,20 m. și lărgimea de 141,50 m.; suprafața de 2,45 ha. Grosimea zidului de incintă e de circa 1 m. Valul de pământ care susținea zidul și servea de drum de rond e gros de 3 m.; se cobora într'o pantă de 5 m. până la *via sagularis*, largă de 3 m. În fața zidului, berma are circa 2 m., iar șanțul e larg de circa 8 m. și adânc de circa 3 m. Dinspre colțul sud-vestic al castrului se desprinde din șanțul înconjurător un alt șanț-ramură, care merge în direcția sud-vest până în valea Jiului. Autorul săpăturii crede că pe aci se aducea apa în șanțul castrului. E o eroare, căci niciodată Romanii nu umpleau șanțurile din jurul castrului cu apă. Și aci întâlnim patru porți, largi fiecare de circa 3,95 m., în interior având câte un turn de o parte și de alta a intrării. Turnurile au forma dreptunghiulară, cu lărgimea în interior de 2,60—2,70 m., iar lungimea de 3,60 m. Grosimea zidului e de 0,90 m. Intrarea dinspre interiorul castrului e de 1 m. Ele ies în afara zidului de incintă cu circa 0,15 m., iar din zidurile lor dinspre intrare se desprind câte doi pilaștri groși de circa 0,80 m. Aceștia serveau de usciori pentru poartă, care avea două canaturi ce se închideau în interior. Probabil că la porți se aflau și poduri care se aruncau peste șanț. Turnurile aveau deasupra câte un etaj și acoperiș de țiglă și olane. Între ele comunicau printr'un coridor de lemn pe deasupra porții. Porțile de lemn, ferecate cu nituri, se sprijineau sus pe un prag de bârne groase.

Colțurile castrului sunt rotunde, iar zidul se îngroașe în dreptul lor cu 0,15 m. în afară. La fiecare colț se află câte un turn interior larg de 2,85 m. și lung de 2,90 m. cu o intrare largă de 0,95 m. pe latura dinspre interiorul castrului.

O particularitate a acestui lagăr o constituie zidul de incintă, din care se desprinde exact la mijlocul distanței dintre porți și colțuri câte două ziduri perpendiculare pe el, lungi de 1,50 m., groase de 0,75 m. și depărtate unul de altul de 2,85 m. În dreptul

lor, zidul de incintă se îngroașe deasemenea cu 0,15 m. în afară. Aceste ziduri serveau probabil la susținerea unui postament pentru mașinile de război, sau poate că erau mici turnuri așezate la mijlocul curtinelor.

În interior, săpăturile au dat la lumină *via principalis* și *praetorium*. Acesta prezintă forma obișnuită întâlnită până acum și se compune din următoarele părți: prima curte (*atrium*) avea o formă dreptunghiulară (15 × 18,50 m.) mărginită pe trei laturi de un coridor, pe care se afla un șir de camere (*armamentaria*). A doua curte (*curtea sacră*) avea în fund un rând de camere; cea din mijloc era terminată în absidă și servea de capelă, iar celelalte patru erau birouri. În ele s'au găsit urme de calorifer.

Ca material de construcție, se întrebuița piatra din împrejurimi, adică piatra de râu, cea mai mare pentru temeliiile zidurilor, iar cea mică pentru pavaje. Piatra nisipoasă de deal, numită de localnici «sâgă», a fost folosită la construcția zidurilor deasupra temeliei. În partea de sus a zidurilor au întrebuițat și cărămidă în cantitate destul de mare. Lemnul a servit la schelărie și la poduri. Acoperișul era din țiglă și olane.

Castrul datează din primele timpuri ale Daciei Romane, dela Hadrian, dacă nu chiar dela Traian, și a durat până la părăsirea provinciei. O cărămidă cu stampilă, găsită acolo, atestă prezența unui *N(umerus) M(aurorum) E(. . . .)*, trupă neregulată de Mauri din localitatea E. . . , care ar putea fi însuși numele antic al castrului dela Răcari.

h) Racovița. Dintre cele douăsprezece castre identificate de Tocilescu la *limes alutanus* se știa că au fost săpate numai cele dela Racovița-Copăceni și Slăveni, de unde s'au scos la iveală și inscripțiile de fundație puse de trupele care le-au ridicat. O publicație mai detaliată asupra săpăturilor însă nu a fost făcută de Tocilescu.

Cercetând manuscrisele lăsate de acesta Academiei Române, am avut norocul să dăm peste raportul asupra săpăturilor efectuate în 1894 la Racovița și Copăceni de P. Polonic, desenatorul Muzeului de Antichități din acea vreme.

Săpăturile de atunci au scos la lumină un *castellum* păstrat binișor la Racovița și un altul situat la 500 m. spre sud de primul, la Copăceni, distrus însă în mare parte, din el nemai păstrându-se decât partea de răsărit.

În cele ce urmează, redăm după raportul lui Polonic datele asupra castrului delă *RacoviŢa*.

Castrul, situat la 40 km. spre miazănoapte de Râmnicu-Vâlceii și la 500 m. spre răsărit de apa Oltului, cam în mijlocul văii Raco-

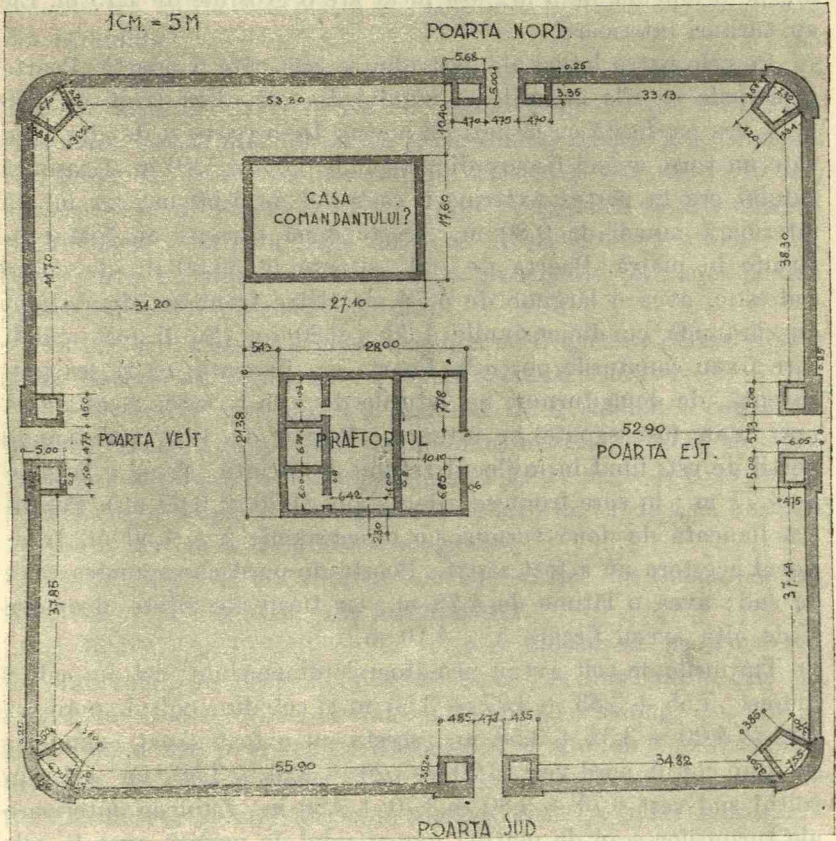

Fig. 17. — Planul castrului delă *RacoviŢa*, după desenul lui P. Polonic.

viŢa, e orientat între est. Forma lui e aproape pătrată. Latura de sud are 112,41 m., cea de nord 112,29 m., cea de est 101,10 m., iar cea de vest 100,92 m., ceea ce ar da cu o mică aproximaŢie dimensiunile: E—V 101 m. × N—S 112 m.. SuprafaŢa e de circa 1,13 ha., spaŢiu suficient pentru necesităŢile unui *numerus*. Zidul de incintă, gros de 1,50 m., este de piatră legată cu var. Piatra

provine din munții din apropiere (valea pârâului Clocotiș și valea Băiașului). La data săpatului, zidul încă se mai păstra deasupra solului cu 0,50—1 m. Colțurile castrului sunt rotunjite și construite din cărămidă; aci zidul de incintă iese în afară cu 0,25 m., pe o lungime de 5 m., așa încât are o grosime de 1,75 m. Ele au turnuri interioare.

Pe cele patru laturi ale castrului se află câte o poartă. Poarta principală se afla în mijlocul zidului din est. Era largă de 5,73 m. și era pardosită cu lespezi de piatră. De o parte și de alta avea câte un turn, având fiecare dimensiunile 6,05 × 5,10 m. Grosimea zidului era în partea exterioară castrului de 1,50 m., iar în cea interioară numai de 0,80 m. Aceste două turnuri au fost construite în piatră. Poarta de sud, situată la 39,50 m. de colțul sud-estic, avea o lărgime de 4,78 m. Către front se aflau stâlpi de cărămidă cu dimensiunile 1,30 × 0,80 m. (Să fi fost stâlpii care fixau canaturile porții?). Poarta era flancată, ca și cea precedentă, de două turnuri cu laturile de 5,25 × 4,85. Aceste turnuri n'au fost săpate în interior. Poarta de vest corespunde porții de est, fiind în mijlocul zidului de incintă. Avea o lărgime de 4,77 m.; în spre front se aflau stâlpi (1,70 × 0,60 m.). Poarta era flancată de două turnuri cu dimensiunile 5 × 4,50 m. Interiorul acestora nu a fost săpat. Poarta de nord corespundea celei de sud; avea o lățime de 4,75 m., iar turnurile aflate deoparte și de alta aveau fiecare 5 × 4,70 m.

Turnurile de colț aveau următoarele dimensiuni: cel din colțul sud-est 7,55 + 3,85 + 3,77 + 3,50 m.; cel din colțul nord-est 7,32 + 4,20 + 3,32 + 3,58 m. (acesta nu a fost săpat complet); cel din colțul nord-vest 6,70 + 3,20 + 3,20 + 3,58, iar cel din colțul sud-vest 6,70 + 3,80 + 3,70 + 3,50 m. Zidurile interioare ale turnurilor erau de piatră; numai zidul de incintă avea la colțuri cărămidă.

Praetorium se afla la o distanță de 53 m. dela poarta estică și de 43,25 m. dela poarta sudică. Avea dimensiunile: E-V 28 m. × S-N 22 m. Dela vest la est, era despărțit în trei părți, dintre care aceea dinspre vest se subdiviza la rândul ei în trei camere. Grosimea zidurilor acestor camere era de 0,80—0,85 m. Camera dinspre sud de 6 × 5,90 m. avea în partea dinspre est o intrare largă de 4 m. Era construită în piatră, iar acoperișul de țiglă.

Camera din mijloc, cu dimensiunile $6,38 \times 6,08$ m., a fost cu două etaje și zidită din piatră și cărămidă (un rând piatră, un rând cărămidă și așa mai departe). Nu i s'a găsit vreo intrare. Camera dinspre nord, de $6 \times 6,03$ avea intrarea largă de 1 m. Ca și precedenta era zidită din piatră și cărămidă. Colțurile zidurilor erau din cărămidă.

Despărțitura din mijloc, lată N-S de 22 m. și largă E-V de 9,70 m., avea o intrare în partea de sud largă de 2,38 m. Era o sală mare, construită din piatră și cărămidă. Despărțitura dinspre est, lungă de 19,85 m. (cu zidurile 21 m.) și lată de 10,10 m., avea zidurile groase de 0,60 m. Drept în mijlocul laturii dinspre răsărit avea o intrare largă de 6 m. Această despărțitură e un fel de curte. Pe dinaintea ei trecea *via principalis*, care unea poarta sudică cu cea nordică a castrului.

În pretoriu s'au găsit două cărămizi cu fragmente de inscripție, două monede de argint, patru săgeți și două schelete.

În interiorul castrului, s'a mai dat de o clădire, socotită de autorul săpăturii drept casa comandantului. Era la 13,85 m. spre nord de pretoriu și avea dimensiunile: V-E 27 m. \times N-S 17,60 m. Zidurile erau de piatră cu o grosime de 1,10 m. Credem că această clădire a fost mai de grabă o magazie.

În deosebire de majoritatea celorlalte castre din Dacia, lagărul dela Racovița n'a avut șanț înconjurător.

i) **Jidova.** Am văzut că la limesul identificat de Tocilescu în Muntenia, pe linia Flămânda—Bran, se afla, între cele 13 castre, un castru dublu la *Jidova*, lângă Câmpulung. Se știa că a fost săpat într'o vreme de Butculescu și apoi de Tocilescu, dar în afară de câteva cărămizi cu inscripție, publicate în revistele de specialitate și mai târziu în *Corpus Inscriptionum Latinarum III*, 12531, 12532, nu se mai știa nimic. În treacăt, Tocilescu menționase săpăturile făcute aci într'o comunicare de caracter mai general ținută la Academia Română, la 3 Mai 1902, și insistase mai mult asupra unui fragment de inscripție ce pomenea un *turmarius*, ceea ce ar duce la concluzia că în castrul dela Jidova a fost o trupă de cavalerie.

Tot între manuscrisele lui Tocilescu dela Academia Română, am găsit raportul săpăturilor efectuate la Jidova de către P. Polonic

Din acest raport întocmit la 5 Septembrie 1901, reiese că la Jidova erau două castre, unul de piatră și altul de pământ.

Castrul de piatră e situat la 4 km. spre sud de Câmpulung și la 100 m. spre răsărit de șoseaua națională, pe malul stâng al râului Târgului. Era de formă dreptunghiulară, având laturile de nord și sud de câte 98,65 m., iar cele de est și vest de câte 132,35 m. Din raport ar reieși că orientarea era spre nord.

Zidul de incintă are o grosime la temelie de 2,20 m., iar mai sus de 1,80 m. În interior se sprijină de el valul de pământ, care servea de drum de rond. Acesta era înalt de 2—3 m. și lat de 6 m. Autorul săpăturii nu precizează în raportul său rostul acestui val, a cărui lățime trebuie să o înțelegem la sfârșitul pantei către interiorul castrului, acolo unde ar fi fost *via sagularis*. De fapt el notează la poalele valului un șanț lat de 1 m. și adânc de 0,50 m., care ar fi servit pentru scurgerea apelor de ploaie. (Nu era oare *via sagularis*?). Nu pomeneste nimic de existența bermei, însă arată dimensiunile șanțului înconjurător: lățimea de 11,20 m.; iar adâncimea de 2—3 m. Ca și în alte părți, castrul avea patru porți, câte una de fiecare latură. De o parte și de alta a intrării se afla câte un turn. Polonic notează că poarta de nord a fost construită altfel decât celelalte care se aseamănă. Deschizătura dintre cele două turnuri interioare care o flanchează este de 5,20 m.; la 1 m. spre interior se află câte un stâlp de 0,90 × 0,90. Rostul acestor stâlpi era să sprijine aripile de lemn ale porții propriu zise. Turnurile de forma aproape pătrată au laturile de nord și sud de câte 2,55 m., celelalte de 2,35 m. Ele ies în afara zidului de incintă cu 1 m. Grosimea zidurilor în interior este de 0,90—1 m.; la temelie, zidurile sunt eșite în ambele părți cu 0,10—0,20 m. Intrarea în turn este pe latura de sud și are o lățime de 1,15 m. Celelalte porți au o deschizătură între turnuri de 5,90 m., deci sunt cu 0,80 m. mai largi decât partea de nord. În interiorul porților acestora sunt câte două rânduri de stâlpi pătrați (0,90 × 0,90 m. și 0,80 × 0,80 m.). Toate porțile au avut câte o boltă de cărămidă, construită peste cei patru stâlpi, iar deasupra probabil o cameră care servea la apărare și prin care se făcea comunicația între turnuri. În fața porților, peste șanț, trebuie să fi fost poduri. Aripile porților, ca și pragurile, au fost de lemn. Interiorul lor era pavat cu bolovani.

Colțurile castrului erau rotunde și nu aveau turnuri interioare, ci un adaus de zid de 3,15 m. lungime și 0,90 grosime. Poate că servea, întocmai ca și cel dela Răcari, la susținerea unui postament necesar mașinilor de război.

În interior s'au desgropat *via praetoria*, lată de 5,90 m., și *via principalis*, a cărei lățime autorul săpăturii nu o consemnează în raport.

Praetorium e o clădire de 34,70 m. și lată de 30,40 m. Prima despărțitură e o curte cu dimensiunile: 19,25 × 14,30 m., și e pardosită cu prundiș. În partea de sud e închisă cu un zid gros de 0,90 m. În colțul de sud-vest se aflau urmele unui puț, iar în părțile de est și vest se aflau câte trei camere cu dimensiunile 4,30 × 4,30 m. fiecare. A doua despărțitură e sala (28 × 9,50 m.). Urmele găsite arată că a fost acoperită, dar n'a avut tavan. A treia despărțitură e formată din trei camere mari, cele de pe margine fiind egale (10,15 × 6,25 m.), cea dela mijloc mai mică (5,60 × 6,30). Zidurile despărțitoare au grosimea de 1 m., cele înconjurătoare de 1,20 m. Din camera din colțul nord-estic se desprinde o altă cameră mai mică (5,55 × 4,50 m.), în care s'a dat de pardoseală și de resturile caloriferului.

La 10 m. spre vest de praetorium, s'a desgropat o clădire dreptunghiulară, paralelă cu el, având dimensiunile 34,40 × 12,95 m. Această construcție are pe dinafară, în dreptul laturilor lungi, câte 8 stâlpi, în locul celor scurte, câte 3, așezați la distanțe variind între 3,50—4,50 m. Grosimea lor e de 0,90—1,20 m. Zidul clădirii, socotită de descoperitor magazie, era gros de 0,90 m.

În acest castru, asemănat de Polonic cu cel dela Bumbăști și Racovița-Copăceeni, s'au găsit diferite obiecte, printre care și arme. Tocilescu remarcă lipsa de monete și inscripții; doar câteva cărămizi au inscripții, una pomenind un *turmarius*, ceea ce ar vorbi pentru existența unei trupe de cavalerie garnizonată în acest lagăr.

Castrul de pământ e situat la 300 m. spre sud de cel de piatră, pe malul înalt al râului Târgul. Are dimensiunile: laturile de nord și sud câte 80 m., cele de est și vest câte 66 m. Zidul e alcătuit dintr'un val de pământ, înalt încă de 0,50—1 m. și lat de 10 m. Avea și șanț lat de 5—7 m. și adânc acum de 0,50 m. În interior nu s'au găsit decât cioburi și cărămidă romană. În partea de vest a acestui castru s'a identificat un drum antic.

7) **Săpata-de-Jos.** Castrul de aci face parte tot dintre cele patru castru duble menționate de Tocilescu pe limesul Flămânda — Bran, în Muntenia. Este așezat la 23 km. spre sud-vest de Pițești, pe un platou ce se ridică deasupra șoselei care merge dela

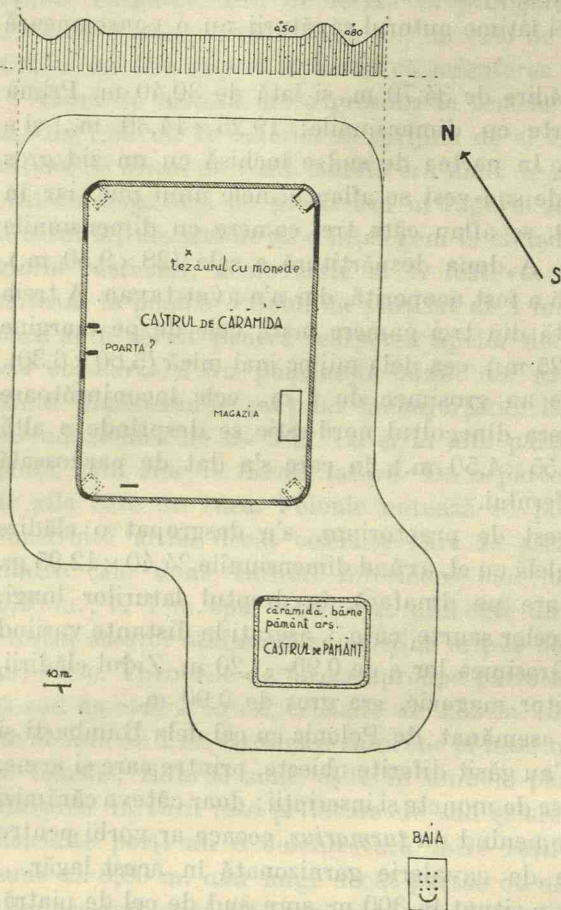

Fig. 18. — Planul castrului dublu dela Săpata-de-Jos.

zid la zid. Zidul, din care n'a mai rămas decât temelia, era din cărămidă. Starea de distrugere în care se află face foarte grea precizarea grosimii lui, care în unele locuri e de 1,50 m., iar în altele merge până la 2,50 m. În spre colțul de est, unde zidul e mai distinct, are o

Săpata-de-Jos la Lunca Corbului, și la câteva zeci de metri distanță de valea râului Cotmeana. Poate că în vechime râul curgea chiar la marginea de nord-vest a platoului; acum însă și-a mutat albia câteva zeci de metri mai către vest.

Acest castru a fost săpat de autorul acestor rânduri în 1929 și 1930. E format din două părți: un castru mare cu zid de cărămidă, și altul mai mic de pământ, aflat la 35 m. spre sud-est de primul.

Castrul cel mare, de formă dreptunghiulară, e orientat către nord-est și are dimensiunile 125×90 m., socotite dela

grosime de 1,60 m. Ce deosebește cu totul sistemul de construcție al incintei acestui castru de al altora întâlnite până acum este faptul că ceeace socotim valul drum de rond de o parte și berma de alta alcătuiesc un tot despărțit numai prin zid. În adevăr, începând dela 6,50 m. spre interior de zid, acolo unde se termină partea valului, care e puțin înalt (1,50 m.), și până aproape de sfârșitul pantei către șanțul exterior, pe o lărgime în total de 16—18 m., inclusiv temelia zidului, avem acelaș fel de lucrare. Peste pământul sănătos a fost depus un strat de 0,60 m. de pământ frământat cu pietriș; peste acesta apoi a fost depus un alt strat de 0,30 m. pietriș amestecat cu nisip și colțuri de cărămidă și din loc în loc cu câte un bulgăre de piatră de var. Totul a fost frământat cu pământ cleios și în urmă bine bătut, încât se prezintă ca un beton tare, greu de sfărâmat cu târnăcoapele. Dacă ar fi deci să socotim drept bermă partea betonată rămasă în afara zidului spre șanț, atunci am avea dimensiunea de 6—7 m. Nici zidul nu credem să fi fost prea înalt, deoarece cărămizile nu erau legate între ele prin mortar, ci printr'un fel de lut negricios amestecat din loc în loc cu praf de var, evident o tehnică specială. Singurul loc unde am găsit întrebuințat mortarul a fost baia castrului. E mai mult ca sigur că zidul de incintă era făcut din cărămidă și lemn, fiindcă în mai multe părți am găsit urme de lemn ars, uneori chiar bucăți mai mari, ca în colțul vestic.

Colțurile castrului erau rotunde și prevăzute cu turnuri interioare. Singurul identificat a fost cel din colțul estic, dar într'o stare atât de rea încât dimensiunile au fost luate cu aproximație: lungimea în lungul castrului circa 10 m., lățimea spre interior 5—6 m. S'au găsit cărămizi, cioburi și mult lemn ars și cenușe, ceeace dovedește că turnul a fost de lemn.

Șanțul înconjurător al castrului era destul de lat; avea 25 m. socotit dela zid până în creasta dimpotrivă. Adâncimea actuală 0,75—0,80 m.

Nici porțile nu s'au putut identifica. Numai pe latura sud-estică, la 25 m. distanță de turnul menționat, zidul se întrerupe pe o porțiune de 1,60 m. Ne îndoim însă că aci ar fi fost o poartă. Pe latura de nord-vest a castrului s'au identificat fragmentele unor ziduri perpendiculare pe zidul de incintă, care ar putea fi puse în legătură cu o eventuală poartă, flancată poate de turnuri.

Între resturile găsite aici s'a dat și de un vârf de pilum. Castrul fiind orientat către nord-est, e evidentă că pe acea latură avem să socotim porta praetoria, iar pe latura din față porta decumana. În dreptul unde a fost aceasta nu s'au găsit decât câteva cărămizi,

Fig. 19. — Zid interior (lung de 6 m.) găsit în castrul Săpata-de-Jos.

urme de lemn ars, cenușe și câteva obiecte, poate tot dela turnul de lângă poartă. Către colțul vestic s'a identificat deasemenea un zid — cel mai bine păstrat — lung de 6 m. și gros de 1 m.; lângă el urmele a două bârne arse. Pare să fi fost zidul unei construcții interioare, între poartă și colțul din vest.

Nu s'a găsit nicio urmă de praetorium; în schimb s'a dat în partea de sud a castrului de o pardoseală a unei locuințe, probabil tot de lemn. Aci s'au găsit mai multe fragmente de chirpiciu cu urme de nuiete, multe cioburi și mai multe obiecte: un belciug, o sulă de fier, o lamă de fier și alte obiecte de fier, un fragment de râșniță, o monetă dela Sever Alexandru, câteva cioburi de sticlă și fragmentul unor zale de bronz. La ce va fi servit această clădire care de bună seamă, exceptând pardoseala, era construită din lemn și lut, nu știm.

În partea din față a castrului, acolo unde ar fi fost praetentura, s'a găsit o ulică cu 44 monete de argint dela Septimiu Sever și până la Gordian.

Castrul cel mic este așezat la 35 m. spre sud de castrul cel mare și cu 23 m. mai spre sud-est. Are dimensiuni mici: 35 × 45 m. Incinta e formată de un val de pământ înalt de 1,50—1,60 m., cu colțurile rotunjite. Valul este alcătuit din straturi de pământ bătut. Numai în colțul vestic am găsit, cam la 1 m. adâncime, pe o porțiune de 2 m. lungime, pământ și lemn ars. Pe aceeași latură de nord-vest a valului s'a găsit cam la 7 m. spre nord o porțiune întreagă de pământ ars, cu urmele unor bârne orizontale carbonizate, precum și un pavaj de cinci cărămizi (1 m. × 0,50 m.). E clar că în această parte valul a fost nu numai bătut, dar și întărit cu pari și cărămizi, cărora apoi li s'a dat foc, așa după cum a remarcat și Tocilescu în alte părți ale acestui limes din Muntenia. Nu s'a găsit nicio altă urmă de locuințe sau obiecte.

De bună seamă că ambele castre au existat în același timp. Barăcile militare și chiar celelalte clădiri erau din lemn lipit cu lut (chirpiciu). Urmele rămase arată un sfârșit violent, prin incendiu, al castrului cel mare. Din studiul monetelor găsite, am ajuns la concluzia că acest lagăr dublu datează din vremea lui Septimiu Sever și a fost părăsit prin anul 242 d. Chr.

O clădire însemnată constituie baia militară, situată cam la 40 m. spre sud de castrul cel mic. Aceasta se compune din patru încăperi, ultimele două având calorifer (*hypocaustum*). S'au găsit tuburile și țiglelele prin care circula fumul, precum și resturi de tencuială. E singura clădire a castrului unde s'au găsit urme de mortar; cu toate acestea zidurile primelor două încăperi și acoperișul erau de lemn. Clădirea nu era mare, căci toate încăperile

laolaltă se întind pe o lungime de 20 m. și pe o lățime de 14 m.

k) **Frumoasa.** În rândul castrelor cunoscute până acum în Dacia, apare cu totul deosebit acela dela Frumoasa. E situat la circa 15 km. spre nord de Dunăre, lângă malul drept al râului Vedea, chiar în marginea de sud a satului *Frumoasa*. E așezat pe o colină schimbată de mâna omului într'o fortăreață ce domină valea Vedei și câmpia dimprejur pe mai mulți kilometri. Înălțimea colinei este de 80 m. deasupra nivelului mării. Castrul, săpat de

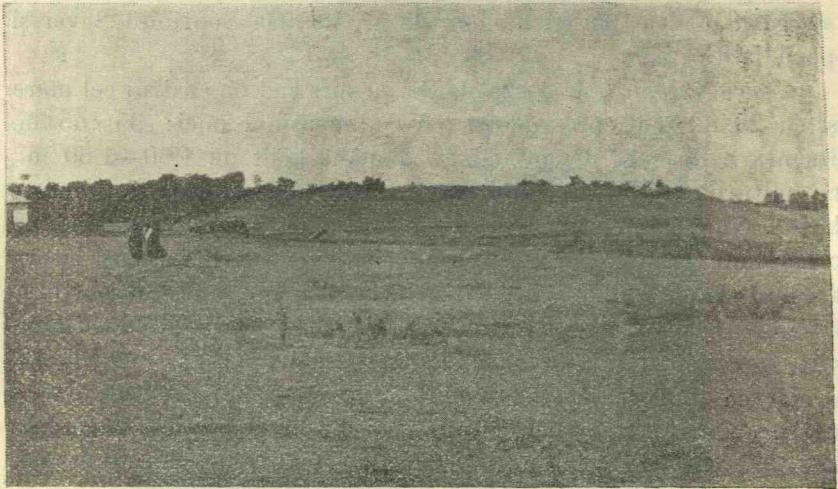

Fig. 20. — Castrul dela Frumoasa.

noi în vara anului 1928, are forma unui pătrat cu colțurile rotunjite. Dimensiunile lui sunt mici; lungimea unei lature nu are decât 45 m., așa încât suprafața totală atinge mai puțin de o jumătate de pogon (2025 mp.). Castrul a fost construit din pământ și lemn, după un procedeu special. Resturile date la iveală prin săpături arată o foarte bună conservare a sistemului de construcție.

Castrul era închis de toate părțile cu un val de pământ bine bătut și larg de 5 m., afară de colțuri unde avea 6 m. Față de nivelul interior al castrului, înălțimea valului avea 1,50 m. În castru, valul era susținut de un gard alcătuit din pari groși de stejar. La rândul lui, acesta se sprijinea pe un fel de zid de pământ bine bătut și ars, întărit cu pari orizontali, cari se fixau

pe de o parte în niște pari cu grosimea de 0,28—0,30 m., iar pe de alta în gard. Acest zid avea o lățime de 2 m. și servea ca drum de rond și de desfășurare pentru soldați în caz de luptă. În partea din afară, valul de pământ era susținut de un gard

Fig. 21. — Palisada castrului dela Frumoasa. Se mai văd bulumacii de stejar ai palisadei.

simplic, format din pari groși de lemn de stejar, întăriți prin pari mai mici. Credem că acest fel de construcție corespundea cu ceea ce Romanii numeau *murus caespiticius*. (Ceva asemănător s'a găsit la castelul Urspring depe limesul raetic).

La colțuri, acest zid de pământ și lemn se rotunjea în semicerc, formând ca un fel de turn semicircular, cu raza de 1 m. Tot

aci se lărgea și valul până la 6 m. E greu să admitem că la colțuri erau turnuri, ci mai degrabă un fel de platforme pentru mașinile de război, având în același timp și rostul de a întări incinta.

Castrul avea o singură poartă, fixată pe latura estică; lățimea ei era de 3 m. Aci venea și drumul lat de 1,50 m., ale cărui urme se mai văd.

Două șanțuri, care la rândul lor formează alte două valuri (în parte distruse astăzi), înconjoară lagărul. În deosebire de valul incintei, aceste două sunt făcute din pământ aruncat din șanțuri, numai că cel de al doilea val (din mijloc) prezintă și un strat de pământ bătut.

Nu s'a găsit nicio urmă de locuință în interior; desigur că soldații stăteau în barăci de scânduri sau poate chiar în corturi. Singurele obiecte aflate sunt un inel de bronz și câteva vase ceramice romane.

Dimensiunile mici ale castrului arată că aci a stat o trupă puțin numeroasă, un mic detașament, al cărui rost era de bună seamă să supravegheze malul stâng al Dunării, pentru siguranța flotei romane. Deși e greu de stabilit când a fost construit, din lipsa unor date mai precise cum sunt inscripțiile și monetele, totuși forma lui, vasele și inelul găsit arată mai degrabă o epocă târzie, secolul al III-lea sau al IV-lea. N'ar fi exclus ca el să dateze din vremea de după părăsirea Daciei, când Romanii mai dețineau capete de pod pe malul stâng al Dunării.

BIBLIOGRAFIE

- Izvoare literare antice:** Hyginus, *de munitionibus castrorum*, ed. Gemoll, Lipsia, 1879, passim. Polybius, *Historiae*, ed. Th. Büttner-Wobst, VI, 27—32. Vegetius, *Epitoma rei militaris*, ed. C. Lang, Lipsia, 1885, I, 21—25.
- Izvoare literare moderne:** Al. Bărcăcilă, *Drubeta*, București, 1932, passim. Buday A., *A szolnokdobokai római táborhelyek jelentősége*, Cluj, 1944, p. 8—10 și passim (comunicat de Daicoviciu). R. Cagnat, *Vallum*, în *Dict. des Ant.* s. v. R. Cagnat et V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, p. 252—265. V. Christescu, *Il castro romano di Frumoasa (Romania)*, în *Bull. della Comm. archeol. com. di Roma*, LX, 1932—X, Roma, 1933, p. 35—46. Idem. *Le trésor de monnaies de Săpata-de-Jos et la date du limes romain de la Valachie*, în *Istros*, I, 1934, fasc. 1, p. 73—80. C. Daicoviciu, *Micia*, în *ACMTr* 1930—1931,

p. 3—34. E. Fabricius, *Limes*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 577—578. Idem *Kastell Urspring* (în *ORL*, 26), no. 66 a p. 6 și 8. G. von Finály, scurtă dare de seamă asupra urmelor antice dela Apulum după publicația în limba maghiară a lui Bela Cserny, în *Arch. Anzeiger*, 1913, p. 333. Gr. Florescu, *Castrul roman dela Răcari-Dolj*, passim. Idem, *Castrul roman Drobeta (Turnu Severin). Cercetări și săpături arheologice din 1931*, în *RIR*, III, 1933, p. 32—53. Idem, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, passim. C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, passim. I. Jung, *Romanische Landschaften*, p. 387. P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, vol. II, p. 173—190. Kubitschek, *Castellum*, în *Real-Encycl.*, s. v. H. Lorenz, *Untersuchung zum Prätorium*, Halle (Saale), 1936, p. 72—79. Masquelez, *Castra*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 941—958. J. Marquardt, *De l'organisation militaire chez les Romains* (t. XI du *Manuel des Antiquités Romaines*, trad. J. Brissaud), Paris, 1891, p. 109—128. Th. Mommsen, Prefață la inscripțiile dela Apulum, în *CIL*, III, p. 182. J. Ornstein, *Die römische Niederlassung bei Szamos-Ujvár*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, 1891, p. 168—180; în *Jahreshefte*, 1903, Beibl., col. 109; 1908, Beibl., col. 208; *Année épigr.*, 1906, no. 112. Em. Panaitescu, *Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats*, în *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, t. XV, Bucarest, 1929, p. 73—92. Idem, *Castrul roman dela Cășei din cercetările nouă (1929)*, Cluj, 1930. Idem, *Castra Daciae*, extras, Roma, 1931, 4 p. P. Polonic, *Cetatea Jidova de lângă Câmpulung (Raportul general din 5 Sept. 1901)*, în Gr. Tocilescu, *Ms. Academia Română*, no. 5137, filele 227—235 cu observațiile lui Tocilescu. Idem, *Lagărul roman dela Racovița (raport de cercetări și săpături)* în Tocilescu, *Ms. Acad. Rom.*, no. 5133, filele 10—18. Pentru *Slăveni, Bumbesti*, *ibidem*, filele 83—92, 115—147. E. Saglio, *Agger*, în *Dict. des Ant.* s. v., p. 140—142. E. Sander, *Die Hauptquellen der Bücher I—III der epitoma rei militaris des Vegetius*, în *Philologus*, LXXXVII, 1932, p. 369—375. C. Schuchhardt, *Die Römer als Nachahmer im Landwehr- u. Lagerbau*, în *Sitzungsber. der preuss. Akad. d. Wiss.* (Phil.-hist. Kl.), 1931, p. 608—634. Tr. Simu, *Praetorium și Centum Putei*, în *Arhivele Olteniei*, 1925, p. 99—105. G. Téglas, *Neue Beiträge für Inschriftenkunde Dakiens*, în *Klio*, X, 1910, p. 501 (p. Germisara). Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 141. Idem, *Monumente epigrafice și sculpturali*, p. 78—79. Idem, *Jidova*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XIV, 1891, p. 15, no. 30. Idem, *Comunicațiuni arheologice și epigrafice*, în *Analele Acad. Rom.*, seria II, t. XXV (1902—1903), p. 11. Idem, *Note despre castrele de pe linia Flămânda-Brașov și tehnica construcției*, în *Ms. Acad. Rom.*, no. 5139, filele 14—21. Torma K., *Az alsó-ilosvai római állótábor s müemlékei*, în *Erdély Muz.-Egylet Évkönyvei*, vol. III, fasc. 1 (1864), p. 10 și urm. (comunicat de Daicoviciu).

IV. VALURILE

1. **Considerațiuni generale.** În afară de castrele și fortificațiile limesului descrise până acum, s'au mai identificat în teritoriul dintre Dunărea de mijloc și Nistru o sumă de valuri de pământ — în Dobrogea e și unul de piatră — care străbat acest ținut în diferite sensuri. Tocilescu le redă pe toate în harta anexată publicației lui *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, fără însă a da vreo explicație. Numai în manuscrisele lui dela Academia Română se găsesc câteva note explicative.

Știrile pe care le avem asupra valurilor din ținuturile Dunării sunt destul de reduse. Dacă cercetările pe teren — destul de reduse și acestea — au putut cel puțin identifica prezența valurilor în anumite părți, precum și orientarea lor, în schimb, în ceea ce privește originea, lipsa de resturi arheologice a lăsat locul la tot felul de presupuneri.

În cele ce urmează vom lăsa la o parte atât valurile dobrogene, care nu intră în studiul nostru și asupra cronologiei cărora mai e încă discuție, precum și marele val de pământ — *Troianul* sau *Brazda lui Novac* — care străbate Oltenia și Muntenia dela sud de Turnu-Severin până la sud de Brăila, pe o lungime de 450 km. Tot astfel nu ne vom ocupa de celălalt val mai mic, care începe dela *Cetatea* lângă Calafat, și se oprește lângă Giurgiu. Se acceptă în general astăzi, mai ales în urma argumentării lui Vasile Pârvan, că aceste din urmă două valuri sunt dinainte de cucerirea Daciei de Romani.

2. **Valurile din șesul Tisei.** În partea de vest a Daciei, în câmpia dintre Dunăre și Tisa (Bacica), există trei linii de valuri:

1. Unul, numit «valul mic», începe dela țărnul stâng al Dunării, la Apatin (15 km. mai sus de gura Dravei) și merge 99 km. în câmpie până la Ciuroc, localitate pe Tisa, la 40 km. în linie

aeriană dela vărsarea acestui râu în Dunăre. Valul se compune dintr'un agger de pământ lat de 13 m. și înalt acum de 1,6 m.; în față are un șanț lat de 7 m. Acesta e nu numai la nord, dar ici, colo și la sud de agger. Frontul e îndreptat către nord. A. Buday, care l-a cercetat, crede că a fost construit în anul 173, în urma păcii făcută de Marcu Aureliu cu Iazygii.

2. Al doilea val, numit «valul mare», a fost construit mai târziu. Are o lungime de 25 km.; între Neusatz și Ciuroc, taie unghiul dintre malul stâng al Dunării și șesul din dreapta Tisei. Frontul e îndreptat spre nord-vest. Lățimea acestui val este de 15,5 m., iar înălțimea de 2 m.; șanțul e lat de 13 m. și adânc de 1,5 m. Buday atribue construcția acestui val împăratului Constantius (anul 359); totuși Fabricius se îndoiește de originea lui romană.

3. Un alt val este acela care merge pe partea vestică a câmpiei Tisei, pe o lungime de 33 km., începând dela Neusatz, înaintea valului mare, cu direcția spre nord, până la confluența râului Csiker cu Tisa. Valul e lat de 12,5 m., păstrându-se încă înalt de 0,70—0,80 m. În partea de răsărit are un șanț lat de 6,50 m. și adânc actualmente de 0,60 m. Din cauza orientării lui către Tisa, Fabricius îi contestă originea romană.

3. **Valurile din Banat.** Și în Banat se păstrează urmele a trei valuri aproape paralele, cunoscute sub numele de «șanțurile romane»:

1. Cel mai din vest pornește dela gura Tisei spre Mureș, de unde continuă către nord până dincolo de Simand și se oprește la Crișul-Alb. H. Kematmüller, după care luăm descrierea acestui val, crede că se continuă spre nord începând dela Poieni, până la Tihău, pe Someș. Am văzut că Daicoviciu a arătat că nu poate fi vorba de un vallum pe distanța Poieni—Tihău, în afară de o mică porțiune în jurul orașului Porolissum, această presupunere întemeindu-se pe o greșită relatare a lui C. Torma și A. Buday. În schimb pe harta lui Tocilescu, ca și în notele din manuscrisele lui dela Academie (*Ms.* 5139, fila 22), acest val e prelungit pe lângă Curtici, peste cele trei Crișuri, tocmai la Araktö, pe Tisa.

2. A doua linie, mai la răsărit, începe de lângă Dunăre, din comuna Cubin, trece pe lângă marginea dunelor de nisip dela Deliblat, apoi pe lângă comunele Mramorac, Petrovoselo și Ali-bunar, unde se întrerupe într'un loc mocirlos pentru ca să continue mai departe dela comuna Opațița către nord peste Folia,

Jebel, Păduricea, Chişorda, Timişoara, Cerneteag, Fibiş, unde se pierde până la Mureş. Şi pe acesta Tocilescu îl prelungeşte peste Crişuri, pe lângă Debreţin, până la Tisza Dob.

3. A treia linie, cea mai de est, chiar lângă înălţimile Banatului, începe dela gura Caraşului la Dunăre, din hotarul comunei Grebenaţ în faţa anticului Viminacium şi merge către nord prin Oreşaţ, Parţa, Zagaiţa, Podporani, Vârşeţ, Ianul-Mic, Ghermeni, Butin, apoi, după o întrerupere de 10 km., continuă peste Şipet, Stamora-Română, Moşniţa, Bucovăţ, Remetea, Ianova, Bencecul-Român, şi de acolo în linie şerpuită, pe lângă Lipa, la Mureş. Ca şi celelalte două, acest val e prelungit de Tocilescu peste Mureş, pe la Şiria, pe lângă Salonta-Mare şi peste Crişuri, în sus la Ibrany pe Tisa. Cu toate că pe harta menţionată Tocilescu notează aceste valuri ca explorate, el nu aduce niciun argument pentru a dovedi exactitatea traseurilor fixate de el. Pe bună dreptate Fabricius le socoteşte ca nesigure.

După Adam Cucu, valurile se compun dintr'o dălmă de pământ (*agger*) înaltă de 2—3 m., aşa încât orientarea lor ar fi către teritoriul dacic. Se pare că originea romană a acestor valuri e mai sigură; totuşi nu se poate aduce o precizare cronologică. Dealtfel Kematmüller le contestă caracterul de fortificaţii, socotindu-le drumuri romane.

4. **Vallum în Crişana.** După constatările lui C. Daicoviciu, am văzut că nu poate fi vorba de un vallum în munţii Mezeş, pe distanţa dela Poieni la Tihău, aşa cum afirmase C. Torma şi A. Buday. Mai la apus se menţionează o altă linie întărită, care merge dela Oradea la Beltiuc pe Crasna, pe o lungime de 160 km. Pe harta lui Tocilescu, această linie e însemnată ca vallum. E. Fabricius crede că, în urma transformării oraşului Porolissum în municipiu şi reşedinţă a procuratorului provinciei Dacia Porolissensis, s'a împins stăpânirea romană mai către nord-vest; totuşi nu face o legătură între acest val şi stăpânirea romană, mărturisind că nu se poate afirma nimic sigur despre originea lui, tot aşa cum nu se poate afirma despre aceea a valurilor din câmpia ungară.

5. **Valurile din sud-estul Daciei.** În anul 1885, învăţatul german Schuchhardt publică rezultatele unei excursiuni arheologice făcută în ţara noastră. Cu această ocazie, menţionează existenţa valurilor din Muntenia: *Brazda lui Novac* (care merge dela sud de Turnu-

Severin până la sud de Brăila), valul *Cetatea* (lângă Calafat)—*Frasin* (lângă Giurgiu) și valul *Flămânda—Câmpulung*, explorat de el numai până la Roșiorii de Vede. După cum știm, cercetările au fost reluate de Tocilescu, care în deosebi despre acest din urmă val aduce date mai amănunțite. Acesta făcea parte din limesul muntean, construit în vremea lui Septimiu Sever; asupra lui am insistat în altă parte.

În sudul Moldovei, tot Schuchhardt menționează valul de pământ care începea la Adjud, trecea Siretul la Ploscuțeni, apoi pe lângă Poiana, cunoscuta stațiune identificată recent cu Piroboridava antică, pe la Tecucel, Țigănești, Corod, Matea, Puțeni, Bileni, la Foltești pe Prut. Valul, măsurat de Schuchhardt în dreptul Nicoreștilor, avea împreună cu șanțul o lățime de 34 m. Dincolo de Prut, în Basarabia, valul continua dela Vadul lui Isac, chiar în fața Folteștilor, mai departe pe o distanță de 125 km. până la Tătăraști pe malul lagunei Conduc, de lângă Marea Neagră (nu departe de limanul Nistrului).

Despre valul Adjud—Foltești, Vasile Pârvan a arătat că avea un rol strategic și fusese construit de Romani pentru a apăra drumul dealungul Siretului (*Barboși—Oituz*¹). Iși exprima însă îndoiala dacă acelaș rost îl avea și valul din sudul Basarabiei, adică de a apăra drumul presupus de Tocilescu și de Kiepert ca mergând dealungul valului peste Prut, către gura Nistrului, la Tyras. « Probabil e în orice caz un drum dela Gherghina pe la Galați, apoi peste Prut, pe la Reni și pe deasupra lacurilor Basarabiei, direct la Tyras ».

Descoperirea în 1922, la Dura Europos, a unui scut de piele, pe care era însemnată o listă de etape, întărește ipoteza că a existat un drum militar peste Dunăre, prin sudul Basarabiei, la Tyras și de acolo peste Nistru la Olbia și Chersonesul Tauric.

¹ Studiind un tezaur de monede republicane romane găsite la Pirobovidava, îngropate sub val, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe trage concluzia că valul datează din timpul lui Plautius Silvanus Aelianus, când s'a instalat în această localitate pentru prima dată o garnizoană romană. Ni se pare mult mai probabilă existența acestei garuizoane din timpul lui Traian, atât pentru motivele dezvoltate în *Introducerea* studiului de față, cât și pentru faptul că avem și o documentare scrisă în papirusul lui Humt.

În anul 1925, o cercetare amănunțită pe teren făcută de generalul Sc. Panaitescu și geograful german C. Uhlig a adus o sumă de precizări de ordin topografic în ceea ce privește valurile basarabene. Din ampla publicație a geografului german, precum și din studiul generalului Sc. Panaitescu, aflăm că valul care începe la *Vadul lui Isac* (cam la 15 km. spre sud de orașul Cahul), merge către est la *Tabac* (lângă stația Valul-lui-Traian), pe malul Ial-pugului (2 km. spre nord de orașul Bolgrad), apoi se îndreaptă spre sud-est, către malul de răsărit al lacului *Cătlăpuga*. De aci, dintr'un punct vestic la 2 km. de lac, pornește de pe vechiul val o continuare către nord-est în apropiere de lacul *Chitai*, apoi din nou către est, până când se sfârșește în malul vestic al limanului *Conduc* sau *Sasic*, la 10 km. spre sud de Tatarbunar. Distanța acestui val, denumit de localnici *Troian* (*Valul lui Traian*), iar de geograful german « Der Untere Traianswall », dela *Vadul-lui-Isac* și până la *Cătlăpuga* este de 68,3 km., iar de aci până la *Sasic* de 57,9 km.; în total o lungime de 126,2 km. Șanțul valului avea o adâncime de 3 m. și o lungime de 10 km.; rampartul (dâlma) este înalt de 2—3 m. și gros de 10 m. Era orientat către nord. O particularitate a acestui val este că are o bermă de 3—4 m. vizibilă pe o distanță de 34 km. dela *Vadul lui Isac* către răsărit. Părerăa lui Uhlig este că pe această distanță valul a fost altfel constituit decât restul.

La nord de acest val, pe distanța *Leova*, pe Prut — *Copanca*, pe Nistru (16 km. sud de Tighina), se află un alt val, care trece dela vest la est prin valea *Sărata*, valea *Cogâlnicului* pe la *Grădești* și valea *Botnei* pe la *Sălcuța*, *Căușani* și *Chircăești*. Lungimea totală e de 120,4 km. Localnicii îl numesc *Valul lui Traian*, iar Uhlig îl menționează cu numele « Der Obere Traianswall ».

A fost cercetat și măsurat în câteva locuri de generalul Sc. Panaitescu. După datele acestuia, la stația *Batâr*, valul se prezintă astfel: șanțul adânc de 3 m. și lat de 10 m.; rampartul înalt de 2 m. și gros de peste 12 m. Orientarea către nord.

Asupra originii acestor două valuri din Basarabia părerile diferă. În timp ce Panaitescu le socotește romane, Uhlig admite originea romană numai pentru o parte a acestui din urmă val, care avea rostul de a apăra Dunărea. Partea dela Ial-pug spre

răsărit poate presupune și o origine gotică. În ce privește valul Leova-Copanca, Uhlig crede că a fost ridicat pe la începutul secolului al II-lea (*sic!* poate al III-lea) d. Chr., de către Goți; deasemenea se poate ca prin secolul al VI-lea să fi fost întrebuințat și de Bulgari.

La rândul său Schuchhardt, într'un studiu mai recent, se îndoiește de originea romană a acestor două valuri din sudul Basarabiei și le atribuie Goților, pe motivul că valurile romane erau întotdeauna întovărășite de castre și turnuri de apărare, lucruri care nu există aci. Mărturisim că, în ciuda erudiției pusă din plin la contribuție, nici Uhlig, nici Schuchhardt nu aduc argumente suficient de convingătoare în sprijinul afirmațiilor lor. Rămânem mai departe în sfera ipotezelor. Un lucru însă nu se poate contesta: stăpânirea romană în sudul Basarabiei.

În jurul Galaților se află un vallum în formă de arc de cerc. Pornește dela *Serbești* (12 km. mai sus de gura Siretului) și se oprește la *Tulucești*, pe Brateș (la 15 km. nord de Galați). Are o lungime de 20 (?) km., iar șanțul e în partea de nord. Profilul la Tulucești arată o bază de 24 m., înălțimea de 2,05 m. În partea de miazănoapte are o bermă de 4,5 m. lățime și un șanț lat de 14 m. și adânc de 2,7 m.; dimpotrivă, la Șerbești profilul arată un val înalt de 3 m., fără bermă, însă cu un șanț adânc de 2 m.

Originea romană a acestui val nu e contestată, dar se crede că el datează dintr'o epocă târzie, de după părăsirea Daciei, când nevoia de a asigura capete de pod pe malul stâng al Dunării, a făcut pe Romani să întărească și acest punct important de apărare.

Pe harta lui Tocilescu și în notele lăsate în manuscris mai sunt menționate în Moldova și Basarabia următoarele valuri:

1. Valul care pornește dela *Păucești*, pe Siret (între Adjud și Bacău), trece mai jos de Bârlad, apoi se ridică spre Prut până la *Stănilești*. Pe hartă, acest val e trecut ca neexplorat. Din dreptul Stănileștilor, dealungul Prutului, în Basarabia, Tocilescu dă ca explorat un alt val care trece în spre sud, pe la *Leova* (de unde am văzut că pleacă un alt val spre Nistru, la Copanca) și merge până lângă satul *Oancea*, nu departe de *Vadul lui Isac*, de unde știm că pornea cel mai de sud val din Basarabia.

Valul din Basarabia, care merge dealungul Prutului, a fost cercetat de Uhlig. Acesta îl denumește «Valul Prutului». Incepe

din dreptul satelor Voinescu și Mingir, trece spre sud pe la Leova și sfârșește la Zărnești (13 km. nord de Cahul). Lungimea lui e de 75,8 km.

Un alt val, denumit de localnici *Valul Zmeienilor*, se întindea dealungul limanului Nistrului, începând dela satul Șabolat, pe la Cetatea Albă și până la Palanca, în partea de nord a limanului. Lungimea lui e de 60,2 km.

Uhlig contestă originea romană a acestor două valuri.

S'ar părea că valul *Păucești—Stăniilești* ar fi în legătură directă cu cel dela *Leova* la *Tighina* și în acest caz ar trebui să le considerăm ca având aceeași origine. Lipsa unor cercetări sistematice ne face să avem totuși rezerve.

Cu mult mai la nord de acest val, Tocilescu menționează un altul neexplorat, care pornește dela *Lespezi*, pe Siret, trece pe la *Cotnari*, pentru ca să se oprească la *Redia*, lângă Iași. În parte, acest val a fost cunoscut și de Schuchhardt, care l-a cercetat pe porțiunea Sorca, pe Prut, — Papricani, pe Jijia. Ce origine să fi avut, nu putem ști. În orice caz, e cu totul îndoelnică o origine romană.

Tot neroman este și valul dat deasemenea ca neexplorat pe harta lui Tocilescu, aflat în Bucovina și partea de sus a Moldovei. Incepe de lângă *Rădăuți* și trece prin județul Dorohoi, pe la *Trușești*, *Nănești* și *Manoleasa* pe Prut. Acest val, cercetat de Schuchhardt la Dăngeni (25 km. nord de Botoșani), e notat de el ca neavând șanț.

Un alt val în Bucovina, tot pe Prut, poate în legătură cu cel dela *Rădăuți*, vizibil la *Zamca*, lângă Hlinița, a fost explorat de cercetătorii bucovineni Szombathy și Romstorfer, cari au arătat că este dintr'o epocă mai târzie, decât cea romană.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare moderne: I. Andrieșescu, *Cercetări și descoperiri arheologice în Bucovina*, în *Cronica numismatică și arheologică*, XII, București, 1936, p. 168. A. Buday, *Les retranchements romains du comitat de Bácsbodrog*, în *Dolgozatok* IV, 1913, p. 79—93. R. Cagnat, *Limes*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 1255. Idem, *Vallum*, în *Dict. des Ant.* A. Cucu, *Valurile romane*, în *Analele Banatului*, 1929, p. 41—44. Fr. Cumont, *Fragments de bouclier portant une liste d'étapes*, p. 7. C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 255. Ec. Dunăreanu-Vulpe, *un tezaur*

de denari romani găsit la Piroboridava, în *In memoria lui Vasile Pârvan* București 1934, p. 126—133. E. Fabricius, *Limes*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 573; 639—641; 643; 646—647. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 136. H. Kematmüller, *Die Römerstrassen im Banat, respective in Südungarn*, în *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, 1892, p. 219—220. Kiepert, *Harta Daciei la CIL, III*. C. Nicolăescu-Plopșor, *Troianul. Bibliografia cercetărilor până la 1900*, în *Arhivele Olteniei*, 1927, p. 69—80. G-ral Sc. Panaitescu, *Valurile lui Traian din Basarabia*, București, 1926, passim. V. Pârvan, *Castrul dela Poiana*, p. 27—28. Idem, *Getica*, p. 127—129. I. F. Neugebauer, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Altertums*, Hermannstadt (Sibiu), 1851, p. 8. C. Schuchhardt, *Wälle und Chausseen im südlichen u. östlichen Dacien*, în *Arch.-ep. Mitt.*, IX, 1885, p. 202—232. Idem, *Die sogenannten Traianswälle in der Dobrudscha*, în *Abh. d. preuss. Akad. d. Wiss.* (Phil.-hist. Kl.), 1918, no. 12, p. 60. Tr. Simu, *Drumuri și cetăți romane în Banat*, Lugoj, 1924, p. 20. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 117—119 și harta anexată. Idem, *Valurile*, în *Ms. Acad. Rom.*, 5139, filele 22—33. C. Uhlig, *Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Traianswälle*, în *Prähistorische Zeitschrift*, XIX, 1928, p. 185—250.

PARTEA III-a

TRUPELE DIN DACIA TRAIANĂ

I. LEGIUNILE

1. **Considerațiuni generale.** Din paginile precedente am văzut cum dela început noua provincie încorporată Imperiului de Traian se bucură de o puternică ocupație militară. Trei legiuni până la 118, apoi o legiune până la 166 și în sfârșit, după această dată, două legiuni, XIII gemina și V Macedonica, formau sâmburele armatei romane din Dacia, până la părăsirea ei sub Aurelian.

Se știe că soldații legiunilor erau cetățeni romani.

O legiune din epoca imperială până la Hadrian, avea după datele lui Hyginus 5280 soldați. După alte știri, efectivul unei legiuni după Hadrian era de aproximativ 6000 oameni. După Domaszewski, legiunea din timpul Imperiului avea 5600 oameni și se împărțea în zece cohorte, prima fiind milliaria, celelalte quingenariae. Cohorta milliaria avea cinci centurii, întâia centurie fiind alcătuită din 400 soldați, a doua din 200, a treia și a patra din câte 150 și a cincina numai din 100. Celelalte cohorte din legiune se compuneau fiecare din câte șase centurii egale. Comandantul legiunii (*legatus legionis*) a fost de rang senatorial până la Gallienus; dela acest împărat, persoanele de rang senatorial fiind excluse dela comandament, legatul e înlocuit de *praefectus legionis*.

Când într'o provincie se afla o singură legiune, guvernatorul provinciei era și comandant al legiunii. Intr'o provincie consulară, în care se aflau cel puțin două legiuni, așa cum a fost Dacia între 108—118 și dela 166 înainte, guvernatorul era comandantul suprem al întregii armate din provincie — *exercitus* — fiecare legiune avându-și comandantul ei separat.

În ce privește ierarhia ofițerilor, cel puțin în secolul al II-lea, se respecta întâietatea după clasa socială. Astfel, după legatul legiunii, imediat în rang venea *tribunus laticlavius*, tot din ordinul senatorial. În legiune se aflau și tribuni de rang equestru (*t. angusticlavi*), cari însă veneau în ordinea ierarhică după *praefectus castrorum*, ofițerul cel mai însemnat din legiune după comandant, prin aceea că avea în atribuția lui toată partea administrativă și de organizare a taberei. Sub ascultarea lui erau ofițerii și subofițerii puși în fruntea diferitelor servicii.

Governatorul unei provincii era ajutat în administrație de un întreg stat-major, împărțit în diferite servicii de caracter administrativ și militar. La rândul lui, legatul legiunii avea și el un stat-major, dar de caracter pur militar. Când legatul legiunii era și guvernator, el avea două state-majoare, unul pentru provincie, altul pentru legiune. Mai multe inscripții din Dacia ne arată existența diferitelor servicii în administrația militară a provinciei. E greu însă de stabilit, atunci când nu e indicat anume, dacă serviciile menționate aparțin legiunii sau statului major al guvernatorului.

A. von Domaszewski a studiat pe larg organizarea diferitelor servicii din armata romană, precum și treptele ierarhice ale militarilor. După el, în statul-major al guvernatorului se aflau următoarele persoane, reprezentând aceste diferite servicii (*officia*): *cornicularii*, *commentarienses*, *speculatores*, *beneficiarii*, *quaestionarii*, *frumentarii*, *stratores*, *singulares*, *haruspices*, *interpretes*, *victimarii*, *librarii*, *exacti*, *immunes*, *exceptores*.

Fig. 22. — Legionari romani în marș.
(Lehmann-Hartleben, *Trajanssäule*).

În statul-major al legatului legiunii se găseau numai *cornicularii*, *beneficiarii*, *librarii*, *actarii*, *statores*, *stratores*, *exacti*, *immunes*.

Cornicularii. Cagnat spune că nu se cunoaște precis felul atribuțiilor încredințate acestor gradați. Numărul lor reglementar era de trei. Ei înșiși aveau ajutoare dintre soldați și legionari.

Commentarienses se găseau numai în serviciul acelor ofițeri cari erau în acelaș timp și magistrați, ca bunăoară guvernatorul provinciei. Țineau registrele de raport și documentele ce trebuiau conservate în arhive. Erau în acelaș număr ca și *cornicularii*.

Speculatores erau însărcinați cu îndeplinirea sentințelor capitale. Pentru fiecare legiune erau 12 *speculatores*, unul de fiecare cohortă.

Beneficiarii. Funcțiunile acestor subofițeri atașați persoanei legatului erau variate și depindeau de voința acestuia. Le încredința de exemplu servicii de poliție, de pază a închisorii, comandamentul poștei ș. a. Aveau servicii și în administrație, sau chiar în serviciul personal al comandantului.

Quaestionarii, în număr de cel puțin 5, ajutau pe legat la darea justiției. Aveau funcțiunea unor judecători de instrucție.

Frumentarii erau legionari organizați la Roma într'un numerus. Din acesta se detașa câte unul la cartierul general al fiecărei armate provinciale. Aveau rol polițienesc.

Stratores erau grăjdari însărcinați cu prezentarea calului generalului.

Singulares erau călăreți sau pedestri aleși din trupele auxiliare din provincie și organizați în doi numeri: unul de *equites singulares* și altul de *pedites singulares* (vezi mai jos). Alcătuiau garda guvernatorului.

Haruspices îndeplineau funcțiuni sacerdotale.

Victimarii aveau rol la sacrificii.

Interpretes erau necesari mai ales în vreme de război la parlamentări cu reprezentanții diferitelor neamuri, cu care Romanii veneau în legătură.

Librarii țineau socotelile, dar nu mânuiau fondurile.

Exacti, ca și *actarii*, aveau rostul de a nota diferitele amănunte ale serviciului zilnic, în deosebi chestiile pur administrative.

Exceptores și *notarii* erau secretari cari aveau sarcina de a nota ordinele generalului și de a redacta instrucțiunile pentru soldați.

Immunes erau probabil un fel de secretari.

Praefectus castrorum avea sub conducerea și supravegherea lui următorii specialiști:

Metatores, centurioni însărcinați cu supravegherea stabilirii lagărului când trupa se oprea într'un loc.

Mensores, furieri însărcinați cu măsurătorile.

Optio carceris (sau *beneficiarius*, ori *frumentarius*) cu grijă de a păzi închisoarea legiunii.

Optiones valetudinarii, în număr de doi, aveau în grijă paza și administrația spitalului (*valetudinarium*). Erau și *capsarii*, infirmieri militari. Medicii trupelor nu serveau ca soldați în legiune.

Spitalul veterinar era dat în grija medicilor veterinari, *pequarii*. Deoarece fiecare lagăr avea terme, acestea erau sub grija unui *optio balnearii* sau *a balneis*.

Pentru paza depozitului de arme și mașini al legiunii (*armamentarium*), existau numeroși *custodes armorum*, repartizați pe cohorte și puși sub ascultarea centurionilor. Pentru repararea sau chiar fabricarea armelor, în caz de urgență, exista un atelier legionar, *fabrica*, al cărei șef suprem era *praefectus castrorum*. Direcția atelierului o avea un *optio fabricae*, iar *doctor fabrum* era maestrul.

Alături de aceste depozite și clădiri, în lagăr se mai aflau magaziiile cu alimente (*horrea*), precum și săli de exerciții.

Având întreaga conducere și supraveghere a tuturor acestor servicii, *praefectus castrorum* era ajutat de un stat-major compus din *cornicularius*, *beneficiarii* și librarii.

Un lagăr legionar avea asigurat și un teritoriu asupra căruia se exercita autoritatea comandantului legiunii. Pe acest teritoriu se așezau civilii cari aveau interese cu lagărul, în deosebi negustorii și familiile legionarilor, alcătuind canabele legiunii. Cu timpul aceste canabe se dezvoltă și devin orașe.

Dacă într'o provincie se afla o singură legiune, teoretic, întreaga provincie devenea *territorium legionis*, scăpând de sub autoritatea militară numai orașele cu dreptul de *municipium* sau *colonia*.

2. **Legiunea XIII gemina.** Înainte de războaiele lui Traian cu Decebal, această legiune a garnizonat în Pannonia, la Vindobona. După cucerirea Daciei, a fost adusă în noua provincie, unde și-a stabilit lagărul la Apulum. Deși inscripțiile găsite pomenesc

legiunea XIII gemina în acest lagăr abia în vremea lui Hadrian, totuși E. Ritterling a arătat că din stampilele aflate pe cărămizi se poate confirma șederea ei acolo încă din timpul lui Traian. La Apulum a stat legiunea până la sfârșitul dominației romane în Dacia. Atelierul monetar dintre 246—257 d. Chr., aflat la Viminacium, bate monete cu emblema legiunii, care era leul.

Se știe că legiunea și-a fixat lagărul în apropiere de vechiul oraș dacic Apulum, situat pe Mureș, în dreptul actualei suburbii Partoș din orașul Alba-Iulia.

Lagărul legionar se întindea pe actuala «Cetate» din Alba-Iulia. Cu toate că urmele au fost distruse, totuși numeroase inscripții găsite nu mai lasă nicio îndoială asupra acestei identificări.

Ca territorium militar al legiunii se afla mai tot ținutul care în timpul lui Hadrian e cunoscut sub numele de Dacia Superior. Mai multe cărămizi cu stampila legiunii precum și unele inscripții ne arată diferite localități din Dacia unde au staționat detașamente din această legiune¹⁾.

Un detașament a staționat la *Ampelum* (CIL, III, p. 215, no. 1294, 1316—1320). Centrul minier era strâns legat de legiunea XIII gemina, așa cum se vede din tabulele cerate VII (CIL, III, p. 942—943) și XXV (CIL, III, p. 959). Alte stațiuni au fost pe drumul către Sarmizegetusa: la *Orăștioara-de-Jos* (CIL, III, 8064¹⁰⁾, *Cigmău* (*Germisara*; CIL, III, 8064⁶⁾, *Călan* (*Aquae*; CIL, III, 8065³²⁾, *Sarmizegetusa* (CIL, III, 8064²⁾). Pe drumul Mureșului către apus la *Veșel* (*Micia*; CIL, III, 8064³⁾, *Bulci* (CIL, III, 8064²⁴⁾, *Cenadul Nemțesc*, între Arad și Seghedin (CIL, III, 8064²²⁾). Pe drumul către Turnu-Roșu: la *Vințul-de-Jos* (CIL, III, 8064⁵⁾, *Berghiu* (CIL, III, 8064⁸⁾ și *Apoldul-Mare* (CIL, III, 8064⁹⁾; în spre răsărit la *Războieni* (*Feldioara*; CIL, III, 8064¹⁶⁾, *Spălnaca* (CIL, III, 8064¹⁵⁾ și apoi tocmai la *Călugăreni*, pe valea Nirajului (CIL, III, 8064¹⁸⁾. Stațiuni se aflau și la *Diciosânmartin* (CIL, III, 8064¹⁴⁾ pe valea Târnavei-Mici, precum și la *Sighișoara*, pe valea Târnavei-Mari (CIL, III, 8064⁷⁾. Către nord erau detașamente din legiunea XIII gemina la *Potaissa* (Turda; CIL, III,

¹⁾ Se admite în general că erau stațiuni de trupe acolo unde se găsesc cărămizi cu numele corpurilor de trupă, căci acestea și le lucrau pe loc; totuși sunt unele îndoeli (vezi Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 132, nota 1).

8064¹⁷), înainte de venirea legiunii V Macedonica, la Suceag (CIL, III, 8064¹⁹) și Porolissum (CIL, III, 8064²⁰).

Dintr'o epocă mai târzie, probabil după anul 260, când o mare parte din Dacia transilvană a căzut în mâinile barbarilor, pare să fie databile cărămizile cu stampila legiunii XIII gemina, aflate la Caransebeș, Mehadia și Orșova (CIL, III, 8064^{11, 12, 13}). Se bănuise că legiunea își fixase lagărul la Mehadia, unde a stat până ce Aurelian a trecut-o în sudul Dunării, la Ratiaria. Această presupunere, întemeiată pe interpretarea inscripției CIL, III, 1560, a fost respinsă de Ritterling.

Odată cu venirea legiunii V Macedonica, circumscripția militară a legiunii XIII gemina a fost redusă la ținutul corespunzător Daciei Apulensis. Așadar cărămizile cu stampila legiunii găsite la Potaissa, Suceag și Porolissum sunt de datat înainte de anul 166.

În această vreme, Dacia Inferior avea numai trupe auxiliare puse sub conducerea unui procurator iure gladii, care era și guvernator al provinciei; de aceea nu găsim urme de garnizoane legionare.

Intr'o inscripție, găsită recent la Sarmizegetusa, se pomenesc niște soldați *translat(i)* în legiunea XIII gemina. (AISTCl, 1928—1932, II, p. 54—57). Nu se poate preciza din ce trupe provin acești soldați transferați în legiunea dela Apulum.

Fig. 23. — Legionarii romani atacă o fortăreață dacică făcând *testudo* (broasca țestoasă).

(Lehmann, — Hartleben, Trajanssäule).

Din rândul ofițerilor și subofițerilor legiunii se recruta personalul birourilor din statul-major al guvernatorului; deasemenea pentru diferite nevoi ale legiunii se detașau soldați la muncă. O inscripție (*CIL, III, 12565 = Année épigr., 1912, no. 305*) ne arată o vexillație din legiunea XIII gemina, care pe la începutul secolului al III-lea exploata piatra din cariera dela Deva. Se pare că în legătură cu exploatarea minelor de fier din munții Ardealului de către legiunea dela Apulum trebuie interpretată inscripția *CIL, III, 1128*, de pe vremea împăratului Antoninus Pius. Fierul era necesar pentru fabricarea armelor. În lagărul legionar dela Apulum trebuie să fi fost un atelier de reparat și fabricat arme. Despre existența depozitului de arme și munițiuni avem știri din două inscripții (*CIL, III, 1138 și 1124*).

Tot pe vremea împăratului Antoninus Pius, ne spune o inscripție (*CIL, III, 1061*) că a fost făcut apeductul lagărului. Acesta trebuie pus în legătură și cu existența unor băi acolo. În timpul lui Caracalla se construiește un templu prevăzut cu ceasornic (*templum horologiarium*) de către un soldat, *M. Ulpius Mucianus (CIL, III, 1070)*.

Cele mai multe clădiri din lagăr trebuie să fi fost, după cum observă Ritterling din studiul stampilelor de pe cărămizi, din vremea lui Septimiu Sever.

Inscripțiile ne-au păstrat și numele mai multor comandanți ai acestei legiuni, printre cari și *M. Staius Priscus*, vestitul general de pe timpul lui Antoninus Pius și Mareu Aureliu. O listă a comandanților legiunii XIII gemina, ca și a ofițerilor (tribuni și centurioni) a încercat să dea Jung în ale sale *Fasten der Provinz Dacien*.

Alte inscripții ne menționează gradați, ofițeri și subofițeri, având diferite atribuții în serviciile legiunii. Una dintre aceste inscripții (*CIL, III, 7794*) este o dedicație făcută guvernatorului celor trei Dacii, *P. Septimius Geta*, fratele împăratului Septimiu Sever, de către *cornicularii, commentarienses și speculatores* din legiunea XIII gemina.

Dela Septimiu Sever s'a dat voie subofițerilor și ofițerilor inferiori să se reunească în colegii (*scholae*). Clădirea sălii de reuniune (*schola*) era chiar în lagăr. O inscripție din Apulum (*CIL, III, 7741 = 14479*), dedicație împăratului Septimiu Sever și

fiilor lui, Caracalla și Geta, amintește de clădirea colegiului speculatorilor și împodobirea ei cu statui de către membrii acestui colegiu, cari erau centurioni și corniculari, atât din legiunea XIII gemina, cât și din legiunea V Macedonica.

După părăsirea Daciei, legiunea a fost fixată de Aurelian la *Ratiaria*, în sudul Dunării.

3. **Legiunea V Macedonica.** După ce a luat parte la războaiele dacice ale lui Traian, legiunea V Macedonica a fost mutată de acest împărat din lagărul dela *Oescus* în cel dela *Troesmis* (*Iglița*), unde a rămas până în anul 166, când a fost adusă de Marcu Aureliu în Dacia. Aci a fost fixată la *Potaissa*, unde și-a construit lagărul, luând sub supravegherea ei întreg teritoriul corespunzător Daciei *Porolissensis*. O cărămidă găsită la *Potaissa* poartă stampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)* (*CIL, III, 8063*). După această lectură, trebuie să înțelegem cuprinsul stampilei referindu-se la legiunea dela *Potaissa*, care împreună cu trupele auxiliare ce depindeau de ea alcătuia armata de pază a Daciei *Porolissensis*. Comanda o avea comandantul legiunii V Macedonica.

Se înțelege că, în urma instalării legiunii V Macedonica la *Potaissa*, detașamentele din legiunea XIII gemina trimise în părțile nordice ale provinciei au fost retrase. Cărămizi cu stampila legiunii V Macedonica au fost găsite, în afară de *Potaissa*, la *Moldovenești*, în castrul care păzea intrarea pe valea *Arieșului* și în ținutul minelor de aur, la *Vințul-de-Sus* și *Bogata*¹⁾, pe *Mureș*. Cărămizile cu stampila acestei legiuni, găsite la *Mehadia*, datează din vremea părăsirii Daciei. Alte cărămizi cu stampilă s'au găsit la *Sucidava* (*Celei*), în fața orașului *Oescus*, unde legiunea s'a stabilit după anul 275. O altă cărămidă dela *Drobeta* poate fi pusă în legătură cu activitatea vreunui detașament din această legiune în timpul cuceririi Daciei de Traian, tot așa cum pietrele funerare ale unor veterani din aceeași legiune, aflate în acest oraș, datează de pe când legiunea se găsea în *Moesia Inferioară*.

Am văzut că urmele castrului legionar dela *Potaissa* mai erau vizibile la jumătatea secolului trecut pe platoul situat la nord-vest de orașul *Turda* de azi. Lipsa de săpături sistematice a făcut

¹⁾ Daicovicu crede că acele cărămizi au fost aduse la *Bogata* dela *Potaissa* (*Turda*) în vremea modernă.

imposibilă identificarea urmelor de construcții din interior, unele cu mozaic, menționate de C. Gooss. Din inscripții aflăm de asemenea puține lucruri.

Dintre comandanți e de notat *Tib. Claudius Claudianus*, care a fost și legatus al legiunii XIII gemina, iar pe vremea împăratului Septimiu Sever, în 195, a comandat detașamentele de trupe din Dacia în războiul din Orient.

Ca și legiunea XIII gemina, această legiune dă o parte din personalul militar, necesar serviciilor guvernatorului, în deosebi beneficiari. La Potaissa, aceștia aveau colegii pe la anul 200 (*CIL, III, 876*). Alte inscripții pomenesc gradați cu diferite funcțiuni în legiune; printre alții și un *ensor* (*Jahreshefte, 1902, Beibl. col. 97, no. 2*).

În lagărul dela Potaissa legiunea a stat până în vremea lui Gallienus, după cum rezultă din inscripția *CIL, III, 875*. Pe atunci comandantul legiunii nu mai era un legatus din ordinul senatorial, ci un *praefectus*, provenit din militarii de carieră.

Pe monetele bătute pentru Dacia apar și emblemele legiunii, care erau un vultur și un taur.

După părăsirea Daciei, legiunea V Macedonica a fost mutată în vechiul lagăr dela Oescus, pe care l-a avut înainte de cucerirea lui Traian.

4. Legiunea IIII Flavia Felix. Prezența la Sarmizegetusa a numeroase cărămizi cu stampila legiunii IIII F F a făcut pe Ritterling să admită că între primul și al doilea război dacic al lui Traian, orașul a fost ocupat de această legiune, care ar fi constituit de fapt corpul de ocupație al provinciei pomenit de Cassius Dio. S'a arătat însă că Sarmizegetusa romană nu e tot una cu capitala lui Decebal, așa încât prezența legiunii IIII F F nu poate fi explicată decât pentru o vreme mai târzie, când s'a întemeiat noua capitală, făcându-se și construcțiile unde s'au întrebuințat cărămizile lucrate de legionarii acestui corp de trupă. C. Daicoviciu a arătat că în amfiteatrul ca și în aedes Augustalium din Sarmizegetusa, clădite pe la mijlocul secolului al II-lea, s'au găsit țigle cu stampila legiunii IIII F F. E posibil ca acestea să fi provenit dintr'un stoc anterior, de pe vremea când legiunea își avea reședința aci.

O inscripție dela Sarmizegetusa (*CIL, III, 7904*) menționează pe un centurio din legiunea IIII F(lavia) F(elix) cu funcțiunea de *exercitator eq(uitum) sing(ularium)* ai legatului C. Avidius Nigrinus, despre care se știe că a guvernat Dacia către sfârșitul domniei lui Traian ¹⁾.

Ar rezulta, așadar, că detașamentul din legiunea III F F exista în acea vreme la Sarmizegetusa. O altă inscripție dela Micia menționează un alt centurio din această legiune (*CIL, III, 1353*).

Legiunea I adiutrix. În urma argumentării lui Ritterling, se admite astăzi că din armata de ocupație a Daciei a făcut parte în primii ani și legiunea I adiutrix. Într'o vreme fusese la Rhin, de unde a fost adusă de Domițian și încartiruită în Dalmația. Sub acest împărat, ca și sub Traian, a luat parte la războaiele cu Dacii. După cucerirea Daciei, a stat în noua provincie între 107 și 114. Dintr'o cărămidă găsită la *Apulum* se trăsese concluzia că legiunea I adiutrix a stat în același lagăr cu legiunea XIII gemina. Ritterling a arătat însă că stampila a fost citită greșit și că nu poate fi vorba de menționarea legiunii I adiutrix laolaltă cu legiunea XIII gemina pe aceeași stampilă; cu toate acestea e posibil ca ambele legiuni să fi ocupat același lagăr, deoarece inscripțiile ne pomenesc în canabele dela *Apulum* prezența unor veterani din legiunea I adiutrix chiar în timpul lui Traian (*CIL, III, 1004, 1008*).

În anul 114 legiunea a fost luată să lupte în Orient. După moartea lui Traian, Hadrian a retrimis-o în Dacia unde a luptat sub C. Iulius Quadratus Bassus și Marcus Turbo contra Iazygilor. În urma reorganizării Daciei de Marcus Turbo, ea este trimisă să-și ia reședința în Pannonia Superioară, în lagărul dela *Brigetio*.

¹⁾ Nu e niciun temei pentru a crede cu Mommsen (vezi *CIL, III, ad no.*) că personajul C. Avidius Nigrinus, menționat în această inscripție, este deosebit de acela din epoca lui Traian.

BIBLIOGRAFIE

Monete: B. Pick, *Die Münzen von Dacien u. Moesien*, I, p. 5.

Izvoare literare moderne: A. Blanchet, *Note sur la légion V Macedonica sous Gallien et Victorin*, în *Musée Belge*, 1923, p. 168—173. R. Cagnat, *Legio*, în *Dict. des Ant.*, s. v. p. 1047—1075; 1080, 1082, 1086. Idem, *L'armée romaine d'Afrique*, ed. 2-a, p. 125—138; 166—174; 181. Idem, *Exercitus*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 916, 917. C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa*, în *Dacia I*, p. 247 și *Fouilles de Sarmizegetusa ibidem*, III—IV, p. 521, 541—2. Idem, *La première division de la Dacie*, p. 76—77. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, p. 28—29 și passim. Idem, *Die schola der speculatores in Apulum*, în *Jahreshefte*, IV, 1901, Beibl., col. 3—8. Idem, *Die Fahnen im römischen Heere* (în *Abhandl. d. arch.-ep. Seminars d. Univ. Wien*, V), Wien, 1885, p. 1—48. Idem, *Die Thierbilder der Signa*, în *Arch.-ep. Mitt.*, XV, 1892, p. 182—193. B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesien*, p. 56—78. O. Floca, *O contribuție la istoria legiunii a XIII-a gemina în Dacia*, în *AISCl*, 1928—1932, p. 54—57. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 1—97. Kubitschek, *Signa*, în *Real-Encycl.*, s. v. no. 2, col. 2327, 2335—2345. J. Marquardt, *De l'organisation militaire chez les Romains*, p. 174—183. Von Premerstein, *Legatus*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1133, 1143—1148. Idem, *Das Attentat der Consulare auf Hadrian*, p. 11—12. Idem, *C. Iulius Quadratus Bassus Klient des jüngeren Plinius und General Trajans*, p. 35—45 și nota 2 dela p. 43. E. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1207, 1710—1722, 1572—1581, 1540—1549, 1380—1392. E. Ritterling-E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat* (în *Beiträge zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte von Gallien u. Germanien*, I), Wien, 1932, p. 71—86. A. Schulten, *Das territorium Legionis*, în *Hermes*, XXIX, 1894, p. 481—516.

II. TRUPELE AUXILIARE REGULATE

1. **Considerațiuni generale.** Pe lângă legiuni, armata din Dacia cuprindea și un mare număr de corpuri de trupă auxiliare. Erau trupe de infanterie, *cohortes*, cu efective de 500 soldați (*quingenariae*) și 1000 de soldați (*milliariae*) și trupe de cavalerie, *alae*, cu efective identice cohortelor. Uneori corpurile auxiliare erau mixte, *cohortes equitatae*, alcătuite din pedestrași și călăreți, în proporția de 360 pedestrași și 140 călăreți pentru cele quingenariae și 720 pedestrași și 280 călăreți pentru cele milliariae.

Aceste corpuri de trupă, împreună cu legiunile, alcătuiau armata regulată a provinciei. În deosebire de legionari, cari erau cetățeni romani în momentul începerii serviciului militar în legiune, ostașii din trupele auxiliare nu erau încetățeniți — afară de cazuri excepționale — decât după terminarea serviciului obligator.

Comandantul unei ala sau cohors era un *praefectus*; uneori comandantul unei cohorte era un *tribunus*. Praefectura cohortis și praefectura alae, împreună cu tribunatus legionis, erau cele trei funcțiuni militare, pe care trebuiau să le îndeplinească pe rând tinerii din clasa cavalerilor, înainte de a intra în cariera rezervată lor, începând mai ales dela Hadrian.

Trupele auxiliare care au stat în Dacia au fost identificate pe de o parte după diplomele militare găsite până acum, pe de alta cu ajutorul cărămizilor însemnate cu stampila acestor corpuri de trupă. După locul unde s'au aflat cărămizile s'au putut preciza și lagărele lor.

2. **Corpurile auxiliare de cavalerie (alae).** Erau compuse din călăreți și depindeau direct de guvernatorul provinciei. Aveau în fruntea lor *praefecti*. Dintre aceste corpuri, au staționat în Dacia următoarele:

Ala I Asturum. A participat la cucerirea Daciei de către Traian (*CIL*, IX, 4753) și a rămas apoi aci, unde a stat până după anul 200. A avut garnizoana la *Hoghiz* (*CIL*, III, 1633¹¹, 8074, ¹ a. b.; 6075 = Dessau, *ILS*, 1366). Pe la anul 200, un praefectus al acestei ala pune o dedicație zeiței Fortuna pentru sănătatea împăratului Septimiu Sever și a fiilor lui la Germisara (Cigmău) (*CIL*, III, 1393).

Ala I Batavorum milliaria, menționată în diploma militară *CIL*, III, no. LXVII, din anul 158, își avea lagărul la *Războieni* (Feldioara) pe Mureș, unde s'au găsit cărămizi cu stampila acestei trupe (*CIL*, III, 8074² și *AIStCl*, 1928—1932, II, p. 62, no. 4). O inscripție dela Apulum pomenește un eques al acestei ala (*CIL*, III, 7800). Stampila A T B, găsită la Cristești și notată de Finály (*Arch. Anzeiger*, 1909, p. 504, no. 5) ca aparținând alei I Batavorum, credem că trebuie să fie mai de grabă atribuită trupei care urmează.

Ala Bosporanorum, alcătuită la început din călăreți îmbrăcați în zale, dați de regele clientelar din Bosforul Cimerian (Crimeea), e menționată în Dacia la *Cristești*, pe Mureș (*CIL*, III, 8074³ și 12630; poate tot la aceeași ala se referă inscripția din *Année épigr.*, 1912, no. 75, care o notează ca *milliaria*) și la *Micia* (*CIL*, III, 1344, 7696; *ACMTr*, 1932, p. 38, no. 8). Două inscripții pomenește ostași din această ala, unul decedat la Apulum (*CIL*, III, 1197) și altul care face o dedicație în stațiunea balneară Germisara (*CIL*, III, 7888). După Cichorius, această ala a stat întâi la Cristești, de unde apoi a fost mutată la Micia; împreună cu alte trupe de aci, în mod sigur cu *cohors II Flavia Commagenorum*, apăra poarta de intrare în Dacia din spre vest, pe valea Mureșului.

Ala I Gallorum et Bosporanorum, pe care o găsim indicată în diplomele militare *CIL*, III, no. LXVII din anul 158, găsită tot la *Cristești*, și *Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 59 = *CIL*, XVI, no. 90 din anul 144, ar fi, după Cichorius, provenită fie din unirea unei ala *Bosporanorum* cu o ala *Gallorum*, despre a cărei existență în Dacia știm dintr'o inscripție din Roma (*CIL*, VI, 3191 = Dessau, *ILS* 2205), fie din unirea numai a unor părți din aceste ale. Tot după acest autor, ala I Gallorum et Bosporanorum s'ar fi stabilit la Cristești după mutarea alei Bosporanorum la Micia.

Ala I Civium Romanorum e menționată ca făcând parte din armata Daciei în diploma *CIL*, III, no. XXXVI din anul 110.

Nu se știe unde a avut lagărul. Ceva mai târziu a fost mutată în Pannonia, unde stătuse și mai înainte.

Ala Hispanorum, menționată între trupele Daciei Inferioare în diploma militară *CIL, III*, no. XLVI, din anul 129, e pomenită și într'o inscripție din Spania (*CIL, II*, 1180), împreună cu alte trupe din Dacia Inferioară. Din această inscripție, aflăm existența unui personaj, *Sextus Iulius Possessor*, care a fost *praepositus* al alei în jurul anului 160. În Dacia, trupa a fost stabilită din timpul lui Traian, după cucerirea provinciei. Pe la 205, ea se afla la *Slăveni*, pe Olt, unde și-a construit lagărul din temelie (*CIL, III*, 13800). I. Jung se întreabă dacă *ala Hispanorum* nu e tot una cu *ala I Hispanorum Campagonum*, întâlnită în diplomele militare *CIL, III*, no. LXVI și LXVII din anii 157 și 158, privitoare la trupele din Dacia Superioară. Către sfârșitul secolului al II-lea, pe timpul lui Septimiu Sever, această ala făcea parte din garnizoana *Micieii* (*ACMTr*, 1930—1931, p. 37, no. 5; p. 36, no. 4; *CIL, III*, 1343, 1193), unde a stat probabil până la părăsirea Daciei (*CIL, III*, 1377 din anul 212; 1378; 1380; 1342; 7871 și *CIL, VI*, 3238 = Dessau, *ILS*, 2208). În diploma militară din anul 144, pe care o publică Detschew în *Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 54—59, se menționează trei ale, dintre care prima are numele cu totul stricat încât nu se poate descifra; a doua este *I Hisp(anorum)*, iar a treia *I Gall(orum)*. Detschew socotește că *ala I Hispanorum* din această diplomă trebuie întregită *I Hispan(orum) [Campagonum]*, fiind tot una cu aceea menționată în diplomele militare *CIL, III*, no. LXVI și LXVII, deoarece aceste trei diplome sunt date de împăratul Antoninus Pius și se referă la armata din Dacia Superioară.

Despre o *ala Gallorum*, pe care am văzut-o mai sus reunită prin anul 158 cu *ala Bosporanorum*, avem o mențiune în *CIL, VI*, 3191 = Dessau, *ILS*, 2205). Un dac, provenit din această ala, făcea parte din trupele din Roma. Date mai amănunțite nu avem și nu putem spune dacă ea a stat vreodată singură în Dacia, sau numai reunită unei alte ala. Am văzut mai sus că o *ala I Gallorum* apare și în diploma militară din anul 144, publicată de Detschew. E totuși discutabil dacă ea a existat astfel și s'ar putea ca Detschew să aibă dreptate întregind-o *ala I Gallorum et Bosporanorum*. În afară de *ala Gallorum et Bosporanorum*, dintr'o diplomă

militară (*CIL*, III, no. LXX, databilă în anul 159), aflăm de existența unei *ala I Gallorum et Pannoniorum (cataphractaria)*, care până la anul 134 stătuse în Moesia Inferior. Cichorius crede că această din urmă trupă mixtă de cavalerie provine din reunirea a doua ale: *I Pannoniorum* și *I Claudia Gallorum*, cunoscute în Moesia Inferioară în anii 99 și 105 d. Chr. Despre locurile de garnizoană ale acestor corpuri nu știm nimic.

Ala I Illyricorum e menționată într'o inscripție din Roma de pe vremea împăratului Antoninus Pius (*CIL*, VI, 3234). După G. Cantacuzino, această ala s'a născut din detașamentul de călăreți illyri (*vexillatio equitum Illyricorum*) pomenit în diploma militară *CIL*, III, no. XLVI din anul 129. În castrul dela Brâncovenești, pe Mureș, s'au găsit cărămizi cu stampila *al(a) n(ova) Il(l)yr(ico)rum*; iar dela castrul *Orhei* din apropiere vine o altă cărămidă a cărei stampilă Cichorius o atribue tot acestei ala *Illyricorum*. După cum se vede, într'o vreme, lagărul trupei a fost în nord-estul Daciei, la Brâncovenești.

Ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum, pomenită în diploma militară *CIL*, III, no. XXXVI din anul 110 și în inscripția *CIL*, III, 1382, a stat în Dacia până la jumătatea secolului al II-lea, când a fost mutată în Pannonia Inferioară, unde apare între anii 145—160.

Dintr'o inscripție dela Zutor, nu departe de Porolissum, aflăm despre existența în Dacia a unei *ala milliaria* (*CIL*, III, 7644). Inscripția este databilă, cel mai de vreme, pe la sfârșitul veacului al II-lea. Un *praefectus* al acestei ala a fost *C. Iulius Corinthianus*, originar din Theveste (Numidia), care a comandat în războiul lui Septimiu Sever cu Parții un detașament din Dacia (*CIL*, III, 1193). Nu se știe lagărul ei. Se mai cunoaște o ala *milliaria* și în Mauretania, dar nu este identică cu cea din Dacia.

În *Arhivele Olteniei*, 1933, p. 236, D. Tudor publică un fragment de țiglă, provenit după toate probabilitățile din Oltenia, având imprimată stampila AL.M., cetită de d-sa *al(a) M(aurorum)*. Faptul ar fi posibil, dat fiind că se cunosc trupe neregulate de călăreți Mauri în Dacia; din ele poate s'a alcătuit această ala. Până acum însă nu s'a întâlnit nicăieri o ala *Maurorum*, încât ne gândim dacă nu cumva stampila de pe țigla publicată nu se referă la o *ala milliaria*.

Despre *ala II Pannoniorum*, deși nu e pomenită în niciuna din diplomele militare aflate până acum în Dacia, avem totuși știri mai precise. În anul 103, se afla în Pannonia. După ce a luat parte la războaiele cu Dacii, a rămas în noua provincie. Numele ei apare în mai multe inscripții din Dacia. Veterani proveniți din această trupă sunt stabiliți la Apulum (*CIL, III, 1100*) și Micia (*CIL, III, 1375*). Un soldat decedat are piatra funerară la Sarmizegetusa (*CIL, III, 1453*). Cărămizi cu stampilă au fost găsite la Gherla, unde se constată și lagărul ei pe tot timpul cât a stat în Dacia (*CIL, III, 8074⁵; 12542*). În anul 143, ea construiește în piatră pretoriul lagărului punând și o inscripție comemorativă (*Année épigr., 1906, no. 112* și *Jahreshefte, 1908, Beibl., p. 207—8*). La Gherla a stat până la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia. Din ultimii ani ai șederii ei în Dacia datează dedicația făcută lui Hercule de praefectul *Pannon(ius) Maxi(minus)* (*CIL, III, 832*). După părăsirea provinciei, trupa a fost mutată la *Oescus*, în Moesia Inferioară (G. Seure, în *Revue archéologique, 1919¹, p. 136*). Numele acestei ala se află și pe o cărămidă, care provine dintr'o insulă a Dunării aflată în fața Palancei și a cărei prezență acolo nu poate fi pusă decât în vremea războaielor dacice.

În *Arch. Anzeiger, 1909, p. 509, no. 8*, G. von Finály publică două cărămizi cu stampilă, găsite de Téglas la *Cristești*. După ei, stampila trebuie cetită: *A(lae) P(annonium) V(exillationum) E(lectorum)*, punând-o în legătură cu inscripția *CIL, III, 1464* din Sarmizegetusa, care menționează la începutul secolului al III-lea pe un *Ulp(ius) praepositus vexill(ationibus) auxiliar(iorum) Pannon(oniae) Inf(erioris)*. Lectura dată de Téglas și Finály stampilei de pe cărămizile dela *Cristești* ni se pare forțată și neverosimilă; o revedere o socotim necesară.

Numeroase inscripții găsite la *Gilău*, pe drumul Napoca—Porolissum, arată că aci și-a avut garnizoana *ala Siliana [torquata civium Romanorum]*, care în anul 98 făcea parte din armata Pannoniei (*CIL, III, Dipl. milit. no. XIX*). Ea a luat parte la războaiele cu Decebal, rămânând după cucerirea Daciei aci. Lagărul și l-a stabilit la *Gilău* (*CIL, III, 845—847; 847 a = 7651*), unde se constată și prin secolul al III-lea.

Tot la Gilău s'a găsit o inscripție cu mențiunea unui călăreț, *eques*, din *ala T(hra)ecum* (*CIL*, III, 849). Poate că acest corp de trupă a staționat vreodată în lagărul de aci.

În castrul dela *Ilišua*, pe Someș, își avea garnizoana *ala I Tungrorum Frontoniana*, despre care știm că în anul 114 era încă în Pannonia Inferior (*CIL*, III, Dipl. milit. no. XXXIX; *CIL*, III, 3400). Atât cărămizile cu stampilă, cât și numeroasele inscripții găsite la Ilišua, ne atestă prezența acestei trupe acolo, unde de altfel a rămas până la părăsirea ținutului de Romani (*CIL*, III, 8074⁴; 787—789, 791, 793, 797—802, 804—807, 809, 811). Cichorius, urmat de A. von Premerstein, crede că despre această *ala* ar fi vorba în diploma militară *CIL*, III, no. LXX (datată de Premerstein în anul 159), unde din tot titlul ei nu se mai descifrează decât literile *...ont*. Despre o *ala Contariorum*, bănuită de Jung în Dacia, nu poate fi vorba.

Din cele ce s'au putut preciza privitor la garnizoanele trupelor regulate de cavalerie din Dacia, reiese că acestea erau fixate mai cu deosebire la hotarul nordic, pe Someș (*Ilišua*, *Gherla*); apoi pe Olt, la *Hoghiz*, locul de întâlnire al drumului ce lega castrele estice cu drumul Oltului către pasul Oituz și în sfârșit la *Slăveni*, aproape de confluența acestui râu cu Dunărea. Spre apus, *Micia* avea o puternică garnizoană, din care făcea parte și cel puțin o *ala*. În nord-vestul provinciei, trupe auxiliare de cavalerie au fost la *Gilău*, pe drumul Napoca—Porolissum.

3. **Corpurile auxiliare regulate de infanterie (cohortes).** Aceste corpuri de trupă erau puse sub conducerea unui *praefectus* sau *tribunus*. În deosebire de ale, cohortele depindeau de comandanții legiunii, deoarece făceau împreună cu aceasta un corp unitar. În Dacia, se cunosc până acum următoarele cohorte:

Cohors I Afrorum, menționată într'o inscripție din Roma (*CIL*, VI, 3529), databilă după anul 170. Această trupă poate fi identificată cu *cohors I Afrorum c(ivium) R(omanorum) eq(uitata)*, despre care pomenește o inscripție din Auximum (Italia; *CIL*, IX, 5841).

Cohors I Alpinorum, atestată de mai multe cărămizi cu stampilă, găsite în castelele dela *Sărata* și *Călugăreni* din estul Daciei (*CIL*, III, 8074⁸, 6256; *AIStCl*, 1928—1932, II, p. 58) precum și diploma militară publicată de Detschew în *Jahreshefte*, XXIX,

1935, p. 54—59. După inscripția unui veteran îngropat la Apulum (*CIL, III, 1183*), această cohortă era *equitata*. Pe vremea împăratului Septimiu Sever făcea parte din garnizoana dela *Micia* (*CIL, III, 1343*).

Cohors I Bataavorum milliaria e cunoscută în Dacia prin două inscripții: una (*CIL, III, 839* = Dessau, *ILS, 2598*) dela Romita, antica *Certie*, pe drumul Napoca—Porolissum, și alta dela *Sân-Mihai*, lângă Potaissa (*CIL, III, 13766, 13767*, reconstituită în *Jahreshefte, V, Beibl., p. 107*). Garnizoana ei deci trebuie pusă în Dacia Porolissensis, fie la *Sân-Mihai*, fie la *Certie*, sau poate, în vremuri diferite, în amândouă localitățile. Despre această cohortă se știe că a stat mai înainte în Pannonia, a luat parte la războaiele cu Decebal și apoi a rămas în Dacia.

Cohors II Flavia Bessorum e menționată în diploma militară *CIL, III, no. XLVI*, din anul 129, în armata Daciei Inferioare. În anul 105 își avusese garnizoana în castrul dela Cineșor pe Olt (*Korrespondenzblatt d. Ver. f. sieb. Landeskr., 1912, p. 54—57* și Daicovicu în *AIStCl, 1933—1935, p. 253*). Un praefectus al acestei cohorte a fost *T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus*, un Oriental, care a mai comandat și alte trupe auxiliare (*CIG, 3497*).

Cohors I Bracaraugustanorum, atestată în castrul dela Brețcu prin mai multe cărămizi cu stampilă (*CIL, III, 8074⁹* și Panaitescu, *Castra Daciae, p. 3*), e cunoscută în armata Moesiei Inferioare în anii 99 și 134 d. Chr. Prezența ei la Brețcu se poate lămuri prin trecerea în armata Daciei într'o vreme mai târzie din secolul al II-lea.

Cohors I Brittanica milliaria civium Romanorum a luat parte la războaiele cu Dacia și a rămas apoi în provincie, fiind menționată în diploma militară *CIL, III, no. XXXVI*, din anul 110. Drept recompensă pentru destoinicia în război, Traian a dat soldaților ei dreptul de cetățenie. Garnizoana era la *Cășei* (*CIL, III, 821, 829, 830, 7634*), unde a stat până în secolul al III-lea. Inscriptiile din vremea împăratului Caracalla au fost găsite în pretoriul castrului (Em. Panaitescu, *Castrul dela Cășei, p. 4—5*). A participat și la războiul partic al lui Septimiu Sever (*CIL, III, 1193*).

Cohors II Brittanica milliaria se află menționată pe cărămizi găsite la *Romita* și *Ilișua* (*CIL, III, 8074¹¹*), așadar tot în nordul Daciei. După Cichorius, ea era *equitata*.

[*Cohors III Britannica* a lucrat în anul 105 la podul lui Traian dela Drobeta (*CIL, III, 1703*³). Cărămizi cu stampila ei s'au găsit la *Sucidava* (Celei; Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 26; *CIL, III, 8074*¹²). E mai mult ca sigur că această cohortă nu a făcut parte din armata Daciei, ci a rămas în Moesia. Atribuirea ei armatei din Dacia s'a făcut pe baza unei greșite cetiri a stampilei aflată pe cărămizile găsite în castrul dela Cincșor, care recent a fost lămurită ca aparținând cohortei *II Flavia Bessorum*.]

Cohors I Flavia Bryttonum milliaria e pomenită într'o inscripție din Salonic (*CIL, III, 13704*) în Dacia Maluensis. Această trupă, având însă numele *cohors I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana*, își reconstruește țagărul în piatră la *Bumbești*, în anul 201 (*CIL, III, 14485*^a). Cărămizi cu stampila ei s'au mai găsit în Dacia Maluensis la *Boroneasa* pe Olt (*CIL, III, 14216*²⁵); deasemenea la *Tsierna* (Orșova; *CIL, III, 8074*¹⁰). Cichorius credea că această cohortă era *equitata*; dar nu există nicio dovadă concludentă.

Cohors I Ulpia Brittonum milliaria, menționată în diploma militară *CIL, III, no. LXX*, din anul 159, e socotită și de Cichorius și de A. von Premerstein ca un corp de trupă deosebit de cohortele de Britanni pomenite până acum. Deasemenea A. Buday publică în *Dolgozatok*, 1915, p. 101, o inscripție dela Porolissum, în care se menționează un centurio din *coh(ors) I Brittonum*. Ar putea fi una și aceeași trupă, mai ales că, după cum observă și Premerstein, în diploma militară din 159 sunt menționate o mare parte din corpurile de trupă aparținând Daciei Porolissensis. Din inscripția centurionului din Porolissum nu reiese neapărat, cum crede A. Buday, că exista acolo și cohorta din care făcea parte. Ne punem întrebarea dacă de fapt aceste două ultime cohorte nu s'ar referi la una și aceeași trupă, adică la *cohors I Britannica milliaria civium Romanorum*, a cărei existență se cunoaște sigur la Cășei, în Dacia Porolissensis.

Cohors III Campestris civium Romanorum a făcut parte din armata Daciei încă dela începutul provinciei (*CIL, III, Dipl. milit. no. XXXVI*). A avut garnizoana la *Drobeta* (*CIL, III, 14216*^{8,10} și 7289). Un *tubicen* al acestei cohorte face o dedicație la *Napoca* (*AIStCl, 1928—1932, II, p. 59*). Daicoviciu crede că aci a stat cohorta înainte de a fi trimisă la Drobeta.

Cohors I Flavia Commagenorum e cunoscută în armata Moesiei Inferioare în anul 105 (CIL, III, Dipl. milit. no. XXXIII). Diploma CIL, III, no. LXV din anul 157 o menționează în armata Daciei Superioare. Nu avem nicio altă dovadă despre existența ei în această provincie și se pune întrebarea dacă nu cumva ar fi de cetit în diploma dacică *cohors I[I] Fl(avia) Commagen(orum)*, despre care știm sigur că a existat în Dacia. Așa socotea și E. Ritterling (*Arch.-ep. Mitt.*, XIX, 1896, p. 83). În acest caz ar fi de corectat și întregirea cohorței *I Fl(avia) Commagen(orum)* din diploma militară din anul 144, publicată de Detschew în *Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 59, în *II Fl(avia) Commagen(orum)*. Cărămizile cu stampila cohorței I Flavia Commagenorum, găsite lângă Olt, la *Piatra, Romula și Slăveni*, datează, după Daicoviciu, de prin anul 105, când Oltenia aparținea de Moesia Inferioară. Soldații din această cohortă pare că au luat parte și la construirea castrului roman dela *Drajna-de-Sus* (jud. Prahova) laolaltă cu soldații ai legiunilor din Moesia. Se știe că aci au fost găsite cărămizi cu stampila unei *coh(ors) Com(magenorum)*.

Cohors II Flavia Commagenorum e constatată în Dacia la *Micia* (CIL, III, 8074¹⁴). Cărămizile cu stampilă dela Romula și Piatra sunt de fapt ale cohorței I Flavia Commagenorum, așa cum a arătat D. Tudor. Dintr'o inscripție (Dessau, ILS, 9273), reiese că această cohortă era *equitata* și se compunea din arcași (*sagittarii*). Prezența unei astfel de trupe în castrul dela *Micia* se explică ușor, dacă ne gândim că trebuia să facă față Iazygilor din câmpia Tisei, cari erau popor de călăreți și de stepă. Numeroase inscripții atestă existența cohorței la *Micia* până târziu în vremea împăratului Filip Arabul (CIL, III, 1347 = 7850, 1343, 1355, 6267, 7848, 7849, 1619 = 7854, 7855, 7873). Pe timpul lui Septimiu Sever ea își reconstruește băile năruite (*Année épigr.*, 1903, no. 66 = AISICl, 1930—1931, p. 35).

[*Cohors I Cretum*. O inscripție dela *Apulum* (CIL, III, 1163) pomenește un *praef(ectus) coh(ortis) I Cretu[m]*. Această cohortă e menționată și în stampila unei cărămizi găsită la *Palanca*, pe Dunăre (*Année épigr.*, 1912, no. 78 = *Klio*, 1911, p. 507). Dintre țiglele găsite la *Drobeta*, una poartă stampila *coh(ors) I Cre(tum)* (CIL, III, 1703³). E greu de spus dacă această trupă a făcut parte din armata Daciei. Despre ea se știe numai că în anul 93 d. Chr.

se afla în Moesia Superior. N'ar fi deci exclus ca și cărămizile cu stampilă, aflate la Palanca și Drobeta, ambele localități pe Dunăre în dreptul Moesiei Superioare, să ateste numai o trecătoare activitate a cohorței în acele părți. Din inscripția dela Apulum deosemena nu se poate trage concluzia că trupa ar fi staționat acolo].

Cohors I Cypria e atestată de o cărămidă cu stampilă (*CIL, III, 8074*¹³) în castrul dela *Tihău*, pe Someș. După Jung, cărămida ar aparține unei *cohors I Cyrenaica*.

Cohors IIII Cypria civium Romanorum este menționată în Dacia în anul 110 (*CIL, III, Dipl. milit. no. XXXVI*) și o aflăm cu garnizoana în castrul dela *Bumbești* (*CIL, III, 14216*²⁷). Probabil că a părăsit această reședință înainte de anul 200, când se află aci *cohors I Aurelia Brittonum milliaria*.

Cohors III Delmatarum milliaria equitata civium Romanorum pia fidelis își are numele imprimat pe cărămizi găsite la *Moldova Veche*, pe Dunăre, și la *Mehadia* (*CIL, III, 8074*¹⁵). Aci se afla și pe vremea împăratului Gallienus, pe la anul 260 d. Chr. (*CIL, III, 8010*). Atât A. von Domaszewski, cât și Cichorius, iar după ei I. Jung și Victoria Vaschide, au atribuit această cohortă armatei din Moesia Superior. O inscripție, tot dela *Mehadia*, descoperită mai recent (*Année épigr.*, 1912, no. 5), arată o dedicație pusă de cohorta noastră Iuliei Mammaea, mama împăratului Sever Alexandru, fiind dedicant *Iasdius Domitianus*, guvernatorul de rang consular al celor trei Dacii. Așadar cohorta aparținea armatei din Dacia și avea garnizoana la *Mehadia* (*Ad Mediam*).

Cohors I [Aelia] Gaesa[torum] milliaria, astfel întregită de Cichorius în diploma militară *CIL, III, no. LXX* din anul 159, este socotită și de A. von Premerstein ca având reședința în nord-vestul Daciei, la *Bologa*. Stampila unei cărămizi găsită aci (*CIL, III, 8074*²⁶) este cetită de Cichorius *c(ohors) p(rima) g[ae]s[at]u(m)*. Tot acestei cohorte socotește el că aparține stampila *CHIAEG* (*CIL, III, 8074*¹⁶ și recent *AISiCl*, 1928—1932, II, p. 61), găsită pe mai multe cărămizi din această localitate și atribuită de A. von Domaszewski unei *cohors I Aelia Gallorum*. Cohorta ar fi menționată și în inscripția mutilată *CIL, III, 7648* dela *Bologa*.

Cohors I Gallorum Dacica. Despre aceasta nu avem altă știre decât pomenirea ei într'o diplomă militară *CIL, III, no. LXVI*, din anul 157. Domaszewski crezuse că stampilele de pe cărămizile

găsite la Bologa (*CIL*, III, 8074¹⁶), despre care am vorbit mai sus, au aparținut acestei trupe (care ar fi una cu *cohors I Aelia Gallorum*); după cum am văzut, ele aparțin cohortei *I Aelia Gaesatorum*.

Cohors II Gallorum Macedonica, menționată în diploma militară *CIL* III, no. XXXVI, din anul 110, a stat puțin în Dacia, deoarece dela Hadrian se stabilește în Brittaniam. Un praefectus al acestei cohorte a fost *P. Licinius P. f. Gal(eria tribu) Maximus*, originar din Spania. Din inscripția pusă de fratele său (*CIL*, II, 3230), aflăm că trupa din Dacia era o *cohors equitata*.

Cohors II Gallorum Pannonica este pomenită în armata Daciei Superioare în anul 144 (Diploma militară din *Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 54—59 = *CIL*, XVI, no. 90). Nu avem nicio altă mențiune despre această cohortă și nici nu știm unde a avut lagărul. Faptul că diploma militară se eliberează unui soldat *Aulenus Her(...f...)*, cu atributul *ex equit(e)*, deci un călăreț, ne face să admitem că această cohortă era *equitata*.

Cohors III Gallorum făcea parte din armata Daciei Inferioare în anul 129 (*CIL*, III, Dipl. milit. no. XLVI). Dintr'o inscripție din Spania (*CIL*, II, 1180) aflăm existența ei în părțile Daciei Inferioare și pe vremea împăratului Antoninus Pius. Lagărul l-a avut la *Hoghiz*, după cum îmi comunică C. Daicoviciu, care a găsit recent în castrul de acolo o inscripție cu numele acestei trupe. Prin aceasta se lămurește și inscripția mutilată *CIL*, III, 955 = 7721, care menționează un *praef(ectus) coh(ortis) III C[.....]* și care a fost găsită tot la *Hoghiz*. Cichorius credea că ar fi vorba de o *cohors III Commagenorum*; în realitate este *cohors III Gallorum*.

Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum a luat parte la războaiele dacice și a lucrat la drumul Potaissa—Napoca în anul 108 (*CIL*, III, 1627). E menționată în diploma militară *CIL*, III, no. XXXVI din anul 110. E pomenită și pe timpul lui Antoninus Pius (*CIL*, III, Dipl. milit. no. LXX), iar în vremea războaielor marcomannice știm că a luptat prin părțile Galitiiei, unde a lăsat urme despre trecerea ei pe acolo (*Jahreshefte*, VII, 1904, Beibl. p. 149). Cohorta era *equitata*.

Cohors I Hispanorum pia fidelis, menționată ca și precedenta în diploma militară *CIL*, III, no. XXXVI din anul 110, a luptat împotriva Dacilor lui Decebal, rămânând după cucerire în armata de ocupație a provinciei. Cât a stat nu putem preciza. Cichorius

credea că despre această cohortă se face mențiune într'un rând, distrus în parte, din diploma militară *CIL, III*, no. LXX din anul 159. Părerea lui e acceptată și de A. von Premerstein. Se pare că ale ei sunt cărămizile cu stampilă dela *Unguraș (CIL, III, 8074¹⁸)*. Ar însemna atunci că a avut lagărul în partea de nord-vest a Daciei.

Cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata e cunoscută ca făcând parte din armata Moesiei Inferioare în anul 99 (*CIL, III*, Dipl. milit. no. XXXI). Aci a stat și în primii ani după cucerirea Daciei, după cum reiese din papirul publicat de Hunt, despre care am vorbit mai sus. Pe când era în Moesia Inferioară a participat la apărarea ținutului clientelar al Munteniei, trimițând detașamente la *Piroboridava* pe Siret și la *Buridava* pe Olt. (Am văzut că Daicoviciu face rezerve asupra interpretării pasagiului din papirul lui Hunt, în care se vorbește de un detașament la *Buridava*). Mai târziu a fost mutată în Dacia Inferioară, unde este menționată în anul 129 (*CIL, III*, Dipl. milit. no. XLVI). În castrul dela *Bivolari (Arutela)*, pe Olt, s'a găsit o lamă de argint, care avea incizat în puncte numele unui călăreț, cu atributul de *librarius* în această cohortă (*CIL, III*, 12602). Se pare că într'o vreme a avut reședința în castrul dela *Brețcu*; cărămizile cu stampila *COH.HISP.* nu pot fi atribuite decât ei.

Cohors II Hispanorum, pe care Cichorius, urmat de A. von Premerstein, o identifică cu *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica*, menționată în diploma militară *CIL, III*, no. LXX din anul 159, e cunoscută prin cărămizile cu stampilă dela *Palanca*, pe Dunăre (*CIL, III*, 8074²⁰) și printr'o inscripție din anul 108 dela *Vârșeț (CIL, III, 6273)*. Mai târziu apare în nord-vestul Daciei, la *Bologa*, după cum arată cărămizile cu stampilă găsite acolo (*CIL, III*, 8074¹⁹). Tot aci dealtfel s'a găsit și piatra de mormânt a unui *decurio* din această cohortă (*CIL, III*, 843), care poartă atributul de *equitata*. Așadar, după ce a luptat în războaiele dacice, lucrând în 103—105 și la podul lui Traian dela *Drobeta (CIL, III, 1703)*, a stat după cucerire câtva timp la *Vârșeț*, apoi a fost transferată, poate pe timpul lui Antoninus Pius, în nord-vestul Daciei, la *Bologa*.

Cohors IIII Hispanorum equitata avea în secolul al II-lea lagărul la *Inlăceni*, în răsăritul Daciei. Aci s'au găsit mai multe

dedicații făcute zeilor de diferiții praefecți ai acestei cohorte (*CIL*, III, 945—947, 948 = 7718, 6257). În anul 144 o aflăm pomenită între cele 10 cohorte menționate în Dacia Superioară de diploma militară publicată de Detschew în *Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 54—59. La *Apulum* s'a descoperit o cărămidă cu pecetea legiunii XIII gemina și a cohortei IIII Hispanorum (*Année épigr.*, 1912, no. 71). Probabil că o unitate mixtă, alcătuită din cele două corpuri de trupă, a lucrat la o construcție din centrul legionar dela *Apulum*.

Cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum, după toate probabilitățile a luat parte la războaiele dacice și a rămas apoi în Dacia, căci o vedem menționată în trupele de aci în anul 110 (*CIL*, III, Dipl. milit. no. XXXVI) și mai târziu, în Dacia Superioară, în anii 144 (Dipl. milit. din *Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 54—59 = *CIL*, XVI, no. 90), 157 și 158 (*CIL*, III, Dipl. milit. no. LXVI și LXVII). A. Buday a publicat o inscripție găsită în stare foarte rea la *Orăștie* (*Dolgozatok*, 1913, p. 257). Se distinge totuși întreg penultimul rând unde se află scris *praef(ectus) coh(ortis) I Aug(ustae)*, iar din ultimul numai litera T, ceea ce a făcut pe Buday să completeze *t(ribunus)*. De fapt e de completat *I(turaeorum)*, așa cum a arătat Daicoviciu. Inscripția se referă tocmai la cohorta noastră și este prima mărturie epigrafică, în afară de diplomele militare citate, care face mențiune despre existența ei în Dacia.

Cohors I Ituraeorum [sagittariorum (equitata?)], menționată în aceeași diplomă militară din anul 110, făcea deasemenea parte din armata Daciei. După Ritterling-Stein, cohorta fusese pe vremea lui Domițian la Rhin; dintr'un monument găsit la Mainz se constată că era alcătuită din *sagittarii* (arcași); în anul 88 e menționată în Siria, de unde a fost adusă de Traian spre a lupta contra Dacilor. A rămas apoi în armata de ocupație a provinciei.

Cohors V Lingonum e menționată într'o inscripție dela *Porolissum* din vremea lui Caracalla sau Elagabal (*CIL*, III, 7638), pusă de un praefectus al ei.

Cohors I Montanorum, despre care se știe că era în Pannonia pe vremea lui Domițian (*CIL*, III, Dipl. milit. no. XVII), apare, după cum susține Cichorius, pomenită în stampila unei cărămizi dela *Sebeș* (*CIL*, III, 8074²¹).

Cohors I Augusta Nerv[.....], menționată incomplet în diploma militară *CIL, III*, no. LXX din anul 159, a fost completată de *I. Jung Nerv*[*iorum*]. Cichorius, urmat de Premerstein, socotește că ar fi una și aceeași cu *cohors I Augusta Nerviana velox Mauretana*, cunoscută în Mauretania Caesariensis în anul 107; de acolo ar fi fost adusă în Dacia. E. Stein o identifică cu *cohors I Nervia Germanorum milliaria* menționată în diploma militară din Britannia din anul 122 (*JRS, XX*, p. 16).

Cohors II Flavia Numidarum milliaria, menționată între trupele Daciei Inferioare în anul 129 (*CIL, III*, Dipl. milit. no. XLVI), își afirmă prezența și în Dacia Superioară prin cărămizile cu stampilă, aflate în orașul civil dela *Apulum* (*CIL, III*, 8074²²), precum și în castrul dela *Bucium* (*CIL, III*, 8074²² și *Klio*, 1910, p. 500), din Dacia Porolissensis, unde probabil că a avut într-o vreme reședința. Un praefectus al acestei trupe a fost acel oriental, *T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus*, menționat în inscripția greacă din Thyatira (Lydia; *CIG*, 3497).

Cohors VIII Raetorum civium Romanorum, pentru meritele câștigate în războaiele cu Dacii, a căpătat dela Traian dreptul de cetățenie romană pentru ostașii ei. În anul 110 este menționată printre trupele de ocupație ale Daciei (*CIL, III*, Dipl. milit. no. XXXVI). Apare și în anul 144 între trupele din Dacia Superioară, după cum rezultă din diploma militară întregită și publicată de Detschew (*Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 59). Într-o dedicație dela *Micia* (*Année épigr.*, 1911, no. 40 = *Klio*, 1910, p. 504 = *AISiCl*, 1930—1931, p. 40, no. 13), dedicanții sunt arătați prin literele *NB et CR*, ceea ce a făcut pe G. Téglas, editorul acestei inscripții, să creadă că ar putea fi vorba de un *n(umerus) B(rittonum)* și o *c(ohors) R(aetorum)*. Faptul n'ar fi imposibil, dar totuși e foarte problematic.

Cohors I sagittariorum milliaria Gordiana își avea reședința pe vremea împăratului Gordian la *Drobeta*. Aci s'au găsit nu numai cărămizi cu stampila cohortei (*CIL, III*, 8074²³), dar și două inscripții (*CIL, III*, 6279 și 1583 = 8018).

Cohors I Thracum civium Romanorum era în anul 89 la Rhin, de unde în anul 100 a fost adusă în Moesia Superioară. După ce a luptat împotriva lui Decebal, a rămas pentru câțiva ani în Dacia; în 110 e menționată în diploma militară *CIL, III*, no.

XXXVI. A fost trimisă apoi în Germania și de acolo readusă în Pannonia.

Cohors I Thracum sagittariorum este atestată în armata Daciei Superioare în anii 144 (*Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 59), 157 și 158 (*CIL*, III, Dipl. milit. no. LXVI și LXVII).

Cohors VI Thracum [equitata] e menționată în Dacia în aceeași vreme ca și precedentă. Făcuse mai înainte parte din armata Pannoniei, apoi, după ce a luat parte la luptele cu Dacii, a rămas în noua provincie. După cărămizile cu stampila ei, aflate la *Unguraș*, în nord-vestul Daciei, se vede că acolo și-a avut lagărul (*CIL*, III, 8074²⁴).

Cohors I Ubiorum a făcut mai întâi parte din armata Moesiei Inferioare, a luptat în războaiele lui Traian cu Decebal și a rămas apoi în Dacia. Cărămizi cu stampila ei au fost găsite în lagărul dela *Orhei*, la *Odorheiul Secuiesc* și la *Diciosânmartin* (*CIL*, III, 8074²⁵), ceea ce însemnează că a avut reședința în partea de est a Daciei. În anii 144 și 157 e pomenită în diplomele militare (*Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 54—59 = *CIL*, XVI, no. 90; *CIL*, III, Dipl. milit. no. LXVI). Un praefectus al acestei cohorte face o dedicație lui Hercule la Mehadia (*CIL*, III, 1571).

*Cohors I Vindelicorum milliaria*¹⁾, menționată în diplomele militare din anii 144 și 157 (*Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 59 = *CIL*, XVI, no. 90; *CIL*, III, Dipl. milit. no. LXVI), și-a lăsat urme, după Cichorius, la *Sarmizegetusa*, *Valea Sângiorgiu* și mai ales la *Tibiscum* (*Arch.-ep. Mitt.*, I, p. 124; VI, p. 142; IX, p. 243; *CIL*, III, 8074²⁶ d și Daicoviciu, *Cronica*, 1919—1929, p. 15). În primele timpuri ale ocupării Daciei a construit lagărul dela *Arcidava* (Vă-rădia), sau a stat în el, după cum lasă să se presupună un obiect de bronz cu inscripție, găsit acolo (Gr. Florescu, *Arcidava*, p. 67, 70). După Cichorius, această cohortă ar fi luat parte, pe vremea împăratului Hadrian, la războiul împotriva Iudeilor.

Mai multe inscripții din Dacia arată prezența în această provincie și a altor cohorte, care până acum n'au fost identificate decât ipotetic. Astfel se menționează într'o inscripție dela *Potaissa*

¹⁾ Intre cărămizile cu stampila acestei cohorte și aceea a cohorței I Ubiorum s'a făcut confuzie, atât în *CIL*, III, cât și de Torma și Téglas în *Arch.-ep. Mitt.*, VI, p. 144 și IX, p. 243. Admitem însă interpretarea lui Cichorius.

(*CIL*, III, 908) o *cohors I P.P.* O altă *cohors VIII P.P.*, pe o inscripție tot dela *Potaissa* (*CIL*, III, 13764), pare să fie una și aceeași cu precedentă. Cele două litere *P. P.* dela ultima inscripție au fost cetite de Fr. Cumont: *P(annoniorum) P(hilippiana?)*, pe când Cichorius crede dimpotrivă că ar fi mai nimerit să se cetească o *cohors Palmyrenorum*. Recent, Ritterling o identifică cu o *cohors P(almyrenorum) P(rolissensium)*.

O cărămidă dela Apulum poartă stampila *COH.III P* (*CIL*, III, 12631), pe care Cichorius o cetește *coh(ors) IIII P(annoniorum)*.

Cohortele auxiliare ocupau mai toate posturile înaintate la marginea provinciei, atât în nord-vestul Daciei, cât și la nord și est. Un lagăr cu o puternică garnizoană de trupe auxiliare era la *Micia*. Pe la sfârșitul secolului al II-lea, garnizoana de aci se compunea dintr'o ala, trei cohorte și un numerus (*CIL*, III, 1343). În Dacia Inferioară, unde nu se aflau decât trupe auxiliare, cohortele erau destul de numeroase.

BIBLIOGRAFIE

- Izvoare literare moderne:** A. Buday, *Recherches archéologiques de Porolissum*, în *Dolgozatok*, 1915, p. 101—102. R. Cagnat, *Exercitus*, în *Dict. des. Ant.* s. v. Gh. Cantacuzino, *Câteva corpuri barbare din armata romană dela Augustus la Gallienus*, București, 1929, p. 78—79. Idem, *Un papyrus latin relatif à la défense du bas-Danube*, p. 38—74. Cichorius, *Ala*, în *Real-Encycl.*, s. v. passim. Idem, *Cohors*, *ibidem*, s. v. passim. C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, în *AISCI* I, 2 (1928—1932), p. 59, 60, 61, 62. Idem, *Dacica*, p. 251 n. 1, p. 253. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, p. 53—59. N. Feliciani, *Dacia* în *Ruggiero-Dizionario epigrafico* s. v., p. 1449—1451. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920, p. 15—16, 42—48. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 104—122. M. Kimakowicz, *Römische Funde bei Kleinschenk*, în *Korr.-Blatt d. Ver. für sieb. Landesk. Sibiu*, 1912, p. 55—56. S. Lambrino, *Observations sur un nouveau diplôme militaire de l'empereur Claude*, în *Revue de Philologie*, 1931, p. 262. J. Marquardt, *De l'organisation militaire chez les Romains*, p. 183—199. Th. Mommsen, *Die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit*, în *Hermes*, XIX, 1884, p. 1—79, 210—217. Em. Panaitescu, *Castrul roman dela Căței din săpăturile nouă*, p. 4—5. Idem, *Le limes dacique*, în *Bulletin de la Sect. historique Acad. Roumaine*, t. XV, 1929, p. 4, 6—10. A. von Premerstein, *Die Dreiteilung der Provinz Dacien*, în *Wiener Eranos*, 1909, p. 256—260.

E. Ritterling = E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat* p. 137—138, 140—141, 152, 186, 189, 194, 199, 203 (cu nota 304), 204, 213—214, 217, 223, 238, 245—246.
 G. Téglas, *Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens*, in *Klio*, X, 1910, p. 504 (Micia).
 R. Thouvenot, *Un diplôme militaire de Banasa*, in *Comptes-Rendus à l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres*, Paris, 1934, p. 11—19.
 Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 137—140.
 D. Tudor, *Paza Romulei și a împrejurimilor ei*, în *Arhivele Olteniei*, 1933, p. 229—236.
 Victoria Vaschide, *Histoire de la conquête de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris, 1903, p. 154—173.

III. TRUPELE NEREGULATE

1. **Considerațiuni generale.** Pe lângă trupele auxiliare încadrate, disciplinate și organizate după sistemul roman, împărații întrebuințau și trupe neregulate, recrutate în ținuturile cele mai puțin romanizate ale Imperiului. De obicei acestea își păstrau armamentul și felul lor național de luptă. Am văzut că, chiar în vremea cuceririi Daciei, Traian a folosit astfel de trupe recrutate în Britania, Spania, Africa și Asia. Ele purtau diferite numiri: *symmachiarii*, *gentiles*, *pedites* sau *equites singulares*, *exploratores*.

Cu timpul aceste corpuri de trupă barbare erau încadrate cu ofițeri romani și socotite ca făcând parte în mod regulat din armata unei provincii. În această calitate ele primeau numele de *numeri*.

Un *numerus* însemna propriu zis un corp de trupă variind între 500—900 oameni, alcătuit din barbari, cari luptau după tradițiile și cu armele lor naționale. Comanda o avea un ofițer roman, *praepositus*. După G. Cantacuzino, în secolul al III-lea, comandantul e un *praeffectus* sau un *tribunus*. În deosebire de alele și cohortele auxiliare, care din cursul secolului al II-lea, în urma introducerii sistemului de recrutare locală, își schimbă caracterul etnic primitiv, *numeri* își păstrează mai departe aspectul lor național, deoarece ei continuă a fi completați cu elemente din patria de origine. Cu toate acestea și în acești *numeri* pătrund elemente autohtone, după cum vom vedea mai jos.

A. von Domaszewski consideră *numeri* ca formațiuni de infanterie, îndeplinind pe lângă cohortele auxiliare însărcinate cu apărarea granițelor rolul de infanterie ușoară. Ostașii fiind analfabeți, comanda se dădea numai oral.

În rândul trupelor neregulate trebuie să socotim și unele *vexillationes* , detașamente care, deși aveau organizare romană, erau totuși alcătuite din elemente adunate din diferitele trupe

auxiliare ale unui ținut. Un astfel de detașament avea de cele mai multe ori un caracter provizoriu, el asimilându-se cu un numerus, sau transformându-se după oarecare timp într'o ala sau cohors, după cum soldații cari îl compuneau erau călăreți sau pedestrași.

2. **Numeri. Vexillatio.** În Dacia se cunosc până acum următoarele trupe auxiliare neregulate:

Numerus Brittonum e menționat într'o inscripție din anul 186 d. Chr. (*CIL*, III, 1396), pusă la *Germisara* (Cigmău). După G.

Fig. 24. — Soldații auxiliari neregulați din armata romană în marș. Se disting arcașii orientali (poate Sirieni); alții cu partea superioară a corpului nudă (poate Germani) și alții prăștiași. După ei vin auxiliari regulați cari se disting prin legătură dela gât.

(focale).

(Lehmann — Hartleben, *Trajanssäule*).

Cantacuzino, acest corp de trupă a fost alcătuit din Britanni, după răscoala acestora în 142, și trimis în Dacia. După toate aparențele însă acest numerus *Brittonum* trebuie completat *n(umerus) s(ingularium) B(ritannicorum)*, deoarece de aci, dela *Germisara*, cunoaștem cărămizi cu stampila N.S.B. (*CIL*, III, 8075³²), care e cetită în mod obișnuit *n(umerus) s(ingularium) B(ritannicorum)*.

Singulares alcătuiau o trupă de gardă formată din oameni aleși din trupele auxiliare ale provinciei și însărcinată cu paza guvernatorului (*Jahreshefte*, V, Beibl., p. 117, no. 15: *p(edites)*

si(n)g(ulares) co(n)s(ularis). Un corp de trupă cu numele *pedites singulares Britannici* este pomenit în armata Daciei, în anul 110 (CIL, III, Dipl. milit. no. XXXVI). Soldații din această trupă fuseseră recrutați în Britannia și trecuți apoi în armata Daciei. Un detașament a staționat probabil la *Germisara*.

În afară de *singulares pedestri* existau și călăreți, *equites singulares*, cari formau deasemenea un *numerus*, tot cu rostul de gardă a guvernatorului. Mai multe inscripții ne arată prezența lor la *Apulum* (CIL, III, 8074³³, 12633, 1160, 1195, 7800, 7904). Un călăreț din *numerus singularium* dela *Apulum* e retrimis în *ala Bataavorum*, din care probabil făcuse parte mai înainte (CIL, III, 7800). Printre *equites singulares*, găsim și un dac, *Mucasenus Cesorini* (CIL, III, 1195).

Numerus Campestrorum se află pe o inscripție găsită la *Petridul de Jos*, lângă Potaissa (CIL, III, 1607). Originea acestui *numerus* nu se cunoaște. G. Cantacuzino crede, dar fără a putea afirma cu siguranță, că era recrutat în nordul Helvetiei, în ținutul Rauracilor, unde se afla o localitate Cambes sau Cambete, dela care i s'ar trage numele. Am mai văzut în Dacia o *cohors III Campestris*.

Numerus Germanorum, pomenit pe o inscripție funerară din *Apulum* (*Année épigr.*, 1910, no. 152), fusese alcătuit probabil din ajutoarele primite de Romani dela Quazi, Marcomanni și ceilalți Germani, după luptele duse de Marcu Aureliu și Commodus. Prezența acestei trupe în Dacia ar fi deci de pus după anul 180¹⁾.

Mauri Gentiles. Numeri Maurorum. Dela Cassius Dio știm că unul din ajutoarele prețioase ale lui Traian în războaiele cu Decebal a fost șeful maur *Lusius Quietus*, care în fruntea cetelor sale de călăreți mauri s'a purtat în mod brav. Pe acești călăreți îi vedem înfățișați pe *Columna Traiană* (tabloul LXIV) luptând după obiceiul lor și păstrându-și în tot timpul caracterul etnic.

¹⁾ C. Daicoviciu îmi atrage atenția că ar trebui cetit *n(umerus) Germ(anicianorum)*, așa cum apare într'o inscripție din Germania Inferior (CIL, XIII, 8329) și care este tot una cu *numerus Exploratorum Germanicianorum* (CIL, XIII, 8683), cunoscut tot acolo. Acest *numerus* a fost probabil adus în Dacia pentru câtăva vreme, după cum a fost și în Thracia (CIL, III, 14207) și în Mauretania (Dessau, ILS, 9187). Dacă va fi fost așa, atunci acest *numerus* nu a mai fost alcătuit din auxiliarii germani dela Dunăre, ci originea lui trebuie căutată în ținuturile germane dela Rhin.

Romanii îi numeau *Gentiles*. După luptele cu Dacii, o parte din ei au fost lăsați în Dacia, unde îi găsim sub denumirea *Mauri Gentiles* (*CIL*, III, Diploma milit. no. LXVII din anul 158). Sub Hadrian se cunoaște o trupă identică în Moesia Superioară (*Année épigr.*,

Fig. 25. — Auxiliari neregulați: călăreți Mauri.
(Lehmann — Hartleben, *Trajanssäule*).

1914, no. 119 = Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 15—17). Cu timpul acești *Mauri Gentiles* au fost organizați în *numeri*, integrați în armata romană.

Numeri de Mauri se găsesc în mai multe părți ale Daciei. De obicei un *numerus*, pe lângă atributul etnic, mai poartă un al

doilea atribut, care indică localitatea unde trupa își avea garnizoana. Găsim astfel în Dacia următorii *numeri Maurorum*:

O inscripție dela *Ampelum* (*CIL*, III, 1294), din vremea lui Caracalla, ne face cunoscut un *n(umerus) Maur(or)um* *Hisp.* Această lectură a lui Domaszewski a fost respinsă de Ritterling, care arată că trebuie cetit *Tibi(scensium)*, confuzia lui Domaszewski fiind provocată de faptul că textul inscripției nu s'a păstrat decât în manuscris, unde de sigur că aceste litere au fost copiate greșit de un nespecialist. Ultimul atribut se referă la o localitate din Dacia, unde și-a avut reședința acest numerus. Un *praefectus*, care l-a comandat odată, este menționat într'o inscripție din *Apulum* (*CIL*, III, 1149).

N(umerus) M(aurorum) Ti(biscensium) (*CIL*, III, 1343), despre existența căruia ne informează și o inscripție din *Mauretania Caesariensis* (*CIL*, VIII, 9368 = 20944), apare pe timpul împăratului Septimiu Sever între trupele dela *Micia*.

Alte inscripții atestă existența unui *n(umerus) M(aurorum) M(iciensium)*, care avea garnizoana la *Micia* (*CIL*, III, 6267, 911 = 7695). Tot la această trupă pare să se refere și acel numerus pomenit în vremea lui Sever Alexandru într'o inscripție din *Sarmizegetusa* (*Dacia*, III—IV, p. 554 = *Année épigr.*, 1933, no. 250).

În nordul Daciei, la *Zutor*, s'au găsit cărămizi cu stampila *N.M.O.* (*CIL*, III, 8074²⁷). E vorba de un numerus, pe care multă vreme specialiștii l-au cetit *n(umerus) m(ilitum) O(srhoënorum)*. Recent, C. Daicoviciu a demonstrat că trebuie cetit *n(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium)*.

Din săpăturile făcute la Răcari, în Oltenia, de Gr. Florescu, a ieșit la iveală o cărămidă cu stampila unei trupe identificată cu *n(umerus) M(aurorum) E.*, ultima literă indicând de sigur localitatea de staționare a trupeii.

Se pune întrebarea dacă în Dacia existau tot atâția *numeri* de Mauri, câte localități sunt indicate în numele lor; sau exista numai unul singur, care a trimis detașamente prin toate aceste localități (*Micia*, *Tibiscum*, *Optatiana*, *E...*). E greu să se dea un răspuns precis. Faptul că în garnizoana dela *Micia* apare într'un timp un *n(umerus) M(aurorum) Ti(biscensium)*, ne face să bănuim că existau *numeri* deosebiți și deci fiecare atribut de localitate indică un alt numerus de Mauri.

Numeri Palmyrenorum erau trupe alcătuite din Palmyreni. Sunt cunoscuți în Dacia în mod sigur din vremea lui Hadrian. După cum atestă inscripțiile, acești numeri și-au păstrat în tot timpul caracterul lor etnic; cu toate acestea, printre soldații orientali au început să se strecoare elemente autohtone, după cum se vede dintr'o inscripție dela Apulum (*Année épigr.*, 1914, no. 102), în care e menționat un Dac, *Mucatra Brasi*, ca soldat în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*.

Inscripțiile găsite până acum ne indică următorii numeri de Palmyreni în Dacia:

Numerus Palmyrenorum Tibiscensium, cu reședința la *Tibiscum* (*Année épigr.*, 1914, no. 102; *CIL*, III, 7999, 14216).

Numerus Palmyrenorum Porolissensium, la *Porolissum*, atestat de o inscripție grecească dela Salonic (Dessau, *ILS*, 9472), cât și de alte inscripții din Dacia (*CIL*, III, 803, 837). Poate că la acest *numerus* dela *Porolissum* se referă și inscripția unui veteran din *numerus Palmyrenorum*, stabilit la *Potaissa* (*CIL*, III, 907 = 7693). Dintr'o diplomă militară aflăm că acești Palmyreni erau la *Porolissum* încă din anul 120, iar dintr'o inscripție aflăm numele întreg al trupei: *n(umerus) Pal(myrenorum) Porol(issensium) sag(ittariorum) c(ivium) R(omanorum)* (Daicoviciu, *La première division de la Dacie*, p. 74 și nota 7). După cât se vede, acești soldați erau arcași.

Pe o inscripție din *Sarmizegetusa* apare un veteran, fost centurion într'un *n(umerus) P(almyrenorum) O.* (*CIL*, III, 1471). Această din urmă literă ar putea fi, după cum arată Daicoviciu, prescurtarea dela *O(ptatianensium)*. Am avea în cazul acesta atestată prezența unui *numerus Palmyrenorum* și la *Optatiana*, fapt care nu trebuie să surprindă, dacă ne gândim că a existat acolo într'o vreme și un *numerus* de Mauri.

Suri sagittarii. La limesul alutan, pentru a face față eventualelor atacuri din spre șesul muntean, împărații aduseseră arcași sirieni, pe cari mai târziu i-au organizat într'un *numerus*. Despre existența lor știm din mai multe inscripții. Astfel pun ei, pe vremea lui Hadrian, dedicații acestui împărat în castrele dela *Bivolari* și *Rădăcinești*, unde au și locuit (*CIL*, III, 12601 a. b. = 13793, 13794; 12604, 12605). În castrul dela *Slăveni*, tot pe Olt, ca și la *Caracal* (provenind acolo probabil dela *Romula*), s'au găsit cărămizi

cu stampila acestui numerus (*CIL*, III, 8074²⁸), iar la *Romula* o dedicație zeului Mithra a fost făcută de librarii și un actarius din acelaș numerus (Pârvan, *Dacia Malvensis*, p. 20, no. 24 = *Année épigr.*, 1914, no. 120). În sfârșit o inscripție din Spania (*CIL*, II, 1180), ne pomenește pe un comandant, *praepositus*, al acestui numerus; el a îndeplinit și funcțiunea de *curator* al orașului *Romula*. În ruinele acestui oraș s'a mai găsit epitaful pus de un imaginifer din *numerus sagittariorum* soției sale (*CIL*, III, 1593 = 8032). D. Tudor crede că această trupă a lucrat la fortificațiile Romulei ¹⁾.

Un numerus de *Suri sagittarii* pare să fi staționat și la *Lucin* sau *Piua-Petrii* la gura Ialomiței (*CIL*, III, 7493). Rostul acestor arcași sirieni în apărarea câmpiei muntene, ținut de șes ca și ținuturile orientale de unde veneau ei, este explicabil.

Ca și Mauri Gentiles, la început *Suri sagittarii* alcătuiau cete, care se conduceau independent, și numai în a doua jumătate a secolului al II-lea au început să fie organizați în numeri. Se pot preciza în părțile Dunării de jos doi numeri, unul ținând de armata Daciei și având reședința în jurul Romulei, la *limesul alutan*, iar altul depinzând de armata Moesiei Inferioare și având reședința într'o localitate din Dobrogea, pe lângă gura Ialomiței, poate la *Carsium* (Hârșova). Rostul acestor numeri era să aibă în observație și apărare câmpia getică; făceau mai bine zis un fel de poliție. Intocmai ca Maurii și Palmyrenii, ei trebuie să fi fost călăreți.

Vexillatio și *numerus Illyricorum*. În diploma militară din anul 129 (*CIL*, III, no. XLVI), se menționează între trupele auxiliare din Dacia Inferioară și un detașament de călăreți din *Illyricum*, *vexillatio equitum Illyricorum*.

Illyricum nu era o provincie, ci sub acest nume se înțelegea un mare despărțământ geografic, care cuprindea mai multe provincii dela Dunăre. Detașamentul a fost deci alcătuit din călăreți aleși din trupele acestor provincii, în vederea unui anumit scop.

¹⁾ Printr'o scrisoare, D. Tudor îmi face cunoscut că a găsit recent două inscripții provenite din chiar zidul valului, care înconjură orașul Romula, și care menționează *vexilla* din legiunea XXII pr. p. f., originară din Germania. Ar reieși că acestea au lucrat pe vremea lui Filip Arabul la fortificarea Romulei. Aceasta nu exclude însă și participarea trupei de arcași Sirieni.

G. Cantacuzino crede că aceasta s'a întâmplat cu ocazia războaielor lui Traian cu Dacia. După cucerirea provinciei, trupa a rămas aci, un veteran al ei liberându-se în anul 129, când a obținut diploma militară cunoscută. Această *vexillatio* apare în alte inscripții ca un *numerus* (*CIL*, IX, 393: *numerus equitum electorum ex Illyrico*, și *CIL*, III, 1197). Mai târziu el se transformă într'o *ala*, a cărei prezență în Dacia e cunoscută (vezi mai sus p. 180).

După cum vedem, acest *numerus* de călăreți din Illyricum este deosebit de numerii întâlniți până acum, prin aceea că el nu e alcătuit la origine din elemente recrutate într'un anumit ținut barbar din Imperiu, ci a fost format din călăreți luați trupelor auxiliare regulate din provinciile Illyricului. Rămânând în Dacia ca un detașament neregulat, *vexillatio* și apoi *numerus*, mai târziu el se transformă într'o *ala*, trecând astfel în rândul trupelor auxiliare regulate.

Vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis sunt menționați în diploma militară din anul 158 (*CIL*, III, Dipl. milit. no. LXVII), în Dacia Superioară. După cum îi arată chiar numele, ostașii cari compuneau acest detașament fuseseră recrutați în Africa și Mauretania Caesariensis. Credem că acest detașament — *vexillatio* — era analog cu cel din Illyricum, în sensul că a fost alcătuit din ostași aleși din trupele celor două provincii, Africa și Mauretania Caesariensis, în vederea unui anumit scop. Prezența Iazygilor și Roxolanilor călăreți în preajma Daciei și Moesiei justifică întrebuintarea călăreților africani la Dunăre. I. Jung a arătat că între Dacia și Africa au existat legături strânse.

Nu știm cât au stat acești *vexillarii* în Dacia. Poate că mai târziu s'au amestecat cu acei Mauri Gentiles, alcătuint numerii Maurorum cunoscuți.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare antice: Hyginus, *De munitionibus castrorum*, ed. Gemoll, Lipsia, 1879, c. 29, 30. Arrian, *Τέχνη Τακτική*, ed. R. Hercher—A. Eberhard, Lipsia, 1885, c. 44, 1.

Izvoare literare moderne: R. Cagnat, *Dilectus*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 221. Idem, *L'Armée romaine d'Afrique*, ed. 2-a, p. 131, 205—206, 262—267. Idem, *Numerus*, în *Dict. des Ant.* s. v. Idem, *Vexillarius, Vexillatio*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 776. G. Cantacuzino, *Câteva corpuri de trupă barbare*,

passim. J. Carcopino, *Note complémentaire sur les numeri syriens de la Numidie romaine*, în *Syria*, XIV, 1933, p. 20—55 (p. 36: *Chronologie du « numerus Palmyrenorum »*). G. L. Cheesman, *The auxilia of the roman imperial army*, Oxford, 1914 (inaccessibilă). C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa*, în *Dacia I*, 1924, p. 251. Idem, *Un nou « milliarium » din Dacia*, p. 5 și notele 3, 4. Idem, *La première division de la Dacie*, în *AISStCl*, II, 1933—1935, p. 71—75. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, p. 59—61. N. Feliciani, *Dacia* în *Ruggiero-Dizionario epigrafico* s. v., p. 1451. Fluss, *Tibiscum*, în *Real-Encycl.* s. v. col. 814. Groag, *Lusius Quietus*, în *Real-Encycl.*, s. v., *Lusius*, no. 9, col. 1874—1879. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte*, p. 25—26, 49. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 122—126. Liebenam, *Equites singulares*, în *Real-Encycl.*, s. v. col. 313—314, 317—318. G. Mateescu, *Cercetări cu privire la Traci*. A) *Emendațiuni la Corpus I. L.*, în *BCMI*, 1916, p. 34. Th. Mommsen, *Die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit*, în *Hermes*, XIX, 1884, p. 222—230. Idem, *Die römischen Provinzialmilizen*, în *Hermes*, XXII, 1887, p. 547—558. Ed. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, ed. 3-a, Leipzig—Berlin, 1923, p. 424—425 (*Germani als Selbstbezeichnung*). Em. Panaitescu, comunicare despre o diplomă pomenind Palmyreni în Dacia, în *Rendiconti della Pontificia Accad. Romana di Archeologia*, vol. VII, fasc. III, 1930—1931, (Citta di Vaticano), 1932, p. 199—200. E. Ritterling — E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im röm. Deutschland unter den Prinzipat*, p. 233—246, 260—262. A. Stappers, *Les milices locales de l'Empire romain*, în *Musée Belge*, 1903, p. 313—327. D. Tudor, *Paza Romulei și a împrejurimilor ei*, în *Arhivele Oleniei*, 1933, p. 232—233. Victoria Vaschide, *Histoire de la conquête de la Dacie*, p. 174—176.

IV. TRUPELE AUXILIARE RECRUTATE IN DACIA

1. **Trupele auxiliare regulate.** Indată după cucerire, Traian a supus Dacia sistemului recrutării, întocmai după cum erau și celelalte provincii. S'au recrutat deopotrivă elemente pentru unități auxiliare regulate (alae, cohortes), ca și pentru corpuri auxiliare neregulate (numeri).

Din vremea lui Traian cunoaștem o *ala I Ulpia Dacorum* (CIL, VI, 1333 = Dessau, ILS, 1077 și CIL, III, 5044), care a fost trimisă în Cappadocia. O diplomă militară din anul 157 (CIL, III, no. CX = Dessau, ILS, 9057) menționează printre trupele din Siria o *cohortes I Ulpia Dacorum*. Așadar, pe lângă o ala, Traian a format și o cohortă de Daci, pe care a trimis-o tot în Orient, unde a rămas până pe timpul lui Antoninus Pius.

Nu e greu de bănuț că aceste unități dacice au fost alcătuite de Traian în preajma expediției lui împotriva Parților; așa se explică prezența lor între trupele din Orient.

Până la Hadrian, trupele recrutate într'o provincie erau trimise în garnizoane în alte provincii ale Imperiului. Hadrian introducând recrutarea regională pentru legiuni, desigur că a luat aceeași măsură și pentru trupele auxiliare. În modul acesta un corp de trupă cu garnizoana într'o provincie își completa efectivul chiar din acea provincie, încât cu timpul trupele capătă un caracter etnic pronunțat local.

În Dacia, sistemul lui Hadrian nu a fost aplicat în totul, cel puțin în primele decenii ale provinciei. Elementele autohtone încep să apară în trupele Daciei mult mai târziu, către sfârșitul secolului al II-lea și mai ales după anul 200, când provincializarea trupelor se accentuiază.

Sub Hadrian, se creează o nouă trupă auxiliară dacică, *cohortes I Aelia Dacorum*, care e trimisă tocmai în Britannia. Acelaș

sistem era, după cum a arătat Mommsen, în Britannia și Iudeea. Trupele recrutate în aceste provincii, chiar după Hadrian, nu rămăneau pe loc, ci erau trimise în alte părți. Știm de altfel că unele din trupele auxiliare britannice erau în Dacia, așa încât între aceste două provincii s'a făcut un schimb de trupe. Cohorta dacică a stat în Britannia până târziu în secolul al III-lea (*CIL*, VII, 803, 806—817, 818, 820 = Dessau, *ILS*, 2553, 821, 822, 823, 826, 837, 838, 866, 867, 868, 886 = Dessau, *ILS*, 4724). La Amboglanna (Bürdoswald), unde a staționat multă vreme această cohortă, o inscripție pomenește un soldat cu numele *Decebal* (*CIL*, VII, 866). Originea dacică a acestui nume e prea cunoscută și el atestă caracterul etnic al soldaților din cohorta dela Amboglanna. Într'o altă inscripție mutilată, tot din Britannia (*CIL*, VII, 944), apare un personaj, *Iulius Pi...tinus*, care se intitulează *cives Dacus*. Poate că prezența lui în Britannia să fie în legătură tot cu existența cohorței de Daci.

O inscripție dela Dalya (*Teutoburgium*, în Pannonia Inferioară), pomenește o *cohorta II Augusta Dacorum p(ia) f(idelis) milliaria equitata* (*CIL*, III, 10255), iar alta, găsită lângă Kutlovica (*Municipium Montanensium*) în Moesia Inferioară, menționează o *coh(ors) Dacorum* (*CIL*, III, 12382). După Hirschfeld, această inscripție ar data de pe vremea lui Septimiu Sever, din anul 204.

Tot dela Kutlovica, din castrul de acolo, provine inscripția *CIL*, III, 14211⁹ pusă soției împăratului Gordian de către *coh(ors) gem(ina) Daco(rum) Gordiana (milliaria)*.

De bună seamă că aceste două din urmă inscripții se referă la una și aceeași cohortă de Daci, cu garnizoana în Moesia Inferioară, pe vremea împăratului Gordian.

O altă inscripție, găsită în Macedonia (*CIL*, III, 600 = Dessau, *ILS*, 2724), ne arată că în vexilatiile care au luptat în Mesopotamia sub *M. Valerius Lollianus* au fost și soldați din *cohorta III Dacorum*, a cărei garnizoană deasemenea nu se cunoaște. Un militar dintr'o *coh(ors) Daco(rum)* e pomenit într'o inscripție din Cesena (Italia) (*CIL*, XI, 558).

2. Trupe auxiliare neregulate. Ca trupe neregulate recrutate în Dacia avem de pomenit următoarele:

Numerus burgariorum et veredariorum. Două inscripții găsite de Tocilescu la *Racovița-Copăceni*, pe Olt (anticul *Praetorium*), unde

se mai află urmele a două castre romane, arată că în anii 138 și 140 aceste castre au fost construite de *numerus burgariorum et veredariorum* (*CIL*, III, 13795 și 13796). În deosebire de numeri întâlniți până acum, acesta nu lasă să i se precizeze originea etnică. Deasemenea nu se poate spune cu siguranță în ce constau rosturile lui militare. A. Stappers crede că e vorba de o trupă mixtă, cu caracter de miliție provincială, adică recrutată în Dacia. *Burgarii* erau păzitorii burgilor, acele posturi de observație, pe care le-am întâlnit la Dunăre pe vremea lui Commodus (*CIL*, III, 3385 și *Année épigr.*, 1905, no. 114; 1910, no. 145). Astfel de burgi erau și între castrele dela Olt, grija și paza lor fiind încredințată burgarilor. G. Cantacuzino crede că acești burgari erau un fel de trupe de geniu, meseriași și salahori, atașați armatei romane. În ce ne privește, credem mai îndreptățită părerea lui Stappers. *Veredarii* erau soldați călăreți și aveau ca însărcinare principală asigurarea drumului — un fel de poliție — și a poștei dealungul Oltului. După cum vedem, prin anii 138—140, reședința acestui *numerus* era la *Praetorium* (Racovița-Copăceni).

Vexillatio Dacorum Parthica. Vexillatio Daciarum. La războiul partic al lui Septimiu Sever a luat parte și un detașament, *vexillatio*, alcătuit din trupe dacice, puse sub comanda tribunului *C. Iulius Corinthianus*, al cărui epitaf s'a găsit la *Apulum* (*CIL*, III, 1193). Se pare că această *vexillatio* a dăinuit în Dacia mai multă vreme ca un corp de sine stătător, deoarece la *Potaissa* s'a găsit o cărămidă cu stampila ei (*Année épigr.*, 1909, no. 35); aceasta însemnează că a lucrat la construcțiile din lagărul de acolo.

La *Mehadia* s'a găsit o altă cărămidă cu stampila VEXILLATIO DACIARVM (*CIL*, III, 8074³⁰), a cărei autenticitate o suspectează Mommsen. Evident, în caz că e autentică, am avea și aci de a face cu un corp de trupă alcătuit din soldați luați dintre trupele celor trei Dacii, în vederea unui război. Am văzut în alt capitol că până către sfârșitul stăpânirii romane în provincie, legiunile de aci trimit detașamente pentru a participa pe alte teatre de operațiuni.

Dacă pentru unitățile neregulate menționate mai sus nu avem siguranța originii lor etnice — *vexillatio Dacorum* fiind, după cum am văzut, alcătuită din soldați ai diferitelor trupe, cu origine

etnică variată — avem în schimb știri sigure despre câteva trupe neregulate, a căror origine etnică dacică nu poate fi tăgăduită.

În descrierea lagărului aflată în opera lui Hyginus, *de munitioibus castrorum*, se menționează pe lângă alte trupe auxiliare mai multe corpuri denumite *nationes*, care ar avea caracterul unor unități auxiliare neregulate. Aceste corpuri de trupă sunt: *Palmyreni*, *Gaetuli*, *Daci*, *Brittones*, *Cantabri*. Mommsen și Jung au arătat că trupa de Daci pomenită de Hyginus era o miliție provincială recrutată în Dacia. Această miliție se recruta încă pe la începutul secolului al III-lea.

Intr'un monument cu inscripție, pus în anul 239 la *Cășei* (*CIL*, III, 827 = 7633), se face o dedicație zeiței Nemesis de un soldat din legiunea XIII gemina, care era *beneficiarius consularis* și *agens sub si[g](nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)*. Această inscripție a fost interpretată de A. von Domaszewski și de I. Jung în sensul că beneficiarul consular pomenit avea în grija lui chemarea sub arme a unei miliții locale în comuna Samus, din regiunea (circumscripție administrativă) a Ansamensilor (după completarea lui V. Pârvan). Pârvan a arătat că Ansamensii erau o populație dacică. Ei trăiau în părțile mărginașe ale provinciei, neorganizați într'o viecea municipală romană, așa cum era restul Daciei.

Miliția recrutată aci avea un caracter pur teritorial, iar comandanții ei erau numiți de guvernatorul provinciei. Inscripția de mai sus ne arată că cel însărcinat cu recrutarea și desigur și comanda acestei miliții era un beneficiar consular, deci un subofițer din preajma guvernatorului provinciei. De unde la început asemenea miliții nu se întrebunțau decât la apărarea regiunii respective de eventuale invazii sau atacuri, cu timpul ele începură să fie folosite și în afara provinciei, alături de trupele legionare sau auxiliare regulate. Am văzut cum miliții asemănătoare recrutate în Asturia și Mauretania au fost aduse de Traian în războaiele cu Dacii. În secolul al III-lea, în afară de trupele auxiliare regulate recrutate în Dacia, provincia mai dădea și astfel de miliții, care apar alături de trupele legionare și auxiliare în descrierea lagărului din opera lui Hyginus; așadar ele erau întrebunțate și în afara Daciei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: Hyginus, *de munitioibus castrorum*, c. 29, 30. Arrianus, *Tέχνη Τακτική*, c. 44, 1.

Izvoare literare moderne: R. Cagnat, *Dilectus*, in *Dict. des Ant.*, s. v., p. 218. G. Cantacuzino, *Câteva corpuri de trupă barbare*, p. 45—50, 63—64. A. von Domaszewski, nota ad no. 7633, in *CIL*, III, p. 1376. N. Feliciani, *Dacorum* in *Ruggiero-Dizionario epigrafico* s. v., p. 1458—1459. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 98—103. Th. Mommsen, *Die römischen Provinzialmilizen*, in *Hermes*, XXII, 1887, p. 550, 552, 555, 560; XXIV, 1889, p. 205. Idem, *Die Conscriptioensordnung der römischen Kaiserzeit*, in *Hermes*, XIX, 1884, p. 212, 217. V. Pârvan, *Getica*, p. 275—276. A. Stappers, *Les milices locales de l'Empire romaine*, in *Musée Belge*, 1903, p. 320—325. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 128—134. Idem, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 24—26.

V. TRUPELE ȘI ACȚIUNEA LOR ROMANIZATOARE

1. **Originea trupelor din Dacia.** După cum reiese din înșirarea diferitelor corpuri de trupă constatate că au staționat în Dacia, vedem că, în afară de cele două legiuni, găsim trupe auxiliare care la început făceau parte fie din armata Pannoniei, fie din a Moesiei Inferioare, după cum au aparținut legiunii XIII gemina, a cărei reședință fusese în Pannonia, sau legiunii V Macedonica, despre reședința căreia știm că a fost la Troesmis, în Moesia Inferior, mai înainte de a fi mutată în Dacia.

La început, trupele auxiliare, după cum le arată numele, au fost recrutate în diferite provincii ale Imperiului, în deosebi cele imperiale:

Spania (alae: Asturum, Hispanorum = Hispanorum Campagonum; cohortes: I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum, I Hispanorum pia fidelis, I Hispanorum veterana quingenaria equitata, II Hispanorum = II Hispanorum scutata Cyrenaica, IIII Hispanorum equitata, I Bracaraugustanorum).

Britannia (cohortes: I Britannica milliaria civium Romanorum, I Flavia milliaria Brittonum = I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana, I Ulpia Brittonum milliaria, II Brittanica milliaria; numeri: n. Brittonum = n. s(ingularium) B(ritannicorum), p(edites) s(ingulares) B(ritannici).

Provinciile germanice (alae: I Batavorum milliaria, I Tungro-
rum Frontoniana; cohortes: I Batavorum milliaria, I Ubiorum; numerus Germanorum¹).

Provinciile alpine (cohortes: I Alpinorum, III Campestris (?), I Montanorum (?), VIII Raetorum civium Romanorum, I Vindellicorum milliaria; numerus Campestrorum (?).

¹) Sau, după lectura indicată de Daicoviciu: Germanicianorum.

Provinciile gallice (alae: Gallorum, combinată mai târziu ala Gallorum et Bosporanorum, Gallorum et Pannoniorum; cohortes: I Gallorum Dacica, II Gallorum Macedonica, II Gallorum Pannonica, III Gallorum, V Gallorum, V Lingonum).

Provinciile Illyricului și Thracia (alae: I Illyricorum, II Pannoniorum, (Gallorum et) Pannoniorum, Thraecum; cohortes: II Flavia Bessorum, III Delmatarum, I Thracum civium Romanorum, I Thracum sagittariorum, VI Thracum, IIII Pannoniorum (?); vexillatio și numerus Illyricorum.

Provinciile africane (cohortes: I Afrorum civium Romanorum equitata, II Flavia Numidarum; n. Maurorum Miciensium, n. Maurorum Tibiscensium, n. Maurorum Optatianensium, n. Maurorum E., Mauri Gentiles, vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis).

Provinciile orientale (alae: Bosporanorum (din Crimeea), I Augusta Ituraeorum sagittariorum; cohortes: I Flavia Commagenorum, II Flavia Commagenorum, I Cypria, IIII Cypria civium Romanorum, I Augusta Ituraeorum Sagittariorum, I Ituraeorum, I Sagittariorum milliaria (I sau VIII Palmyrenorum?); numeri: n. Palmyrenorum Tibiscensium, n. Palmyrenorum Prolissensium, n. Palmyrenorum Optatianensium, n. Surorum Sagittariorum).

După cum vedem, corpurile de trupă care se găseau în Dacia proveneau deopotrivă din provinciile occidentale, ca și din cele orientale ale Imperiului Roman. Dacă ne gândim că aci, în ținuturile Dunării de jos, ne aflăm într'o regiune în care cele două lumi ale Imperiului, aceea de cultură greacă și aceea de cultură romană, se întâlnesc, nu ne va surprinde faptul că găsim trupe amestecate. În ce privește Dacia, ea a trebuit încă dela început să primească corpuri de trupă din toate regiunile Imperiului, încât, din acest punct de vedere, s'ar putea spune că provincia anexată de Traian reprezenta în mic, nu numai prin elementele civile colonizate, dar și prin armata ei, întreaga lume aflată sub ascultarea Romei.

Unele din trupele recrutate la origine în provincii diferite, stând mai mult în regiunile dunărene, se amestecă cu altele de aci, așa cum s'a întâmplat bunăoară cu alele de Galli, care au format corpuri mixte cu alele de Bosporani și de Pannoni. Se face astfel și un amestec de soldați.

Departe de țara lor, soldații legionari și auxiliari nu aveau nicio legătură cu provincia în care staționau. Ei se simțeau numai ostași ai împăratului, ale cărui imagini le adorau. Educați în limba oficială a Imperiului, care era cea latină, pătrunși de misiunea lor de apărători ai hotarelor stăpânirii romane, acești soldați deveneau cei mai autentici reprezentanți ai romanismului, chiar când întâmplător își mai păstrau numele originar. Se știe de altfel că mai toți militarii peregrini, recrutați în provinciile Imperiului, la intrarea în corpul de trupă respectiv adoptau un nume roman, încât e foarte greu astăzi să distingem originea etnică a soldaților după numele pe care ni-l înfățișează inscripțiile ce îi pomenesc. Este cunoscut cazul egipteanului *Apion* care, înrolându-se ca soldat în flota din Misene, își schimbă numele în *Antonius Maximus*. Cine ar fi bănuț că sub acest nume roman se ascunde un Egiptean, dacă întâmplarea n'ar fi făcut să se păstreze un document lămuritor?

Se înțelege dela sine că acești soldați, de origini atât de diferite, transformați în creuzetul de romanizare, care era corpul de trupă legionar sau auxiliar, devin cei mai activi fermenți de romanizare a provincialilor, mai ales când intră în legături de căsătorie cu băștinașii sau când, după terminarea serviciului militar, rămân ca veterani în provincia unde s'au eliberat din armată, după cum era obiceiul.

2. Alcătuirea trupelor se schimbă în urma reformei lui Hadrian. Incepând din a doua jumătate a secolului al II-lea, situația se prezintă altfel. Dacă până la Hadrian armata Imperiului se înfățișa compusă, după cum remarcă Mommsen, din două armate, cea recrutată în provinciile orientale și cea formată din contingentele provinciilor apuseme, dela acest împărat, odată cu recrutarea regională, încep să se formeze tot atâtea armate, câte provincii avea Imperiul. E drept că în bună parte aceste provincii erau romanizate și pătrunse de ideea imperială; totuși introducerea crescândă a provincialilor în legiuni și în trupele auxiliare, chiar dacă nu împiedecă romanizarea, creează însă un spirit particularist, care se va manifesta cu deosebire în timpul marelui crize a Imperiului din secolul al III-lea, atunci când provinciile, mai ales cele expuse atacurilor barbare, își vor alege fiecare împăratul propriu.

Cercetând originea soldaților, pe măsura în care ne permit documentele, ajungem la constatările următoare.

3. **Soldații legiunilor.** În legiune nu erau admiși decât cetățenii romani. Deși în secolul al II-lea recrutarea nu se mai face în Italia, afară de cazuri cu totul excepționale, cum au fost pe vremea lui Marcu Aureliu, totuși o inscripție din Apulum (*CIL, III, 1188 = 7797*) ne menționează un soldat din orașul *Carsulae*, din Italia. Jung a arătat în ale sale *Fasten der Provinz Dacien* că o parte din ofițerii și subofițerii legiunilor din Dacia erau, cel puțin în secolul al II-lea, originari din Italia (*CIL, IX, 19 = Dessau, ILS, 2664* din *Ravenna*; *CIL, III, 1092* din *Falerio*; *CIL, X, 5829 = Dessau, ILS, 2726* din *Ferentinum*).

Din nefericire există prea puține inscripții de ale legionarilor, după care putem cunoaște originea lor. După nume, unii par să fie orientali, așa cum sunt:

M. Ulpus Apollinaris, praefectus castrorum în legiunea XIII gemina (*Jahreshefte*, 1909, p. 139), *M. Aurelius Marinus*, veteran din legiunea XIII gemina (*CIL, III, 989*); *Ulpus Bachius*, centurio în aceeași legiune (*CIL, III, 14479*); *Mar. Mem. Longos*, beneficiar, care cu tot numele roman pune o inscripție în grecește la Apulum (*CIL, III, 7740^a*); *Iulius Alexander*, actarius l(egati) l(egionis) XIII geminae (*CIL, III, 14469*); *C. Iul. Antigonus*, centurio în legiunea V Macedonica (*CIL, III, 881*); *Aurelius Farnax*, veteran din legiunea V Macedonica (*CIL, III, 7688*); *Aur. Gaianus*, veteran din aceeași legiune (*CIL, III, 7688*); *Aelius Dionysius*, veteran din legiunea XIII gemina (*CIL, III, tab. cer. XXV*); *Q. Philippicus Q. f. Mae(cia tribu)* din *Edessa*, signifer în legiunea V Macedonica (*CIL, III, 14492*)¹⁾.

Alții par să ascundă origine tracică. Printre aceștia menționăm pe: *Aur. Dolens*, soldat în legiunea V Macedonica (*CIL, III, 6255*), *Aur. Vitalis*, *Aur. Mucianus*, *Aur. Celsus*, *Aur. Crescens*, toți din legiunea V Macedonica (*CIL, III, 7688*); *Ulpus Vitalis*, centurio

¹⁾ Inscriptia acestuia a fost găsită la Celei și ea poate să dateze din vremea când legiunea V Macedonica era la Oescus, înainte deci de mutarea ei la Troesmis în timpul lui Traian (vezi fotografia monumentului cu reprezentarea signiferului în Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, p. 189).

în legiunea III Italică (sau XIII gemina?) și *Aelius Primus*, tubicen din legiunea V Macedonică (*CIL*, III, 906).

Alți militari sunt de origine dalmată ca acel [...] *Victor* din *Iader*, oraș în Dalmația (*CIL*, III, 1200), sau celtică (*Cavon Vernuleus*, veteran în legiunea XIII gemina; *CIL*, III, 1037). alții sunt din Noricum (*Q. Quartius Secundus*, din *Celeia*: *CIL*, VI, 2619; *C. Val(erius) Silvanus* din *Virunum*: *Dacia*, III—IV, p. 624—625). Vom vedea mai jos că în legiuni au pătruns și provinciali din Dacia¹⁾.

4. **Soldații trupelor auxiliare.** O primă categorie de documente, pe care le putem folosi în determinarea originii soldaților auxiliari, este aceea a diplomelor militare. Am văzut că pentru Dacia avem citate în *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, următoarele diplome militare: una dela Traian, din anul 110 (no. XXXVI); alta dela Hadrian din anul 129 (no. XLVI) și trei dela Antoninus Pius, din anii 157 (no. LXVI), 158 (no. LXVII) și 159 (no. LXX), deci în total cinci. Pe lângă acestea se mai adaugă fragmentul unei diplome reconstituită în parte de Daicoviciu (*La première division de la Dacie*), care o datează în anul 120, deci în vremea lui Hadrian. Tot din timpul acestui împărat a mai fost găsită o diplomă militară la Cășei, însă până acum, deși anunțată de câțiva ani, nu a văzut încă lumina tiparului. O altă diplomă este aceea publicată în *Jahreshefte*, XXIX, 1935, p. 54—59 și reeditată de Nesselhauf în *CIL*, XVI, no. 90. După cum am văzut ea datează din anul 144, deci din vremea lui Antoninus Pius.

Diploma lui Traian a fost dată unui soldat care se elibera din *ala I Augusta Ituraeorum* și care se numea *Thaemus Horati j(i)lius*, de naționalitate Ituraeu. Se vede de aci că, în anul 110, trupa de cavalerie menționată avea soldați originari din provincia unde ea a fost prima dată alcătuită, adică Ituraea, ținutul din părțile Siriei. E de observat că respectivul Oriental era romanizat. Tatăl său purta numele *Horatius*, iar dintre cei trei fii ai săi, cărora li se acordă cetățenia romană odată cu el, numai unul poartă nume oriental (*Nal*), pe când ceilalți doi au nume romane (*Marcus* și *Antonius*).

¹⁾ Unii dintre militarii de vază, chiar aparținând altor trupe decât ale Daciei, capătă onoruri municipale în orașele Daciei (*CIL*, III, 14468).

Diploma lui Hadrian din anul 129 este eliberată unui soldat din detașamentul de călăreți Illyri (*vexillatio equitum Illyricorum*), cu numele *Eupator, Eumeni f(i)lius*, originar din *Sebastopolis*, oraș în Pontus. Copiii lui, patru băieți și o fată, au următoarele nume: *Eupater, Eupator, Eumenes, Thrason* și *Philopatra*. Acest soldat oriental, în deosebire de cel precedent, și-a păstrat mult mai bine caracterul lui etnic, și încă nu vedem, cel puțin în numele lui și al copiilor, vreo influență romană. Ar mira totuși prezența lui într'o trupă recrutată în provinciile Illyricului. După cum s'a arătat, când a fost vorba de acest detașament de călăreți, el a fost alcătuit din ostași aleși din diferitele trupe de cavalerie aflate în provinciile din Illyricum. Printre aceste trupe trebuie să fi fost și o ala recrutată în Asia, trupă din care făcea parte la început soldatul nostru.

Cât de mult și-au pierdut trupele auxiliare caracterul etnic primitiv în cursul secolului al II-lea d. Chr., ne arată trei din diplomele lui Antoninus Pius. Prima, din anul 144, este eliberată unui Trac, pe nume *Aulenus Her(...f...)*, originar de prin părțile de astăzi ale Bulgariei sudice (*Nova Zagora*). Acesta făcea parte din *cohors II Gallorum Pannonica*, alcătuită la început din Galli. Pătrunderea acestui Trac într'o astfel de trupă o explicăm mai jos. Comandantul cohortei are numele *M. Aemilius R...* Nu putem ști de ce origine era; în orice caz are nume romanizat. A doua diplomă, din anul 157, este dată unui soldat din *cohors I Vindellicorum*, despre care știm că la început era alcătuită din soldați recrutați în Vindelicia, provincie din regiunea Alpilor. Soldatul menționat acum este originar din *Caesarea*, în Asia. Numele lui sună *Barsimsus Callisthenis f(i)lius*. Tot așa cel care primește diploma din anul 158 este soldat în *ala I Gallorum et Bosporanorum* și poartă numele *Heptapor Isi f(i)lius*, de origine Bes. Se știe că Bessii erau un neam tracic așezat în vremea romană deopotrivă în Thracia ca și în Moesia, în ținutul Dobrogei de azi. Așadar acest soldat nu era nici Gal, nici Bosporan. Pătrunderea elementului tracic în ala aceasta se explică prin șederea îndelungată a diferitelor alae de Galli în ținuturile dunărene, din a căror populație și-au recrutat ostași pentru completarea efectivului. A treia diplomă a lui Antoninus Pius (*CIL, III, no. LXX*) e dată unui soldat din *cohors I Ulpia Brittonum milliaria*. Numele acestuia este *Luonercus*

Molaci f(i)lius) și e Britan. Reiese de aci că, pe la mijlocul secolului al II-lea, cohorta de Britanni își mai păstra caracterul etnic, având soldați recrutați chiar în Britannia. Tot în această diplomă ne este menționat și comandantul cohorței, *L. Nonnius Bassus*, italian din Picenum.

A doua categorie de documente din care putem trage concluzii asupra compoziției etnice a trupelor auxiliare o alcătuiesc inscripțiile. Din ele avem două feluri de indicații privitoare la originea soldaților. Întâia și cea mai sigură este indicația patriei; a doua este trădarea originii prin păstrarea numelui peregrin, deși de multe ori acesta e redat în formă romanizată. Ceva asemănător am văzut și mai sus, când am încercat să determinăm originea câtorva militari din cele două legiuni ale Daciei.

E drept că inscripțiile păstrate nu sunt numeroase și mai ales cele care arată patria soldaților sunt foarte puține. După ele se poate face următoarea listă de ofițeri, subofițeri și soldați, cu indicația patriei, din trupele auxiliare ale Daciei:

P. Prifernus P. f. Qui(r)ina tribu) Paetus Memmius Apollinaris, originar din împrejurimile orașului *Reate*, în Italia Centrală (*CIL*, IX, 4753; I. Jung, *Fasten*, p. 74). În vremea războaielor lui Traian cu Decebal era praefectus alae I Asturum și a fost decorat de împărat.

Sex. Pulfennius C. f. Ter(et)ina tribu) Salutaris M. Luccius Valerius Severus, trib(unus) mil(itum) coh(ortis) I mil(liariae) Vindelicorum, originar din *Venafrum* (Italia; *CIL*, X, 4873; I. Jung, *Fasten*, p. 75).

[*C. Vibius C. f. Pomptin(a) tribu) Celer Papius Rufus*, din *Circeii* (Italia), trib(unus) coh(ortis) I Flaviae Hispanorum miliariae (Jung, *Fasten*, p. 76)].

C. Nonnius C. f. An(i)ensi tribu) Caepianus din *Ariminium* (Italia). Era de rang cavaler și a fost praepositus equitum electorum ex Illyrico în Dacia (*CIL*, IX, 393 = Dessau, *ILS*, 2739; I. Jung, *Fasten*, p. 76).

L. Paconius L. f. Pal(at)ina tribu) Proculus, dintr'un oraș necunoscut din Italia, a fost praef(ectus) coh(ortis) I Fl(aviae) Hisp(anorum) eq(uitatae) p(iae) f(idelis) în Dacia, apoi trib(unus) mil(itum) leg(ionis) XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis) din Moesia Inferioară și mai târziu, poate pe vremea războaielor partice ale lui

Marcu Aureliu sau Septimiu Sever (nu se poate preciza), praef(ectus) vexillation(ibus) eq(uitum) Moesiae infer(ioris) et Daciae eunti (sic!) in expeditione Parthic(a) (Dessau, *ILS*, 2723; I. Jung, *Fasten*, p. 77).

T. Attius C. fil. Tutor din *Flavia Solva*, în Noricum, a fost praef(ectus) alae I Batavorum (milliariae) și praef(ectus) alae I Tungrorum Frontoniana (CIL, III, 5331 = Dessau, *ILS*, 2734; I. Jung, *Fasten*, p. 78).

T. Varius T. fil. Clemens din *Cl(audia) Celeia*, în Noricum, a comandat cohorta II Gallorum Macedonica (CIL, II, 3230) și ala II Pannoniorum (CIL, III, 5211—5216 = Dessau, *ILS*, 1362, 1362 a. b.).

Cl(audius) Pater(nu)s Clement[i]a[n]us din *Abudiacum*, în Vindelicia, a fost praefectus equitum alae Silianae torquatae civium Romanorum, pe când aceasta era în Dacia (CIL, III, 5775—5778 și Dessau, *ILS*, 1369; I. Jung, *Fasten*, p. 79).

P. Licinius P. f. Gal(eria tribu) Maxinius din *Laminium*, oraș în Hispania Citerior, era pe vremea lui Traian praefectus cohortis II Gallorum equitata în Dacia (CIL, II, 3230; I. Jung, *Fasten*, p. 80).

Sex. Iulius Sex. f. Quir(ina tribu) Possessor din *Hispalis*, în Hispania Ulterior, a fost pe rând praefectus cohortis III Gallorum, praepositus numeri Syrorum Sagittariorum și comandant al alei I Hispanorum, trupe care au staționat în Dacia Inferior (CIL, II, 1180 = Dessau, *ILS*, 1403; I. Jung, *Fasten*, p. 81).

... *Postumus A. f. Pap(iria tribu) Acilianus* din *Corduba* (Hispania), e numit într'o inscripție nedatabilă (CIL, II, 2213), praefectus cohortis I Flaviae Hispanorum milliariae equitatae, despre care știm că a stat și în Dacia. Să fi fost tocmai în acea vreme comandantul acestui corp de trupă? (Jung, *Fasten*, p. 81).

C. Iul(ius) C. fil. Corinthianus din *Theveste*, oraș în Numidia, a îndeplinit pe rând mai multe comandamente în Dacia. A fost tribunus cohortis I Brittanorum și în același timp tribunus vexillationis Dacorum Parthicae (vremea lui Septimiu Sever), praefectus alae Campagonum și alae milliariae (CIL, III, 1193 = Dessau, *ILS*, 2746; Jung, *Fasten*, p. 81).

... *ius Annianus* din *Tipasa* (oraș în Numidia sau în Mauretania), praefectus cohortis IIII Hispanorum (CIL, III, 945).

P. Divius Italicus din *Mauretania Caesariensis*, praefectus cohortis IIII Hispanorum equitatae (*CIL*, III, 6257).

C. Iul(ius) Iulianus, din *Rom(a)*, praefectus cohortis IIII Hispanorum equitatae (*CIL*, III, 946; Jung, *Fasten*, p. 75).

C. Licinius Coll(ina tribu), din *Caesarea Pontului*, veteran, a fost soldat în ala I Augusta Ituraeorum (*CIL*, III, 1382).

....*A]elius D*...., din *Palmyra* (?), praefectus cohortis I Aug(ustae) [Ituraeorum] (*Dolgozatok*, IV, 1913, p. 257).

Din lista de mai sus constatăm că în inscripții arătarea patriei sau a locului de origine o fac mai mult ofițerii; soldații foarte rar, aproape deloc. Acest fapt îngreunează cunoașterea obârșiei lor și e cu atât mai de regretat, cu cât ei erau un element mult mai stabil, deoarece rămâneau în provincie tot timpul șederii corpului or de trupă acolo, pe când ofițerii nu stăteau multă vreme, căci erau mutați odată cu avansarea. După cum s'a arătat, o parte din ei erau din Italia, alții din Noricum, Vindelicia, Spania sau din provinciile africane. Unul pare să fie din Palmyra.

Toți acești ofițeri erau cetățeni romani. Jung observă că, în afară de Italieni, avem Spanioli, cari vin după Traian; sub Antoninus Pius sunt doi din Noricum, iar dela Septimiu Sever încep să apară și ofițeri de origine africană în armata Daciei. Dar lista ne arată că majoritatea sunt din provinciile occidentale ale Imperiului, așa că, cel puțin în ce privește conducerea trupelor auxiliare, elementul latin predomină.

Din alte inscripții ale militarilor din corpurile de trupă auxiliare putem alcătui o listă de nume care arată originea etnică a persoanelor respective. Avem astfel:

Ael(ius) Taton(ius) (*CIL*, III, 843) din cohors II Hispanorum. Numele *Tato* e frecvent în Illyria și Dacia.

Tutor Silvani, călăreț din ala Bosporanorum, a fost în numerus Illyricorum (*CIL*, III, 1197). Numele *Tutor* e de origine illyrică, după Krahe.

Aurel(ius) Masini(us), duplicarius în ala milliaria (*CIL*, III, 7644). După Holder, cognomenul *Masinius* este celtic.

Dasaticenus Barbi, călăreț în ala Batavorum (*CIL*, III 7800), era Illyr (Krahe).

Aurelius Thaemes, librarius în ala Frontoniana (*CIL*, III, 804). Cognomenul *Thaemes* e de origine orientală, probabil siriană (Wüthnow).

Sola Mucatri, veteran din ala Frontoniana (*CIL*, III, 787), Trac.

...*s(ius) Mucapor* și *Ael(ius) Mucapor*, călăreți din ala Frontoniana (*CIL*, III, 799), Traci.

C. Val(erius) V[ita]lis, fost decurion în ala Frontoniana (*CIL*, III, 811), Trac cu nume romanizat.

Mucasenus Cesorini, eques din numerus singularium (*CIL*, III, 1195), Trac sau Dac.

M. Aur(elius) Alexander, soldat în numerus Maurorum Tibiscensium ¹⁾ (*CIL*, III, 1294), în care trebuie să vedem un pelerin de origine greco-orientală.

Aur(elius) Maurus, veteran din cohors II Flavia Commagenorum și *Aur(elius) Surus*, soldat în numerus Maurorum Miciensium (*CIL*, III, 6267) sunt de origine orientală.

Zenon Tarasi, soldat în numerus Germanorum ²⁾ (*Année épigr.*, 1910, no. 152), Oriental.

Anton(ius) Z(o)ilus, actarius în numerus Surorum Sagittariorum (*Année épigr.*, 1914, no. 120), Sirian.

L. Anton(ius) Marinianus, praefectus cohortis V Lingonum (*CIL*, III, 7638), Oriental.

Aur(elius) Reatinus Birsi, soldat în cohors I Batavorum (*Jahreshefte*, V, Beibl., p. 107 = *CIL*, III, 13766+13767). Cognomenul acestuia, *Reatinus*, derivă dela numele orașului Reate din Italia; totuși nu trebuie să vedem în el un Italian, ci mai de grabă un pelerin din ținuturile gallo-germane dela Rhin.

C. Campani(us) Vitalis, centurio în cohors I Batavorum (*CIL*, III, 839), Trac.

T. Sc?ruinus Vi[t]alis, tubicen în cohors III Campestris (*AIStCl*, 1928—1932, II, p. 59), Trac.

Liccaius Vinentis, soldat în cohors III Campestris (*CIL*, III, 14216⁸). Numele Liccaius e obișnuit în Dalmatia, Pannonia și Dacia (Krahe).

¹⁾ Vezi mai sus p. 198.

²⁾ Sau Germanicianorum, după lectura lui Daicoviciu (vezi mai sus p. 196, nota 1).

Iulius Herculanus, cu familia lui (*CIL*, III, 1583 = 8018), decurio în scola fabrum (un fiu, *Aurelius Iulius*, în cohors I Saggittariorum); Greco-Orientali.

Mucatra Brasi, soldat în numerus Palmyrenorum Tibiscensium (*Année épigr.*, 1914, no. 102), Trac sau Dac.

Ael. Bolhas Bannaei, veteran din numerus Palmyrenorum (*CIL*, III, 907 = 7693), Palmyrean.

Salmas Rămi, soldat din numerus Palmyrenorum (*CIL*, III, 837), Palmyrean.

P. Ael(ius) Sept(imius) Audeo qui et Maximus, fost centurion în numerus Palmyrenorum Optatianensium (*CIL*, III, 1471), e Oriental, poate Palmyrean.

Ael(ius) Boraeas Zabdiboli, soldat din numerus Palmyrenorum (*CIL*, III, 14216), Palmyrean.

Din cele 26 de personaje menționate în lista de mai sus, constatăm că 18 sunt simpli soldați (unii dintre ei liberați ca veterani), iar restul gradați. Unul singur este ofițer superior, praefectus al cohortei de Lingoni.

În măsura în care s'a putut identifica originea lor, constatăm următoarele:

De origine illyro-italică avem	1
» » illyro-dacică avem	2
» » illyră avem	1
» » celtică avem	1
» » celto-germană (?) avem	1
» » traco-dacică avem	8
» » greco-orientală avem	12, dintre cari
4 Palmyreni.	

După cum vedem, cea mai mare parte din soldații și gradații trupelor auxiliare din Dacia provin fie din Orient, fie din ținuturile traco-dacice; foarte puțini trădează o origine apuseană. Acest fapt trebuie explicat prin recrutarea locală, introdusă de Hadrian, care a făcut posibilă intrarea în trupele auxiliare din Dacia a o sumă de autohtoni din provinciile Illyricului. Numărul mare de Orientali trebuie explicat pe de o parte prin prezența a numeroși Orientali în orașele din sudul Dunării, ba chiar în Dacia, în urma colonizării făcute de Traian, iar pe de altă parte prin recrutarea

numerilor de Palmyreni și Sirieni în Palmyra și provinciile siriene în tot timpul secolului al II-lea și în secolul al III-lea, așa după cum se constată și în Africa.

E de observat că acești soldați, cu toate că își păstrează în cea mai mare parte cognomenul peregrin, țin totuși să îl prezinte în formă romană, așa cum fac de exemplu *Aurel(ius) Masini(us)*, *Ael(ius) Taton(i)us*, *Aur(elius) Maurus*, *L. Antonius Marinianus*, *Aur(elius) Reatinus Birsi (filius)*, *Antonius Z(oi)lus*, etc. Și filiația este dată aproape exclusiv în forma latină (Exemple: *Dasaticeno Barbi*, *Tutor Silvani*, *Mucasenus Cesorini*, *Aur(elius) Reatinus Birsi*, *Liccaius Vinentis*, *Mucatra Brasi*, *Ael(ius) Bolhas Bannaei*, *Salmas Rami*, *Ael(ius) Boraëas Zabdiboli*). În această privință vedem că la forma latină a filiației țin deopotrivă și militarii de origine traco-illyră, cât și cei orientali. Lăsând la o parte gradații — ofițerii și principales — cari erau cetățeni romani și deci posedau cele trei nume caracteristice unui cetățean al Romei (praenom, nomen gentile și cognomen), cum pare că au fost *C. Val(erius) Vitalis*, *C. Campanius Vitalis* și *L. Antonius Marinianus*, sau pe veteranii cari la ieșirea lor din armată căpătau deasemenea cetățenia romană, toți militarii menționați mai sus sunt în bună parte romanizați.

Inscripția familiei soldatului *Aurelius Iulius* din cohors I *Sagittariorum* dela Drobeta (*CIL*, III, 1583 = 8018) ne înfățișează în deaproape acest proces al romanizării. Inscripția ne pomeneste mai multe persoane aparținând aceleiași familii. Tatăl poartă numele roman *Iulius Herculanus*; soția lui are un nume celtic, *Vivennia*. Băieții se numesc *Iulius Marcianus*, *Aurelius Iulius*, *Iul(ius) Marcellinus*. Sunt apoi două fete și o nepoată. Prima fată are numele *Iulia Marcia*, iar nepoata *Iulia Marcellina*. Amândouă aceste nume sunt romane. În schimb a doua fată, cu numele *Iulia Eraclia*, e singura care trădează originea peregrină, greco-orientală, a tatălui ei. În adevăr, ea are cognomenul feminin în forma greacă după cognomenul transformat în forma romană, *Herculanus*, al tatălui. Procesul de romanizare al acestei familii de militari e destul de înaintat, pentru că, afară de mamă și una din fete, toți ceilalți membrii, în frunte cu tatăl, au ținut să adopte nume romane.

Pe lângă cele arătate mai sus, inscripția pomenită ne înfățișează în plus încă unul din aspectele obișnuite vieții militarilor. Orientalul *Iulius Herculanus*, faber într'un corp de trupă, se căsătorește cu *Vivennia*, o celtă după nume. Nu trebuie neapărat să ne gândim la proveniența acesteia din provinciile gallice, cu toate că din alte inscripții avem știrea despre așezarea unor negustori din acele părți în Dacia; ea era probabil din regiunile Dunării de mijloc, unde elementul celtic s'a păstrat până târziu în vremea Imperiului Roman.

Tot așa trebuie să se fi întâmplat și cu soția unui călăreț din ala Siliana. Numele ei este *Amadusa* (*CIL*, III, 840), de origine celtică după Holder. Ala Siliana, înainte de a se stabili în Dacia, a avut reședința în Pannonia, unde pe vremea Imperiului se cunoaște seminiția celtică a Cotinilor.

Intr'o altă inscripție (*CIL*, III, 1593 = 8032) se menționează un imaginifer din numerus Surorum, pe nume *Cl(audius) Montanus*, tatăl unei fete, *Claudia Amba*, care moare în vârstă de 20 de ani, după ce a stat 5 ani în Dacia. Nu știm de ce origine a fost tatăl, fiindcă poartă nume roman; nu este exclus să fi fost Oriental, deoarece numerus de Sirieni și-a păstrat multă vreme caracterul etnic originar. Soția lui însă, dela care fata pare să fi împrumutat cognomenul, a fost desigur o Celtă, căci numele *Amba*, după Holder, este celtic.

Intr'o altă serie de inscripții, găsim ca soții ale militarilor femeii cu nume traco-dacic. Astfel *C. Iulius [Aeter]nalis*, dacă nu cumva *[Mucatr]alis*, centurion din cohors II Flavia Commagenorum, are de soție pe *[Tzi]tzia*, despre care G. Mateescu spune că este o Tracă sau o Dacă (*CIL*, III, 7873; Mateescu, *Emendațiuni*, p. 36); fiul lor poartă numele roman *Iulius Ianuarius*. Un veteran cu numele *Valerius Longinus*, fost soldat în numerus *Campestrorum*, are de soție tot o Tracă sau o Dacă, pe *Aurelia Pirusi* (*CIL*, III, 1607).

O inscripție dela Zutor (Panaitescu, *Largiana*, p. 6) pomenește familia unui signifer, *Aurelius Bassus*, din numerus *Maurorum Optatianensium*, a cărui soție, *Aelia Prisosta*, are nume trac după cât se pare. Cei doi copii se numesc *Aurelia Bassina* și *Aurelius Denzi*. Numele *Denzus*, care apare în forma romană, e cunoscut în sudul Dunării, în ținuturile tracice; dealtfel și numele

roman *Bassus* era foarte răspândit la Traci. Această inscripție de pe la începutul secolului al III-lea ne arată cum un pelerin trac, sau poate dac, intrând ca soldat în armată, se romanizează, romanizând la rândul lui întreaga familie.

Nu știm cum s'a numit călărețul din ala Frontoniana, menționat în inscripția *CIL, III, 809*, dela Ilișua, a cărui soție e o Tracă sau o Dacă, pe nume *Mucapuis*.

Chiar soldații, al căror caracter peregriu s'a păstrat mai accentuat, cum au fost cei din numeri de Palmyreni, au fost supuși procesului de romanizare. Faptul reiese dintr'o inscripție din Sarmizegetusa (*CIL, III, 1471*) a unui veteran din numerus *Palmyrenorum Optatianensium*. Devenit cetățean roman, probabil la ieșirea din armată, își ia trei nume romane: *P. Ael(ius) Sept(imius)*, pe lângă care păstrează și vechiul lui nume oriental *Audeo*, precum și porecla romană *Maximus*. Fiul lui, soldat în legiunea XIII *gemina*, poartă numai nume romane: *Ael. Sept. Romanus* și tot astfel și fata lui, *Septimia Septimina*, cu porecla *Revocata*. La rândul ei, soția lui are numele roman *Cornelia Antonia*. E clar că cel puțin după nume familia acestui Oriental este romanizată.

Din puținele inscripții, care au putut fi supuse cercetării noastre, ne putem da seama — e drept foarte relativ — de acțiunea romanizatoare exercitată de corpurile de trupă, chiar când erau auxiliare, asupra diferiților provinciali, cari intrau în ele ca soldați. Romanizați, la rândul lor aceștia își romanizează familiile, încât nu trebuie să ne surprindă dacă, cu toată mărimea numărului de Orientali veniți în Dacia, fie ca soldați, fie ca negustori și meseriași, toate inscripțiile din această provincie, cu excepția câtorva, sunt puse în limba latină. Cât de lămurit ar fi fost pentru noi acest proces de romanizare, dacă am fi avut puțința să precizăm originea etnică a tuturor aceloră, pe care zecile de inscripții din Dacia îi pomenesc cu nume romane.

Autohtonii, pe măsura în care pătrund în corpurile de trupă, suferă aceeași influență romanizatoare.

5. Pătrunderea Dacilor în corpurile de trupă. În primele timpuri de stăpânire romană în Dacia, regimul militar apare într-o câtva diferit de al celorlalte provincii, asemănându-se mai mult cu cel din Britannia. În Dacia, ca și în Britannia, recrutarea locală

a lui Hadrian nu e aplicată, iar trupele auxiliare alcătuite din elemente autohtone sunt trimise în alte părți ale Imperiului. (Am văzut o cohortă Aelia Dacorum în Britannia, iar trupe din Britannia în Dacia). Mai târziu, odată cu întărirea romanizării, localnicii daci pătrund nu numai în trupele auxiliare din provincie, dar chiar și în legiuni. Cu deosebire către sfârșitul secolului al II-lea și la începutul secolului al III-lea, pătrunderea Dacilor în trupele regulate romane se face tot mai evidentă.

O inscripție mutilată dela Apulum (*CIL, III, 1199*) pomenește pe un soldat *P. Iusti... Verecundus*, originar din Sarmizegetusa (?). Să fie un autohton?

E greu să stabilim cu exactitate dacă acei militari cu nume daco-tracic, întâlniți în inscripțiile Daciei, sunt băștinași din această provincie sau provin din provinciile tracice învecinate. Credem că nu ne înșelăm dacă socotim ca Daci pe *Mucatra Brasi*, soldat din numerus Palmyrenorum Tibiscensium (*Année épigr., 1914, no. 102*) și tot astfel pe *Mucasenus Cesorini*, eques ex singularibus consularis, a cărui soție este tot o Dacă, *Rescu Turme Soie* (*CIL, III, 1195*).

Pătrunderea provincialilor daci în trupele provinciei se cunoaște mai mult din inscripțiile găsite în alte părți, mai ales în Roma. Insemnatul studiu al răposatului G. Mateescu asupra Tracilor menționați în inscripțiile din Roma a lămurit pe deplin importanța avută de elementul traco-dac în trupele capitalei Imperiului din secolul al II-lea și al III-lea d. Chr.

Trei inscripții din Roma ne pomenesec trei equites singulares, proveniți din trupele auxiliare ale Daciei. Unul, *Aurelius Victor*, fusese în ala I Illyricorum (*CIL, VI, 3234 = Dessau, ILS, 2209*); altul, *Aurelius Antonius*, din ala Gallorum (*CIL, VI, 3191 = Dessau, ILS, 2205*), iar al treilea, *Aurelius Vitalis*, din ala Campagonum (*CIL, VI, 3238*). Toți aceștia își arată originea etnică prin adăugarea cuvintelor *natione Dacus*. Inscripția ultimului e databilă după Aurelian, însă Mateescu a arătat că chiar la treisprezece ani după părăsirea Daciei se mai găseau elemente din această provincie în garda imperială.

O sumă de alte inscripții, vreo 13 la număr, ne menționează soldați dintre equites singulares sau din cohortele pretoriene, care nu indică trupa de proveniență, dar în schimb își afirmă originea

dacieă prin expresiuni: *natione Dacus, natus provincia Dacia* (*CIL, VI, 2425* = Dessau, *ILS, 2042*), sau *h]oriundus ex provincia Dacia* (*CIL, VI, 2602*). Unul singur, *Aurelius Victorinus*, a cărui inscripție conține mai multe greșeli de limbă, își indică odată cu originea etnică (*natione Daqus*) și orașul de obârșie: *domum* (sic!) *coloni[a] Zermiegete = Sarmizegetusa* (*CIL, VI, 3236* = Dessau, *ILS, 2204*).

În alte unsprezece inscripții din Roma, cuprinzând liste de pretorienii (*laterculi praetorianorum*), mulți dintre aceștia își indică domiciliul în vreun oraș din Dacia, ceea ce înseamnă că provin din această provincie.

Pretorienii, în deosebire de soldații trupelor auxiliare, aveau dreptul de cetățenie romană și ei în mod obișnuit își indicau originea etnică prin domiciliu, pe când militarii necetățeni romani printr'un atribut etnic.

În listele de pretorienii despre care am vorbit (*CIL, VI, 32561, 32625, 32624, 32621, 32563, 32634, 32523, 32536, 32538, 32622, 32610*), avem menționați doisprezece pretorienii originari din Sarmizegetusa, trei din Apulum și câte unul din Napoca, Tsierna, Drubeta. Ca loc de origine a altuia e Dacia Maluensis. Pe lângă aceștia, mai sunt de adăugat: pretorianul *P. Aelius Victorinus*, din Napoca (*CIL, VI, 269*) și *M. Aurelius Decianus*, menționat în diploma militară *CIL, III, no. LXXXVII* ca fiind originar din colonia Maluensis din Dacia. Despre acesta din urmă, G. Mateescu spune că adevăratul lui nume de acasă trebuie să fi fost *Decibalus*.

Un centurion cu cognomenul *Lucilianus*, originar din Porolissum, se afla în prima jumătate a secolului al III-lea (între 216 și 247) într'una din trupele armatei din Pannonia (*CIL, III, Diploma milit. no. XC*).

Vieața orășenească dezvoltată în Dacia, în urma avântului luat de provincie tocmai către sfârșitul veacului al II-lea, a adâncit mult romanizarea și deaceia, începând din această vreme, elementele autohtone apte de a primi cetățenia romană sunt tot mai numeroase. În această privință, serviciul militar oferea cel dintâi posibilitatea de a căpăta cetățenia de care se legau atâtea avantaje. Dacii, cu mari însușiri războinice, ca și ceilalți Traci, pătrund în mare număr în corpurile de trupă romane, de unde sunt aleși pentru garda împăratului, tocmai pentru calitățile lor militare.

Romanizarea provinciei a ușurat pătrunderea Dacilor chiar în legiuni, ai căror soldați erau recrutați dintre cetățenii romani. O inscripție găsită în stare fragmentară la Beneventum, în Italia (*CIL*, IX, 1451 = 1609), arată cariera militară a unui Dac din Sarmizegetusa, cu cognomenul *Florus*, care în anul 200 intră ca soldat în legiunea XIII gemina, de unde în anul 205 e mutat într'o cohortă pretoriană din Roma. Aci e înaintat pe rând la gradul de *principalis* în anul 209, la un alt grad în 213, e făcut *optio* în 214, *signifer* în 215, *custos aedis sacrarum* în 217, etc. În anul 238, deci după 38 de ani de militărie, a mai fost mutat într'o altă cohortă, căpătând probabil un nou grad.

O inscripție dela Mogontiacum (Mainz, în Germania Superioară) menționează pe un *Aur(elius) German(us)*, soldat în cohors I pr(aetoria), în centuria lui Castus, provenit din legiunea XIII gemina. Se spune că este Dac (*nat(ione) Dacus*; *CIL*, XIII, 6824).

Dacă nu avem știri îndestulătoare pentru a urmări intrarea provincialilor daci în cele două legiuni ale Daciei, inscripții din alte părți ne arată legionari de origine dacă.

Intr'o inscripție din Aquincum, centru legionar din Pannonia Inferior, e menționat un anume *Ssocissianus* (?), *custos armorum* și *duplarius* în legiunea II Adiutrix, care moare în vârstă de 32 ani, după 14 ani de militărie (*CIL*, III, 3556). Era din *Porolissum*, « din provincia Dacia », cum ține să precizeze moștenitorul și camaradul lui (poate tot un Dac), care îi pune inscripția.

O listă de soldați intrați în legiunea VII Claudia dela Viminacium (Moesia Superior) în anul 169 și liberați în 195, deci după 26 de ani de serviciu militar, menționează și pe câțiva proveniți din următoarele orașe ale Daciei: 2 din *Ampelum*, 4 din *Sarmizegetusa* și 1 din *Romula*. Restul soldaților sunt din Moesia, Pannonia, Dalmația și numai unul singur din Pergam, oraș în Asia (*CIL*, III, 14507). Această inscripție înfățișează o icoană a modului de recrutare legionară din a doua jumătate a secolului al II-lea d. Chr. Pentru o legiune, al cărei lagăr era la Dunăre, lângă cele patru provincii: Moesia, Pannonia, Dalmația și Dacia, efectivele erau completate din toate aceste provincii. Trebuie să ne gândim că în același fel își completau efectivele și cele două legiuni ale Daciei, XIII gemina și V Macedonica.

Un soldat anume *Drebias*, probabil de origine dacică, era în legiunea I Italica. El pune o inscripție la Potaissa, de unde poate era originar (*CIL*, III, 889).

Pe o inscripție funerară din Roma (*CIL*, VI, 3277), este menționat un veteran din equites singulares, anume *C. Marius Gemellinus*, DAC de origine; frații lui, care îi pun inscripția, au îmbrățișat de asemenea cariera armelor, unul *Aurelius Emeritus*, fiind *evocatus*, iar altul, *Marius Marcellinus*, soldat în legiunea II Partica.

Un mare număr de soldați recrutați în Dacia se aflau și în legiunea III Augusta dela Lambaesis, în Numidia. Dintr'un număr de ostași ai acestei legiuni, menționați într'o inscripție (*CIL*, VIII, 18085), nu mai puțin de 19 sunt originari din *Napoca*, în Dacia; acolo s'a găsit și epitaful unui veteran, care își dă obârșia tot la *Napoca* (*CIL*, VIII, 3021). Aceștia pare să fi fost recrutați în Dacia pe timpul lui Hadrian, care știm că a ridicat *Napoca* la rangul de municipium. Un astfel de oraș avea cetățeni romani cari puteau furniza elemente pentru legiuni. Printre 30 de beneficiari, cari apar pe o listă din vremea lui Elagabal sau Sever Alexandru, se găsea și unul originar din Sarmizegetusa (*CIL*, VIII, 2586). I. Jung a arătat legătura care exista între provinciile africane și Dacia, mai ales în secolul al II-lea, când provinciali daci, cu deosebire din regiunea *Napoca*, erau recrutați pentru a completa efectivele legiunii III Augusta din Numidia; în același timp provinciile africane trimeteau trupe auxiliare (*Mauri*) în Dacia. Drumul cel mai scurt era prin Dalmația. Un deosebit interes prezintă pentru aceasta inscripția unui cetățean din Lambaesis, *M. Servilius Fortunatus*, care a îndeplinit funcții militare (*CIL*, VIII, 2772). Soția lui murind pe când era în Dacia, el îi aduce rămășițele acasă, la Lambaesis, călătorind *per maria et terras*, peste mări și țări. Desigur că drumul nu era atât de greu, dacă acest iubitor soț a putut transporta și rămășițele tovarăsei lui de viață, fie ele chiar sub forma de cenușă într'o urnă. Acest drum era destul de frecventat.

O inscripție din Ravenna (*CIL*, IX, 28), menționează pe un *optio* cu numele *Q. Decimus Dacus* ca făcând parte din flota de acolo. Ostaș de origine dacică cu serviciul în flotă se cunoaște, în afară de cel pomenit, numai unul din vremea împăratului Vespasian în flota din Misene (*Izvestia — Bull. de la Soc. Arch. bulgare*,

1923—1924, p. 94). Mateescu a arătat că acesta nu poate fi decât un Dac din dreapta Dunării, de prin Moesia. N'ar fi exclus ca și optio din flota Ravennei să fi fost recrutat tot dintre Dacii din dreapta Dunării, ale căror îndeletniciri erau de multe ori în legătură cu vieța pe apă (ca și riveranii Dunării de astăzi).

6. **Veteranii.** Un însemnat rol în romanizarea provinciilor romane l-au avut *veteranii*.

În vremea imperială, serviciul militar dura foarte mult, 25 de ani în trupele auxiliare și 20 de ani în legiuni; cu toate acestea mai niciodată soldații nu erau liberați la termen, ci erau reținuți în serviciu, uneori chiar mai mulți ani. Am văzut mai sus cariera Dacului *Florus* din Sarmizegetusa, care, intrând în legiunea XIII gemina în anul 200 și apoi în cohortele pretoriene din Roma, a stat în serviciu 38 de ani.

Două inscripții dela Apulum, puse de veterani ai legiunii XIII gemina, una în anul 160 (*CIL, III, 1078*), alta în anul 191 (*CIL, III, 1172*), ne arată că aceștia au făcut 25 de ani serviciul militar. A. von Domaszewski observă că, pe măsura în care se accentuează provincializarea armatei, legionarii ajung să servească 25 de ani ca și auxiliarii. Exemplele de mai sus ne arată că acest proces s'a întâmplat și în legiunile Daciei. În ce privește pe soldații auxiliari, chiar după formula de eliberare scrisă pe diplomele primite de ei la părăsirea serviciului militar reiese timpul îndelungat pe care îl serveau și care trecea de 25 de ani (*qui quina et vicena plurave stipendia meruerunt*).

Unii dintre legionarii veterani erau chemați după liberare în activitate sub numele de *evocati*. În această calitate aveau o situație privilegiată și li se încredințau diferite atribuții. Un *evocatus* este cunoscut și la Romula (*CIL, III, 1052 = 8028*).

Șederea îndelungată a soldaților sub arme desvolta în ei, pe lângă un mare sentiment de camaraderie, o puternică conștiință romană. Cel mai mare timp al vieții petrecut în armată, în slujba împăratului și a Romei, făcea pe provincialul celt, german, african, trac, illyr sau dac, ba chiar pe Orientalul mai conservator față de tradițiile lui etnice, să-și identifice existența cu existența Imperiului și în mod firesc să se pătrundă de toate formele de vieță romană, pe care acesta le oferea tuturor celor ce intrau în serviciul sau sub stăpânirea lui.

Răsplata câpătată la eșirea din armată de soldatul care și-a îndeplinit conștiincios serviciul era destul de însemnată și făcea din el, ca element civil, un personaj privit cu respect de provincialii în mijlocul cărora se așeza. În afară de economiile strânse în timpul serviciului militar din soldă și mai ales din *donativa*, gratificațiile date de împărați, sume care alcătuiau un fel de avere personală (*peculium castrense*), la eșirea din armată legionarul primea o sumă de bani și dreptul de a contracta o căsătorie legitimă cu o femeie. Se știe că soldaților li se interzicea căsătoria pe toată durata serviciului militar; legăturile contractate de ei cu femeile din provinciile unde își avea garnizoana trupa lor nu deveneau legale, decât după ce soldații se liberau cu cinste (*honesta missione*).

Prin legea care se dădea atunci și după care o copie săpată pe două plăci de bronz închise și pecetluite (*diploma militară*) se înmâna celui interesat, atât soția, cât și copiii născuți, erau recunoscuți legal ca cetățeni romani; astfel soldatul, devenit veteran, întemeia deodată o familie romană. Soldatul auxiliar, la eșirea din armată, primea el însuși cetățenia și odată cu el soția și copiii. Se înțelege dela sine însemnatul rol jucat de acești soldați în romanizarea provinciilor.

Legați încă de trupa și lagărul în care au servit o mare parte din viața lor, veteranii se stabileau de cele mai multe ori în așezările de pe teritoriul acestor lagăre, în *canabae*, făcând prin prezența lor tot mai numeroasă ca acestea să se desvolte repede către o viață municipală independentă (vezi mai jos). Mult mai rar se așezau în ținuturile rurale. Cităm ca exemplu pe *Aelius Iulius*, fost centurion, așezat în împrejurimile Napocci (*Dolgozatok*, 1911, p. 260—270 și *Arch. Anzeiger*, 1912, p. 529).

Copiii veteranilor, educați în spirit militar și în preajma castrilor, intrau la rândul lor în legiune, continuând astfel serviciul militar al tatălui. Familiile de veterani deveniră în curând elementele cele mai însemnate pentru completarea efectivelor legionare. Incepând din secolul al III-lea, dela Sever Alexandru, se creează chiar o categorie de veterani, *limitanei*, cărora li se dădea pământuri la limes, scutite de dări și cu dreptul de a le lăsa moștenire copiilor lor, numai dacă și aceștia îmbrățișau cariera armelor. Se forma astfel o categorie de soldați grăniceri, cari, fiind

proprietari de pământuri la hotare, se opuneau cu mai multă

Fig. 26. — Piatra de mormânt a veteranului *C. Valerius Silvanus*.
fost soldat n legiunea XIII gemina dela Apulum. A fost pusă
de fiul său, soldat în aceeași legiune.

înverșunare încălcării barbare. În Dacia, nu s'a păstrat nicio
inșcripție care să ne arate existența acestei instituții a lui Sever

Alexandru ¹⁾. În schimb, din patru inscripții vedem continuarea serviciului militar părintesc de către copii.

Prima inscripție, dela Apulum (*Dacia*, III—IV, p. 625, no. 6), este un epitaf al veteranului *C. Val(erius) C. fil(ius) Silvanus*, din legiunea XIII gemina. El era originar din Virunum, oraș în Noricum. Murind, a fost îngropat la Apulum, unde se așezase după părăsirea serviciului militar; fiul său, care îi pune inscripția, se intitulează soldat în legiunea XIII gemina, deci în același corp de trupă ca și tatăl său.

A doua inscripție, tot dela Apulum (*CIL*, III, 1194), e un epitaf pus de veteranul din legiunea XIII gemina, *Val(erius) Constans* și de soția lui fiului lor decedat, *M. Mociuncius Valentinus*, care era lib(rarius) legati leg(ionis) XIII g(eminae).

A treia inscripție, tot un epitaf, menționează la Sarmizegetusa pe veteranul din legiunea XIII gemina, *C. Iul(ius) C. fil(ius), Pap(iria tribu) Valerius*, care pe la începutul secolului al III-lea ajunsese și magistrat al coloniei Sarmizegetusa, împreună cu cei trei fii ai săi, *C. Iul(ius) Valerianus*, *C. Iul(ius) Carus* și *C. Iul(ius) Fronto*, toți militari, ultimul făcând parte din coh(ors) I praet(oria). (Daicoviciu, *Dacia*, III—IV, p. 550).

În sfârșit, a patra inscripție e dela Gilău (*CIL*, III, 847), unde știm că a fost reședința trupei auxiliare, *ala Siliana*. E deasemenea un epitaf pus de un veteran, *Aurelius Reburus*, împreună cu soția lui, fiului lor *Aur(elius) [F]abius*, semnifer în ala Siliana, mort în vârstă de 29 de ani și 11 luni.

Ca fiu de veteran, trebuie să ne închipuim că acest semnifer era cetățean roman; totuși, în loc să-l găsim în legiune, îl vedem făcând parte dintr'un corp de trupă auxiliar, în care intrau de obicei numai provincialii fără drepturi de cetățenie romană.

După cum a remarcat Mommsen, prezența cetățenilor romani în trupele auxiliare nu era o raritate. Unii le preferau din cauza serviciului mai ușor într'o trupă auxiliară, decât în legiune. În cazul nostru, fiul veteranului Reburus a voit, de bună seamă, să slujească în aceeași trupă de cavalerie, în care a slujit tatăl său.

¹⁾ Într'un mic studiu, Daicoviciu a arătat că instituirea acestui sistem de milițieni-țărani în părțile noastre a dat mai târziu naștere termenului de *sat*, derivat dintr'un *fossatum*, locul de comandament al acestor trupe (C. Daicoviciu, *Fossatum-sat*, în *Dacoromania*, V, 1927—1928, p. 478—479).

La terminarea serviciului militar, soldații rămăneau în provincia în care se afla corpul lor de trupă în momentul când se liberau. Ei se așezau de obicei în canabele din jurul lagărului și numai uneori la țară. Foarte rar erau aceia cari părăseau provincia, ducându-se în altă parte, și de cele mai multe ori determinați de motive familiare. Cunoaștem în acest fel cazul unui soldat din legiunea V Macedonica, *T. Val(erius) Marcianus*, el însuși născut în canabele lagărului dela Troesmis; probabil că tatăl său fusese tot militar (*CIL, III, 7505 = Dessau, ILS, 2311*). Intrat în legiune în anul 145 d. Chr., el servește vreme de 25 de ani, până în anul 170, luând parte la luptele cu Parții sub Marcu Aureliu, precum și la războaiele cu Quazii și Marcomanii, în timpul cărora, în 167, legiunea V Macedonica a fost trecută definitiv în Dacia, la Potaissa. Liberat ca beneficiar consular în anul 170, nu rămâne în Dacia, ci se întoarce peste Dunăre, la Troesmis, unde își avea soția și căminul (*at lares suos*).

Alteori, veteranii erau trimiși în mod oficial să formeze o colonie. Sistemul era obișnuit în epoca republicană când în teritoriile cucerite, pentru asigurarea stăpânirii romane, se trimeteau colonii de veterani. Aceștia, în caz de revoltă sau de atacuri din partea populațiilor barbare, opuneau rezistență până la sosirea trupelor romane. În acelaș timp, prezența și activitatea lor desvoltau adevărate focare de romanism, încât mulțumită lor Italia a fost romanizată în scurtă vreme.

Impărații întrebuințează mai departe sistemul coloniilor militare. La cucerirea Daciei, a cărei rezistență a fost atât de înverșunată, Traian, odată cu aducerea masselor de coloniști din Dalmația și Orient, creează ca centru al noiei provincii un oraș nou, în care trimite o colonie militară. Acest oraș, numit la început *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*, așezat pe locul unde astăzi e satul Grădiște (sau cu denumirea actuală Sarmizegetusa), în regiunea Hațegului, a luat mai târziu numele de *Sarmizegetusa*, după numele vechii capitale a lui Decebal.

Intre veteranii aduși de Traian în noua capitală a Daciei avem de socotit pe *Q. Manilius Verus*, fost signifer în legiunea XV (*CIL, III, 1478*), pe *L. Val(erius) Rufus*, veteran din legiunea XIII gemina, fost beneficiar consular (*CIL, III, 1485*); pe *T. Fl(avius) Longinus*, fost decurion în ala II Pannoniorum (*CIL,*

III, 1100), pe *C. Sentius C. f(ilius) Sulp(icia tribu) Flaccus*, originar din Antiqaria (Spania), fost soldat în legiunea XIII gemina (CIL, III, 1196).

Așezați în orașe, veteranii, mulțumită considerației de care se bucurau, ajung să fie aleși în funcțiunile de conducere și mulți din ei capătă demnitatea de decurioni, membrii în consiliul comunal, sau pe acea de duoviri ori quattorviri, magistrați supremi, sau de edili și quaestori. Inscripțiile din Dacia ne arată veterani cari au îndeplinit funcțiuni municipale la *Sarmizegetusa* (CIL, III, 1485, 1478; *Dacia*, III—IV, p. 550; CIL, III, 1472, 12587); la *Apulum*, unde un veteran din legiunea I adiutrix este pomenit ca cel dintâi cu funcțiunea de magistrat al canabelor (CIL, III, 1008); altul îndeplinește funcțiunea de decurio în municipiul *Tibiscum* (CIL, III, 12595), iar un fost signifer în legiunea V Macedonica ajunge decurio în colonia *Napoca*, în anul 204 (CIL, III, 854 = 7657).

De un mare prestigiu pare să se fi bucurat veteranul *T. F(lavivus) Longinus*, fost decurio în ala II Pannoniorum pe vremea lui Traian. Colonizat de acest împărat în Dacia, el a fost ales decurio în *Colonia Dacica*, decurio în municipiul *Napoca* și decurio al canabelor legiunii XIII gemina dela *Apulum*. Aci a și fost îngropat (CIL, III, 1100).

Veterani au locuit și la *Drobeta* (CIL, III, 14216⁵⁻⁶⁻⁷; la *Micia* (CIL, III, 1375, 1382), apoi în centrele mai mici din jurul lagărelor dela *Gilău* (CIL, III, 846, 847, 848), *Ilișua* (CIL, III, 805), *Căței* (E. Panaitescu, *Castrul dela Căței*, p. 18). Piatra funerară a acestuia din urmă oferă o interesantă mărturie a unei arte locale, în care sunt înfățișate eclectic o sumă de motive din diferite părți ale Imperiului (V. Christescu în *RIR*, 1932, p. 267—288).

În *teritoriul rural* al Sarmizegetusei s'a găsit piatra de mormânt a unui veteran din legiunea XI Claudia, originar din Amasia, oraș în Asia. Monumentul e pus de soția și fiii lui, toți cu nume romane (CIL, III, 971).

În rezumat, veteranii alcătuiau unul dintre factorii cei mai însemnați dintr'un ținut intrat în stăpânirea romană. După cum spune R. Cagnat, «acești veterani aglomerați în diferite puncte ale provinciei formau centre militare importante. Puteau în caz de invazie sau de răsvrătire să reziste primelor atacuri și să dea

armatei regulate timpul de a sosi. Căsătoriți, ei dădeau statului recruți prețioși, crescuți în respectul disciplinei și în dragostea meșteșugului armelor. Aduceau în ținuturile barbare civilizația, făcând-o să pătrundă din om în om și câștigau în mod pacific pentru Roma, ceea ce se cucerise prin luptă ».

7. **Canabele.** Niciodată o trupă romană nu-și așeza lagărul într'un oraș, ci într'un ținut rural, înglobat apoi teritoriului militar al lagărului. Ca întotdeauna, pe lângă lagăr vin să-și facă afacerile negustori, furnisori de tot felul pentru nevoile soldaților; ei își construiesc micile lor dughene pe locurile de lângă castru. Prăvăliile sunt mai numeroase pe măsura în care și corpul de trupă din lagăr este mai mare. La limesul german s'a dat în unele părți de resturile acestor prăvălii, compuse de obicei din două încăperi, una mai mare și alta mai mică.

Pe lângă prăvăliile negustorilor, se adăugau locuințele construite de familiile soldaților. Neavând voie să locuiască în lagăr, femeile militarilor își făceau locuințele în apropiere, unde se stabileau cu copiii. Aci veneau, la obținerea permisiei de a părăsi castrul, soții lor să-și găsească familiile. Aceste așezări civile din preajma unui lagăr se numeau *canabae*. Alcătuite din lumea amestecată așezată în jurul lagărelor, canabele se deosebeau de așezările civile din provincie organizate ca municipia și coloniae. După cum a arătat Schulten, ele sunt tot așezări de caracter civil — sâmburele îl formează un *conventus civium Romanorum*, mic grup de cetățeni romani — și alcătuiesc întregirea cetățenească a lagărului. Ca în orice *conventus*, găsim și în canabe *magistri* și *curator civium Romanorum*, un fel de magistrați de caracter cetățenesc; fiind însă situate pe teritoriul lagărului, ele sunt în dependență de autoritatea militară.

Dela Septimiu Sever, soldații obținând dreptul de a locui cu femeile lor, lagărul deveni un fel de cazarmă unde se duceau numai pentru serviciu. Cum era firesc, în urma acestui fapt, canabele căpătără mare însemnătate, iar desvoltarea lor se făcu cu mare repeziciune.

Dar chiar mai dinainte militarii au ajutat la desvoltarea acestor așezări civile din jurul castrurilor, căci — după cum am văzut — la părăsirea serviciului militar ei preferă să locuiască în canabe, în apropierea foștilor camarazi de cari îi legau atâția ani de

conviețuire în serviciul Romei și de sigur puternice sentimente de camaraderie și prietenie. Mai erau determinați să stea în canabe și de existența familiilor lor, băieții de cele mai multe ori înrolându-se în corpul de trupă în care și ei au servit mai înainte.

Prezența veteranilor în canabe făcea ca importanța acestora să crească, deoarece ei, fiind cetățeni romani și bucurându-se de tot prestigiul acordat celor ce dețineau cetățenia romană, transformau canabele într'o așezare din ce în ce mai romană, grăbind astfel căpătarea dreptului de a se organiza pe baze municipale.

Cele mai însemnate canabe se desvoltă în jurul lagărelor legionare.

În Dacia, știri mai amănunțite avem despre canabele legiunii XIII gemina, pe când despre cele de pe teritoriul legiunii V Macedonica nu posedăm nimic. Știri epigrafice despre existența canabelor legiunii V Macedonica avem numai din vremea când această legiune era stabilită la Troesmis.

Canabele legiunii XIII gemina s'au întemeiat odată cu lagărul legiunii, chiar din primii ani ai provinciei. Ele erau situate în partea de nord și nord-est a lagărului.

În această așezare civilă de negustori, despre a căror prezență la Apulum ne vorbesc mai multe inscripții (*CIL, III, 1068, 1061, 1214, 1500, 7761*), încă dela început veteranii căpătară o mare considerație. Într'o inscripție (*CIL, III, 1008*), un oarecare *L. Silius Maximus*, veteran din legiunea I adiutrix, se intitulează *magistra[n]s primus in can(abis)*; așadar dela prima organizare a canabelor conducătorul, *magister*, era un veteran. Un alt veteran din legiunea I adiutrix pune o dedicație împăratului Traian (*CIL, III, 1004*). În aceeași vreme, un veteran despre care am mai vorbit, *T. Fl(avius) Longinus*, fost decurion în ala II Pannoniorum, îndeplinește funcțiunea municipală de decurio, membru în consiliul comunal, în Colonia Dacica, în municipiul Napoca și în canabele legiunii XIII gemina. Ca *decurio canabensium* apare și un veteran din legiunea XIII gemina, *Cl. Atteius Celer* (*CIL, III, 1093*). Dar pe lângă veterani, constatăm că face parte din consiliul canabelor și un negustor; este un Trever dela Rhin, stabilit aci, *T. Fabius Iblionarus* (*CIL, III, 1214*), care se intitulează *decurio kanabarum*. El era cetățean roman și numai în această calitate a îndeplinit funcțiunea de decurio. E drept că

cea mai mare parte a cetățenilor romani din canabele dela Apulum o formau veteranii. Unul din acești veterani, originar din orașul Clunia, în Noricum, *L. Iul(ius) T. f. Galer(ia tribu) Leuganus*, fost soldat în legiunea XIII gemina din Pannonia, așezându-se — prin ce împrejurare nu știm — în canabele legiunii XIII gemina dela Apulum, devine *aedis custos c(ivium) R(omanorum) leg(ionis) XIII g(eminae) (CIL, III, 1158)*.

Organizarea canabelor se făcea sub directa supraveghere a comandantului legiunii, a cărui autoritate se exercita peste întregul teritoriu ce depindea de legiune. Dacă din inscripții rezultă existența unui *ordo decurionum*, așa cum se întâlnește și în localitățile cu organizație municipală, exista totuși deosebire între constituția canabelor și aceea a unui municipiu. Pe când acesta din urmă era independent, canabele depindeau, după cum am arătat, de autoritatea militară. Acest fapt e ilustrat la Apulum de o inscripție pusă în cinstea lui *M. Ulpius Apollinaris, praefectus castrorum legionis XIII geminae*, tocmai cel însărcinat cu partea administrativă a legiunii, de către *conscripti*, adică decurionii, după interpretarea lui Jung (*Jahreshefte*, 1909, Beibl., p. 139) și *cives Romani consistentes kanabis legionis eiusdem*.

Inmulțirea numărului cetățenilor romani în aceste canabe a făcut ca ele să ia cu timpul o mare dezvoltare, încât sub Marcu Aureliu au căpătat dreptul de municipiu, putând astfel să iasă de sub autoritatea comandamentului legiunii și să-și aleagă magistrați municipali, *quattuorviri*.

Canabele legiunii XIII gemina au avut un însemnat rol în teritoriul militar al lagărului dela Apulum. Ele deveniră un centru comercial activ nu numai pentru nevoile legionarilor, dar și pentru întreaga regiune, în care se cuprindeau centrele minelor de aur. Două din tablele cerate găsite în minele romane dela Roșia, vechiul Alburnus, reprezentând contracte de vânzare-cumpărare a unor selavi, arată că actele s'au încheiat în canabele legiunii XIII gemina (*Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae)*; *CIL, III, tab. cer. VII și XXV*). Și dacă în primul contract, datat în anul 142, apare printre martori un veteran, *Appius Proclus*, din legiunea XIII gemina, în al doilea contract participarea elementului militar e și mai vădită. În adevăr, actul este încheiat între un soldat din legiunea XIII gemina, centuria lui C. Marius, pe nume *Cl. Iulianus*,

care cumpără dela un oarecare *Cl. Philetus* o femeie de origine cretană, cu numele *Theodote*. Actul, redactat după toate regulile de drept, a fost încheiat în anul 160 d. Chr., în canabele legiunii XIII gemina¹⁾. Printre martori, căci orice act de acest fel era întărit cu martori, figurează pe lângă un veteran, *Aelius Dionysius*, și un militar activ din legiune, *Val(erius) Valens*. Precum vedem nu numai veteranii, dar și legionarii intrau în legături de afaceri, care în mod firesc se încheiau în așezarea civilă de lângă castrul legiunii.

Pentru romanizarea provinciei, canabele au un rol mai însemnat chiar decât orașele civile, căci în ele se concentrează elementul cel mai romanizat, veteranii. Aceștia ajută prin activitatea lor și a familiilor lor la împrăștierea romanismului printre provinciali, încât canabele devin puternice focare de romanizare. O ilustrare vădită a pătrunderii romanismului până și la cei mai conservatori provinciali, Greco-Orientalii, se vede din aceeași tăbliță cerată din anul 160 (*CIL, III, tab. cer. XXV*), menționată mai sus. În rândul martorilor își pune iscălitura și garantul *Alexander Antipater*, care însă neștiind să scrie latinește, iscălește pe grecește; cu toate acestea numai literele cu care scrie sunt grecești, căci termenii sunt în limba latină (*Ἀλέξανδρου / Αντιπατρι / σεκοδο αὐκ / τωρ σεγναι*)

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare antice: S.H.A. *vita Alexandri Severi* c. 58^{4,5}.

Izvoare literare moderne: A. Alföldi, *Pannonia romaiságának kialakulása és történeti kerete* (Desvoltarea romanismului în Pannonia și cadrul lui istoric), Budapest, 1936, p. 58—63. O. Bohn, *Ueber die Heimat der Prätorianer (Wissenschaftliche Beilage zum Programm des Fr. Real-Gymnasiums Ostern, 1883)* Berlin, 1883, p. 13, 16. R. Cagnat, *L'armée romaine d'Afrique*, ed. 2-a, p. 300—307. V. Christescu, *Câteva observațiuni asupra unei inscripții romane din Drobeta, Pitești*, 1929. Idem, *Viața economică a Daciei Romane*, p. 101. Fr. Cumont,

¹⁾ Acest act are o deosebită importanță și prin aceea că el ne face să înțelegem unul din numeroasele cazuri ale însoțirii militarilor cu femei de condiție peregrină sau chiar servilă, cum e cazul aci. E foarte probabil că această sclavă să fi avut și rolul unei concubine, care după o conviețuire mai îndelungată, la eliberarea militarului din armată, era recunoscută ca soție legitimă, după ce bineînțeles căpăta libertatea.

Neue Funde aus Dacien und Moesien, în *Arch.-ep. Mitt.*, XVII, p. 21. C. Daicoviciu, *Fossatum-sat*, în *Dacoromania*, V, 1927—1928, p. 478—479. C. Diculescu, *Dacia romană în oglinda inscripțiilor și a limbii de azi*, Cluj, 1926, p. 2—26. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, p. 78—80. G. von Finály, în *Arch. Anzeiger*, 1913, col. 333. M. Fluss, *Napoca*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1692—1696. I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 126—129 și passim. A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, I, A—H, Leipzig u. Berlin, 1925, și II I—T, Leipzig, 1922. H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen* (*Indogerm. Bibliothek* herausg. von Hirt und Streitberg 3. Abt. no. 9), p. 16, 67, 101, 111. S. Lambrino, *Observations sur un nouveau diplôme militaire de l'empereur Claude*, în *Revue de Philologie*, 1931, p. 262. R. Grosse, *Römische Miliärgeschichte*, p. 63—70. M. Macrea, *Monetele din cetatea dacă dela Costești*, p. 161. G. Mateescu, *I Traci nell'epigrafi di Roma*, în *Ephemeris Dacoromana* I, 1923, p. 72, 141 și passim. Idem, *Emendațiuni la Corpus I. L.*, în *BCMI*, 1916, p. 36. Idem, *Apulo*, în *Enciclopedia Italiana*, vol. III, p. 787—788. Th. Mommsen, *Die Conscriptiionsordnung der römischen Kaiserzeit*, p. 61. Idem, Prefață la inscripțiile dela Apulum, în *CIL*, III, p. 183. J. Marquardt, *De l'organisation militaire chez les Romains*, p. 183—187, 278—284, 306—331. J. B. Mispoulet, *Veteranus*, în *Dict. des Ant.*, s. v., p. 773—775. Oberhummer, *Bessoi*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 329—331. Em. Panăitescu, *Monumente inedite din Lărgiana*, Cluj, 1932, p. 6—13. C. Patsch, *Dalmatien und Dacien*, în *Wiss. Mitt. aus Bosnien und Hercegovina*, VI, 1899, p. 264. Ritterling, *Legio*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 1482, 1505, 1726—27. A. Schulten, *Das Territorium Legionis*, în *Hermes*, XXIX, 1894, p. 501—510. D. Teodorescu, *Cetatea dacă dela Costești*, p. 291. Vulić, *Sarmizegethusa*, în *Real-Encycl.*, s. v., col. 25—27. H. Wüthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften u. Papyri des vorderen Orients* (în *Studien zur Epigraphik u. Papyruskunde* herausg. von Fr. Bilabel, I, Schrift 4), Leipzig, 1930, p. 54.

INCHEIERE

Nu avem multe de spus la sfârșitul acestei încercări de a înfățișa, în măsura permisă de documentele existente, o icoană asupra vieții militare a Daciei romane.

Cucerită din nevoi militare de către Traian, provincia a luat repede avânt mulțumită tocmai admirabilei organizări date de împărat și de urmașii lui.

Ca un bastion înaintat în lumea barbară, ea înfățișa pentru restul provinciilor dunărene primul element de care se izbeau valurile năvălitoare.

Întărită temeinic prin fortificații, deținând un însemnat număr de trupe și legată prin drumuri de restul Imperiului, Dacia a putut să-și îndeplinească rolul destinat de Traian vreme de 150 de ani. A fost un timp îndestulător, pentru ca la adăpostul taberelor să se desvolte aci o vieață economică înfloritoare, care a înlesnit în multe privințe nevoile materiale ale Imperiului.

La acelaș adăpost al taberelor au luat ființă centrele, de unde romanismul s'a împrăștiat între provinciali. Pentru romanismul dunărean, Dacia a devenit un puternic sprijin. Ținând în loc pe năvălitori, ea a întârziat barbarizarea provinciilor și a putut ajuta astfel întărirea elementului roman încheșat în aceste părți, pentru a putea rezista dealungul veacurilor.

I-a fost dat poporului nostru, rămas ca o frântură a acestui romanism dunărean în limitele Daciei, să păstreze prin toate vitregiile soartei spiritul Romei și să îndeplinească până astăzi rosturile de apărător al Europei civilizate în fața valurilor nimici-toare ale barbariei, rosturi hărăzite de marele împărat acum optsprezece veacuri.

I N D I C E ¹⁾

A

- Abrittus 95.
 Abrud 41.
 Abudiacum 215.
 Achaia 66, 77.
 Acidava 108, 124.
 Actarii 168, 200.
 Adamclissi 20, 22, 37, 77, 80; *monu-
mentul* 32.
 Adjud 110, 161, 163.
 Ad Mediam 97, 107, 171, 173, 186,
 191, 205.
 Ad Moesiam 36.
 Ad Pannonios 107.
 aedes Augustalium 174.
 Adriatică, *marea* 25, 92.
 aedis custos *o.* custos aedis
 Aelia Prisosta 220.
 Ael. Bolhas Bannaei 218, 219.
 Ael(ius) Boraas Zabdiboli 218, 219.
 ...A]elius D..., *praefectus*, 216.
 Aelius Dionysius 211, 235.
 Aelius Iulius 227.
 Ael(ius) Mucapor 217.
 Aelius Primus, *tubicen*, 212.
 P. Aelius Rasparaganus, *rege*, 58.
 P. Ael(ius) Sept(imius) Audeo qui et
 Maximus 218, 221.
 Ael. Sept. Romanus 221.
 Ael(ius) Tatonius 216, 219.
 P. Aelius Victorinus 223.
 Aemilianus, *gubernator*, 95.
 L. Aemilius Carus 76.
 M. Aemilius R... 213.
 Africa 2, 63, 77, 117, 132, 194, 201,
 219.
 Agaithus 93.
 Agens sub si[g](nis) Samum cum reg[i-
 one) Ans(amensium) 206.
 Agger 132, 159, 160.
 Agnavia 107.
 Agri Decumates 4, 9, 117.
 Agriș *o.* Unguraș.
 Aiton 108.
 Aiud *o.* Brucla.
 Aixis 18, 106.
 Alae 13, 15, 43, 46, 47, 68, 69, 92,
 129, 134, 177, 203, 208.
 ala I Asturum milliaria 43, 278, 208,
 214.
 ala Batavorum = I Batavorum millia-
 ria 68, 178, 196, 208, 215, 216.
 ala I Bosporanorum 43, 178, 209,
 216.
 « Campagonum *o.* I Hispanorum
 Campagonum.
 « I civium Romanorum 44, 178.
 « Contariorum 182.
 « I Ulpia Dacorum 203.
 « Frontiana *o.* I Tungrorum Fron-
 toniana.
 « Gallorum 179, 209, 222.
 « I Claudia Gallorum 180.

¹⁾ Acest indice a fost întocmit în cea mai mare parte de d-l D. Ada-
meșteanu, student, pentru care fapt îi aduc mulțumirile mele.

- ala I Gallorum = I Gallorum et Bosporanorum 68, 69, 178, 209, 213.
- * I Gallorum et Pannoniorum (catafractaria) 69, 180, 209.
 - * Hispanorum = I Hispanorum Campanionum 43, 62, 68, 69, 179, 188, 215, 222.
 - * I Illyricorum 180, 201, 209, 222.
 - * nova Illyricorum 180.
 - * I Augusta Ituraeum sagittarium 44, 180, 209, 212, 216.
 - * milliaria 130, 134, 180, 215, 216.
 - * Maurorum 180.
 - * I Pannoniorum 180.
 - * II Pannoniorum 44, 69, 70, 97, 119, 136, 181, 209, 215, 230, 231, 233.
 - * quingenaria 130, 134, 136.
 - * Siliana civium Romanorum torquata 44, 181, 215, 220, 229.
 - * Thraecum 182, 209.
 - * I Tungrorum Frontoniana 69, 135.
- A(lae) P(annonium) v(exillationum) E(lectorum) 181.
- Alamani 85, 89, 95, 97—99.
- Alani 72, 73, 77.
- Alba Iulia v. Apulum.
- Albertini E. 32, 64, 82, 88, 102.
- Albota 125.
- Alburnus 41, 74, 116, 117, 234.
- Alexander Antipater 235.
- Alexandria 110.
- Alexandru cel Mare 1, 57.
- Alföldi A. 54, 102, 113, 235.
- Alibunar 159.
- Alincum 108.
- Almaş, râu 107.
- Almaşul Mare 90, 112, 119.
- Alpi, munţi, 2, 3, 75, 213.
- Alt-Ofen v. Aquincum.
- Amadusa 220.
- Amasia 231.
- Amba v. Claudia Amba.
- Amboglanna 204.
- Ammianus Marcellinus 9, 32, 74, 82.
- Ampelum 41, 74, 85, 109, 116, 170, 198, 224.
- Ampoiul, râu, 110, 116.
- Amutrium 108, 124.
- Anarhia militară 64, 89, 93, 94.
- Anchialos 99.
- Ancona 25.
- Andrieşescu I. 164.
- Annianus ...ius 215.
- Anonymus Ravennas 79, 106, 108, 109, 113.
- Ansamensii 90, 91, 119, 206.
- Antiochia 58, 96.
- Antiqaria 231.
- Antoniniana, trupe, 86.
- Antoninus Pius *impărat*, 66—68, 70, 71, 130, 133—135, 172, 179, 180, 187, 203, 212, 213, 216.
- Antonius 212.
- T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus 183, 190.
- L. Anton(ius) Marinianus, *praefectus*, 217, 219.
- Antonius Maximus, *Egiptean*, 210.
- Anton(ius) Zoilus, *actarius*, 217, 219.
- Antonius Maximus v. Apion.
- Apata 109.
- Apatin 79, 158.
- Apion v. Antonius Maximus.
- Apo 106.
- Apoldul Mare 170.
- Apoldul de Sus 121, 123.
- Apollodor din Damasc 23, 31, 111, 140, 142.
- Appius Proclus 234.
- Apulum 41, 43, 61, 62, 67, 74, 76, 79, 81, 85, 91, 92, 94 (Colonia nova Apulensis), 95, 97, 100, 101, 107—109, 111—113, 115, 116, 119, 121, 126, 130 (colonia), 170—172, 175, 178, 181, 183, 185, 186, 189, 190, 192, 196, 198, 199, 205, 211, 222, 223, 226, 229, 231, 233, 234.
- Apuseni, munţi, 35, 74, 107, 111, 115.
- Aquae 107.
- Aquila Fidus, *procurator*, 70.

- Aquileia 75, 90, 92.
 Aquincum 4, 13, 53, 108, 224.
 Arabia 57.
 Arad 79, 133.
 Araktó 159.
 Arçar v. Ratiaria.
 Arcași Palmireni v. numerus Palmyrenorum sagittariorum.
 arcași Sirieni v. Suri sagittarii.
 Arcidava 18, 106, 111, 122, 126, 131, 136—139, 191.
 Ardeal 20, 21, 28, 40, 49, 96, 106, 109—111, 125, 126.
 Arieș, *râu*, 116, 117.
 Ariminium 214.
 armamentarium 129, 130, 139, 142, 169.
 Armenia 2, 71.
 Arminius 3.
 Arrianus 201, 207.
 Artaxata 71.
 Arutela 62, 108, 124, 188, 199.
 Asia 1—3, 58, 61, 75, 91, 96, 117, 194, 213, 224, 231.
 Asdingi 73, 76, 77, 78, 93.
 Astures v. symachiarii Astures.
 Asturia 45, 206.
 Atelier monetar 93, 96.
 atrium 144.
 Cl. Atteius Celer 215.
 T. Attius C. fil. Tutor 213.
 August-Octavian, *împărat*, v. Augustus.
 Augustus 3, 4, 8—10, 26, 32, 63, 78.
 Auha, *râu*, 98.
 Aulenus Her[...f...], *ex equite*, 187, 231.
 Aurelian, *împărat*, 95, 97, 99, 100, 166, 171, 173, 222.
 Aurelia Bassina 220.
 Aurelia Pirusi 220.
 M. Aur(elius) Alexander 217.
 Aurelius Antonius 222.
 T. Aurelius Antoninus v. Antoninus Pius.
 Aurelius Bassus, *signifer*, 220.
 Aur. Celsus 211.
 Aur. Crescens 211.
 M. Aurelius Decianus 223.
 Aurelius Denzi 220.
 Aur. Dolens 211.
 Aurel(ius) Emeritus 225.
 Aur(elius) [F]abius, *signifer*, 229.
 Aurelius Farnax 211.
 Aur. Gaianus 211.
 Aur(elius) German(us) 224.
 Aurelius Iulius 219.
 M. Aurelius Marinus 211.
 Aurel(ius) Masini(us), *duplicarius*, 216, 219.
 Aur(elius) Maurus 217, 219.
 Aur. Mucianus 211.
 Aurelius Reburus 229.
 Aur(elius) Surus 217.
 Aur(elius) Reatinus Birsi 217, 219.
 Aurelius Themaes, *librarius*, 217.
 Aurelius Victor 32, 47, 106, 222.
 Aurelius Victorinus 223.
 Aurelius Vitalis 211, 222.
 Ausdecensis civitas 80.
 C. Avidius Nigrinus 43, 59, 61, 175.
 Avidius Cassius, *gubernator*, 71, 78, 79, 81.
 Azizis v. Aixis.
- B**
- Bacău 87, 163.
 Bacica 79.
 Baciul 108.
 băi 135, 136, 153, 169, 185.
 Baia de Aramă 112.
 Balász O. 129.
 Baltică marea 86.
 Banat 6, 14—16, 21, 22, 35, 36, 52, 61, 67, 79, 97, 100, 106, 107, 111, 122, 123, 126, 131, 160.
 Băneasa 125, 126.
 Bărăgan 126.
 Barbari 2—4, 7—10, 11, 17, 26, 30—32, 36, 37—39, 41, 53, 54, 58—60, 63, 67, 70—72, 74, 75—77, 78, 80, 81, 85, 87, 90—94, 98, 99, 101, 113, 116—119, 121, 171.

- Barboși 19, 20, 36, 48—50, 91, 106, 111, 161,
 Bărcăcilă A. 140, 156.
 Bârlad 163.
 Barsimsus Callisthenis f. 213.
 Basarabia 4, 36, 37, 49—51, 161—163.
 basilici 32.
 Bassus 221.
 Bastarni 10, 11, 13, 17, 27, 37, 38, 72, 73, 77, 78, 93.
 Bavaria 72.
 Bazargic 95.
 bazinul dunărean 8.
 Beclean 109.
 Belgrad *v.* Singidunum.
 Beltiug 66.
 Bencecul-Român 160.
 beneficiari 113, 168, 169, 206, 211, 225, 230.
 Beneventum 224.
 Benndorf O. 32.
 Berghiu 170.
 bermă 129, 133—135, 137, 143, 148, 151, 162, 163.
 Berzobis = Berzovia 18, 106.
 Besnier M. 113.
 Bessi 72, 213.
 Bibliografie 32, 54, 64, 70, 82, 88, 102, 113, 126, 156, 164, 176, 192, 201, 207, 235.
 Bicz, *pas*, 79, 106.
 Bicilis 30.
 Bilabel Fr. 236.
 Bileni 161.
 Biografiile împăraților 37.
 Bistra, *râu*, 14, 21, 107.
 Bistrița, *oraș*, 109.
 Bivolari *v.* Arutela.
 Bizanț 99.
 Blandiana 107.
 Blanchet A. 102, 176.
 Boarța 109.
 Boemia, 8, *munți* 78; *cadrilaterul* 10.
 Bogata 108, 109, 119, 173, 174.
 Bogonici 106.
 Böhm L. 132, 126, 235.
 Boița *v.* Caput Stenarum
 Bolgrad 162.
 Bologa 44, 118, 119, 126, 136, 186—188.
 Boroneasa 184.
 Bosforul Cimerian 38, 178.
 Bosporani 209, 213.
 Botna, *râu*, 162.
 Botoșani 164.
 Boul, *valea*, 106.
 Boutas, *pas*, 107.
 Bozna 118, 131.
 Brăila 4, 126, 158, 161.
 Bran, *pas*, 85, 91, 106, 110, 121, 126, 147.
 Brâncovenești 119, 122, 180.
 Brănișca 133.
 Bratocea, *pas*, 49, 106.
 Brazda lui Novac 4, 158, 160.
 Breaza 109.
 Brețcu 35, 48, 49, 51, 61, 91, 109—111, 121, 126, 136, 183, 188.
 Briganti 66.
 Brigetio 43, 53, 62, 175.
 Britani 55, 99, 100, 184, 214.
 Britannia 26, 64, 66, 70, 71, 79, 81, 117, 187, 190, 194, 196, 203, 204, 208, 214, 221.
 Britannicus Maximus 100.
 Brittones 206.
 Brucla 107, 115, 116.
 Bucium 62, 118, 119, 131, 190.
 Bucovăț 160.
 Bucovina 37, 87, 164.
 București 110.
 Buday A. 50, 51, 54, 79, 82, 118, 120, 122, 126, 135, 156, 159, 164, 184, 189, 192.
 Bug, *fluviu*, 73.
 Bulgaria 231.
 Bumbești 30, 62, 85, 110, 112, 124, 126, 132, 133, 184, 186.
 Bürdoswald *v.* Amboglanna
 Burebista 2, 4, 11.
 burgarii 205.
 burgii 80, 118, 205.

- Buri 10, 17, 37, 72, 73, 80, 81.
 Buridava 108, 110, 112, 124, 188.
 Butin 160.
 Buzău 110, *pasul*, 106, 126.
- C**
- Caesar 2, 9, 11, 32, 57.
 Caesarea 213.
 Caesarea Pontului 216.
 caespites 132.
 Cagnat R. 54, 64, 113, 127, 156, 164, 168, 176, 192, 201, 207, 231, 235.
 Cahul 163, 164.
 Căineni v. Pons Vetus.
 Calafat 53, 158, 161.
 Călan v. Aquae.
 Călărași 111, 126.
 Calderini 83.
 Callatis 99.
 Călugăreni 109, 120, 131, 170, 182.
 Cambes = Cambete 196.
 C. Campani(us) Vitalis, *tubicen*, 217, 219.
 Câmpia Bârsei 121.
 Câmpia iazygică 107, 109.
 Câmpia munteană 4, 5, 7, 19, 20.
 Câmpia Tisei 11, 13, 37—39, 50, 59, 73, 76, 78.
 Cămpulung 85, 121, 148, 161.
 canabae 85, 130, 131, 175, 227, 230—235.
 Cannabaudes, *șef got*, 99.
 Cantabri 206.
 Cantacuzino G. 54, 64, 113, 127, 164, 176, 192, 201, 207, 231, 235.
 Caonița 123.
 Capora 108.
 Cappadocia 63, 71, 203.
 capsarii 169.
 Caput Bubali 106.
 Caput Stenarum 108, 124.
 Caracal 199.
 Caracalla, *împărat*, 85—87, 91, 112, 135, 137, 172, 173, 183.
 Caransebeș 171.
 Caraș, *râu*, 106, 107.
 Carcopino J. 31, 32, 88, 202.
 Cârna 107.
 Carnuntum 4, 13, 53, 76, 78.
 Carpați, *munți*, 8, 24, 26, 37, 50, 60, 67, 78; meridionali 50, 51, 60; răsariteni 10, 12, 73, 87.
 Carpicus Maximus 92, 100.
 Carpii 37, 73, 87, 90—94, 96, 99, 100.
 Carsium 13, 23, 100, 200.
 Carsulae 211.
 Cartagina 1.
 Cartal 50.
 Cassius Dio 5, 6, 11, 17, 19, 21, 23, 24, 26—28, 37, 45, 59, 60, 72—74, 76, 79, 81, 174, 196.
 castella 13, 19, 47, 52, 53, 92, 104, 115, 117, 118, 131.
 castra 4, 9, 23, 25—30, 35, 40, 43, 48, 50—52, 61—63, 69, 70, 76, 80, 85, 86, 91, 92, 97, 101, 104, 106—111, 115—126, 128—156, 169—175, 178—192, 199, 204—206, 224, 232—235, 237.
 Castra Nova 108, 110, 124.
 CastraTraiana 30, 108, 111, 114, 129.
 Castus 224.
 Căței 63, 70, 86, 91, 118, 119, 126, 131, 133, 136, 137, 183, 184, 206, 212, 231.
 Cătlăpuga, *lac*, 162.
 Cătune 109.
 Cavon Vernuleus 212.
 Cazane 12, 24.
 Cedonie 108.
 Cehoslovacia 7.
 Celei v. Sucidava.
 Celeia = Claudia Celeia 212, 215.
 Celți 220.
 Cenadul Nemțesc 170.
 Centum Putei 18, 106, 122.
 centurio 184, 199, 211.
 Ceptura 110.
 Cerna, *râu*, 16, 19, 24, 28, 106, 107.
 Cerneteag 160.
 Certie 79, 108, 115, 118, 183.

- Cetatea 158.
 Cetatea Albă *v.* Tyras.
 Cetatea de Baltă 120.
 cetăți dace 21, 22, 26, 30.
 cetăți grecești 38, 74.
 Ceulneer A. 82.
 Chapot V. 32, 55, 102, 113, 156.
 Chatti 74.
 Cheesman L. G. 202.
 Cherson 37.
 Chersonesul Tauric 161.
 Chibelin 109.
 Chircăești 162.
 Chitai, *lac*, 162.
 Chișorda 160.
 Christescu V. 55, 82, 102, 113, 156, 235.
 Chronicon Paschale 102.
 Cichorius C. 12, 15, 17, 21, 28, 30, 32, 38, 44, 49, 55, 64, 178, 182—184, 186, 187, 189—192.
 Ciclade 99.
 Cigmău *v.* Germisara.
 Cincșor 44, 51, 61, 121, 183, 184.
 Cipău 109.
 Circeii 214.
 Ciuci 109.
 Ciuroc 79, 158, 159.
 Cives Romani consistentes kanabis legionis 234.
 classis Flavia Moesica 5, 9, 48, 52.
 classis Flavia Pannonica 9.
 Claudia Amba 220.
 Claudiu, *impărat*, 3, 4.
 Claudius II, *impărat*, 98, 99.
 Tib. Claudius Claudianus 84, 174.
 M. Claudius Fronto 71, 76, 77.
 Cl(audius) Iulianus 234.
 Claudius Livianus 21.
 Cl(audius) Montanus 220.
 Cl(audius) Pater[nu]s Clement[i]a[n]us 215.
 Cl(audius) Philetus 235.
 Claudius Pompeianus 75.
 Clodius Albinus, *impărat*, 81, 84.
 Cluj *v.* Napoca.
 Clunia 234.
 Cniva, *șef got*, 95.
 Cobot s. *v.* Sicobotes.
 Cogâlnic, *râu*, 162.
 cohorte pretoriene 222, 226.
 cohortes 13, 15, 43, 44, 46, 49, 50, 61, 62, 68—70, 78, 84, 86, 93, 129, 134, 177, 192, 194, 203, 208; Antoniniana 86; milliariae, 46, 130, 177; quingenariae 46, 177; q. equitatae 130, 134, 177; quingenariae peditatae 130, 177.
 cohors I Afrorum civium Romanorum equitata 182, 209.
 cohors I Alpinorum 69, 182, 193, 208.
 cohors I Antiochensium 140.
 cohors I Augusta 68, 69.
 cohors, I Batavorum milliaria 44, 45, 183, 208, 217.
 cohors II Flavia Bessorum 44, 45, 51, 61, 62, 183, 184, 209.
 cohors I Bracaraugustanorum 48, 51, 183, 208.
 cohors I Brittanica milliaria civium Romanorum 44, 84, 86, 137, 183, 208.
 cohors II Brittanica milliaria (equitata) 44—46, 183, 208.
 cohors III Britannica 184.
 cohors I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana = I Flavia Bryttonum milliaria 132, 184—186, 208.
 cohors III Campestris civium Romanorum 44, 62, 184, 196, 208, 217.
 cohors Com(magenorum) 185.
 cohors I Flavia Commagenorum 49, 68, 69, 185.
 cohors II Flavia Commagenorum (equitata) 44—46, 178, 185, 290, 217, 220.
 cohors III Commagenorum 187.
 cohors I Cretum 185.
 cohors I Cyrenaica 186.
 cohors I Cypria 186, 209.
 cohors III Cypria civium Romanorum 44, 62, 112, 186, 209.

- cohors I Aelia Dacorum 203, 222.
 cohors I Ulpia Dacorum 203.
 cohors II Aug(usta) Dac(or)um p(ia) f(idelis) milliaria equitata 204.
 cohors III Dacorum 204.
 cohors gem(ina) Dac(or)um Gordiana milliaria) 204.
 cohors ? Dacor(um) 204.
 cohors III Delmatarum milliaria equitata civium Romanorum pia fidelis 186, 209.
 cohors I [Aelia] Gaesa[torum] milliaria 69, 186, 187.
 cohors I Gallorum Dacica 68, 69, 186, 209.
 cohors I Aelia Gallorum 186, 187.
 cohors II Gallorum equitata 215.
 cohors Gallorum Macedonica (equitata) 44, 46, 187, 209, 215.
 cohors II Gallorum Pannonica [equitata] 69, 187, 209, 213.
 cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata 44, 46, 69, 78, 111, 187, 208, 214, 215.
 cohors I Hispanorum pia fidelis 44, 187, 208, 214.
 cohors I Hispanorum = I Hispanorum veterana quingenaria equitata 48, 51, 62, 69, 188, 208.
 cohors II Hispanorum = II Hispanorum scutata Cyrenaica 44, 45, 69, 188, 208, 216.
 cohors III Hispanorum equitata 68, 69, 188, 189, 208, 215, 216.
 cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum 68, 69, 189, 209, 216.
 cohors I Ituraeorum [sagittariorum (equitata?)] 44, 68, 189, 209.
 cohors V Lingonum 189, 209, 217, 218.
 cohors I Montanorum 44, 189, 208.
 cohors II Mattiacorum 48.
 cohors I Augusta Nerv[....] 69, 190.
 cohors I Nervia Germanorum milliaria 190.
 cohors I Augusta Nerviana velox Mauretana 190.
 cohors II Flavia Numidarum milliaria 62, 190, 209.
 cohors I P(almyrenorum) P(rolissensium) 192.
 cohors I P(annoniorum) P(hilippiana?) 192.
 cohors IIII P(annoniorum) 192, 290.
 cohors I pr(aetoria) 224, 229.
 cohors R(aetorum) 190.
 cohors VIII Raetorum civium Romanorum 44, 69, 190, 208.
 cohors I sagittariorum milliaria Gordiana 91, 190, 209, 219.
 cohors I Thracum civium Romanorum 44, 45, 190, 209.
 cohors I Thracum sagittariorum 68, 69, 191, 209.
 cohors VI Thracum[equitata] 44—46, 191, 209.
 cohors I Ubiorum 44, 45, 68, 69, 191, 208.
 cohors I Vindelicorum milliaria 68, 69, 139, 191, 208, 213, 214.
 Colchida 58.
 Colegii 85, 87.
 colonia 22, 28, 39, 42, 53, 74, 76, 84, 85, 90, 91, 93, 130, 131, 169.
 Colonia nova Apulensis *v.* Apulum.
 Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica = Colonia Dacica *v.* Sarmizegetusa.
 colonii militare 230.
 coloniști romani 4, 31, 39, 41.
 Columna *v.* Columna Traiană.
 Columna Traiană 12—19, 21, 25, 27, 28—32, 38, 39, 45, 47, 72, 104, 129, 196.
 Columna lui Marcu Aureliu 72, 78, 129.
 Comărniceș, *munte, castre*, 121, 131.
 Commageni 49, 50.
 commentarienses 168, 172.
 Commodus, *împărat*, 80—82, 84, 196, 205.
 Comolău 51, 121, 131.

- Comozous 77.
 concilium trium Daciarum 76.
 Conduc = Sasic, *liman*, 162.
 Congri 108.
 conscribtii 234.
 Constantin cel Mare, *împărat*, 142.
 Constantius, *împărat*, 159.
 conventus civium Romanorum 232.
 Copăceni 142.
 Copanca 162, 163.
 Corabia 124.
 Corduba 215.
 Cornelia Antonia 221.
 Sex. Cornelius Clemens 76, 77.
 Cornelius Fuscus 5, 8, 14, 21.
 cornicularii 168, 172.
 Corod 161.
 Costești 22.
 Costoboci 37, 72—74, 77, 78.
 Costolač *φ.* Viminacium.
 Cotini 37, 73, 220.
 Cotmeana, *râu*, 85, 125, 150.
 Cotnari 164.
 Couissin B. 32.
 Craiova *φ.* Pelendova.
 Crâmpoia 125.
 Crasna, *râu*, 66.
 Crimeea 52, 178.
 Cristești 43, 109, 119, 178, 181.
 Criș, *râu*, 118; cele 3 Crișuri 159, 160;
 Crișul Repede 116; Crișul Alb 116.
 Cserny B. 130, 157.
 Csiker, *râu*, 159.
 Cuci 109.
 Cucu A, 113, 160, 164.
 Cudu 109.
 Cumont Fr. 88, 113, 164, 192, 235.
 curator 200; curator civium Romanorum 232.
 Curtici 159.
 Cusdrioara 109.
 custodes armorum 169.
 custos aedis 234; custos aedis sacrorum 224.
 Cușerda 109.
 Cypriu 99.
- D**
- Daci 2, 4, 5—9, 11—15, 17—27, 30, 31, 40, 50, 58, 66, 80, 81, 95, 111, 133, 181, 191, 197, 199, 201, 203, 204, 206, 217, 218, 220—225; măr-ginași 81; Dacii Liberi 37, 41, 63, 66, 67, 81, 89, 95.
 Dacia *passim*; transilvană 97, 107, 108, 121, 122.
 Dacia Felix 95.
 Dacia Inferior 60—62, 67, 68, 70, 115, 124, 171, 187, 188, 190, 192, 215.
 Dacia Superior 60—62, 67, 68, 115, 170, 185, 189—191, 201.
 Dacia Apulensis 67, 76, 171.
 Dacia Maluensis 67, 76, 85, 91, 93, 100, 184, 223.
 Dacia Porolissensis 67—69, 76, 173, 183, 184, 190.
 Dacia Aureliană 101.
 Dacicus 22; Dacicus Maximus 89, 94, 96, 100.
 Daicovicu C. 33, 42, 51, 52, 54, 55, 60, 61, 64, 67, 70, 88, 112, 113, 119, 122, 126, 127, 131, 133, 134, 136, 137, 156, 160, 176, 184, 185, 187—189, 192, 196, 198, 212, 217, 229.
 Daizus 77.
 Dalboșeț 123.
 Dalmatia 9, 25, 35, 42, 75, 98, 175, 212, 217, 224, 225, 230.
 Dălya *φ.* Teutoburgium.
 Dăngeni 164.
 Dardania 75.
 Dasaticenus Barbi 216, 219.
 Davies G. A. 32, 121, 127.
 Debreșin 160.
 Decebal, *rege*, 5—8, 10—15, 17, 19, 21, 22, 24—28, 30, 31, 39, 45—48, 51—54, 57, 59, 106, 111, 169, 181, 183, 187, 190, 191, 196, 214; *soldăți*, 204, 223.
 Decei A. 33.
 Q. Decimus Dacus 225.

- Decius, *împărat*, *o.* C. Messius Quintus Traianus Decius.
 decumanus maximus 128.
 decurio 188, 230, 231; decurio canabensium 233.
 Deda 109, 122.
 Dej 109, 118, 119, 136.
 Deliblat 159.
 Delinești 106.
 Deltă 50, 52, 64.
 Demetrykiewicz W. 82.
 Denzus 220.
 Dessau H. 33, 88, 100.
 Detschew D. 70, 179, 182, 185, 189, 190.
 Deva 133, 134, 172.
 Dichiseni 126.
 Diciosânmartin 120, 170, 191.
 Diculescu C. 55, 74, 81, 82, 93, 95—98, 102, 236.
 Diehl Ch. 102.
 Dierna *o.* Tsierna.
 diocmites 75.
 diplome militare 13, 43—45, 48, 49, 60—63, 68—70, 177, 178—191, 199, 201, 203, 212, 213, 227.
 P. Divius Italicus 216.
 Dobiaș I. 82.
 Dobra, *pas*, 107.
 Dobrogea 3, 6, 7, 13, 37, 48, 77, 80, 90, 95, 158, 200, 213.
 doctor fabrum 169.
 Domaszewski A. von 33, 37, 52, 55, 61, 62, 64, 67, 72, 78, 83, 92, 102, 113, 115, 122, 127, 166, 176, 186, 192, 194, 198, 202, 206, 207, 226, 236.
 Domașna *o.* Ad. Pannonios.
 Domitian, *împărat*, 1, 5—10, 14, 17, 22, 26, 48, 50, 53, 64, 175, 189.
 Don, *fluviu*, 86.
 donativa 227.
 Dorna, *pas*, 119.
 Drăgănești *o.* Castra Nova.
 Drăgășani *o.* Rusidava.
 Drajna de Sus 49, 50, 110, 125, 185.
 Drava, *fluviu*, 4, 158.
 Drebbias 225.
 Drobeta = Drubeta 21, 23, 24, 27, 28, 30, 38, 41, 52, 60, 62, 74, 75, 84, 85, 91, 101, 106—112, 124, 126, 134, 140, 142, 143, 158, 173, 184—186, 188, 190, 219, 223, 231.
 drumuri *o.* șosele.
 Duna-Pentele *o.* Intercisa.
 Dunărea, *fluviu*, 4, 5, 6, 8—11, 14, 15, 17, 19—22, 24, 25, 37—39, 41, 47—50, 52—54, 58, 63, 71—73, 75—81, 84, 85, 90, 92—94, 98, 100, 101, 106—108, 110—112, 115, 117, 122—126, 140—142, 156, 158—160, 162, 181, 185, 186, 196, 200, 201, 205, 209, 218, 220, 224, 226, 230; mijlocie 3, 4, 6, 9, 12; inferioară 9, 35; de jos 2—4, 7, 8, 26, 32.
 Dunăreanu-Vulpe Ec. 161, 164.
 Dunaszecső *o.* Lugio.
 duoviri 231.
 Dura Europos 161.
 Durostorum 23, 50, 52, 90, 100, 111.
 dux (fortissimus) 76.
- E**
- Edessa 211.
 edili 231.
 Egee, *marea*, 99.
 Egipteni 210.
 Egiptul 1, 58, 63, 66.
 Elagabal, *împărat*, 189, 225.
 Elba, *fluviu*, 3, 26, 73.
 Eleusis 77.
 emplecton 139.
 Ennslin 109.
 Enușești *o.* Acidava.
 eques 178, 182.
 equites singulares 15, 47, 194, 196, 222, 225.
 Ermerium 108.
 Eufrat, *fluviu*, 2, 57, 58, 60.
 Eumenes 213.
 Eupater 213.

- Eupator Eumeni f. 213.
 Europa 2, 3, 71, 74, 75, 84.
 Eutropius 32, 36, 39, 40, 54, 59, 60,
 64, 102, 103.
 evocați 225, 226.
 Evrei 58.
 exacti 168.
 exceptores 168.
 exercitus 166; ex(ercitus) D(aciae)
 P(orolissensis) 173.
 exploratores 194.
 Ezeriș 106.
- F**
- T. Fabius Ibliomarus 233.
 fabrica 169.
 Fabricius E. 51, 64, 70, 82, 127, 157,
 159, 160, 165.
 Făgăraș 121.
 Făget 107.
 Falerio 211.
 Fălfani-Izbășești 125, 126.
 Faliatis = Taliatis 107, 111.
 Fastida, *rege got*, 98.
 Feldioara *v.* Războeni.
 Feleac 108.
 Feliciani N. 33, 55, 64, 70, 113, 192,
 202, 207.
 Ferenczi A. 127.
 Ferentinum 211.
 Fibiș 160.
 Filip Arapul = Philippus, *împărat*, 92
 —94, 185, 200.
 Filipești 111, 126.
 Filow B. 33, 55, 82, 102, 176.
 Finály A. von 97, 102, 157, 178, 181,
 236.
 Fischer G. 113.
 Flămânda 50, 85, 91, 110, 121, 125,
 126, 147, 150, 161.
 Flavii, *împărați*, 4, 9, 117.
 Flavia Solva 215.
 T. Fl(avius) Longinus 230, 233.
 Floca O. 176.
 Florescu Gr. 33, 55, 102, 124, 127,
 137, 140, 143, 157, 198.
 Florus 224, 226.
 flota dunăreană 4, 142, 156.
 Fluss 33, 55, 64, 82, 88, 102, 202.
 Focșani 110, 111, 126.
 Folia 159.
 Foltești 79, 108, 161.
 Fortuna 178.
 fossatum 229.
 Frahm F. 82.
 Francii 95.
 Franke 33, 82.
 Frasin 161.
 Frații Arvali 12, 26.
 Fronto 64.
 frumentarii 168, 169.
 Frumoasa 110, 125, 154.
- G**
- Gaetuli 206.
 Gaganis 107, 122.
 Galați 161, 163.
 Galerius, *împărat*, 92.
 Galiția 73, 78, 187.
 Galli 209, 213.
 Gallia 2, 26, 72, 84, 95, 99, 100.
 Gallia Narbonensis 2.
 Gallienus, *împărat*, 95—99, 162, 166,
 186.
 Galtis 98.
 Gârbău 131.
 Geje 109.
 Gentiles 45—47, 68, 194, 196, 197,
 200, 206, 209.
 Geoagiul de Jos 107.
 Geograful Ravennat *v.* Anonymus Ra-
 vennas.
 Gepizi 94—98, 100.
 Germani 3, 7, 9, 17, 37, 75, 76, 100,
 196.
 Germania 7, 9, 20, 22, 62, 66, 78, 81,
 191.
 Germania Inferior 196, 200.
 Germania Superior 224.

Germanicus Maximus 100.
 Germisara 107, 115, 170, 178, 195, 196.
 Geți 48, 63.
 Gherghina 161.
 Gherla 44, 69, 70, 97, 109, 119, 126, 131, 133, 135, 136, 139, 181, 182.
 Ghimeș, *pas*, 79, 106.
 Gigen *v.* Oescus.
 Gilău 44, 181, 182, 229, 231.
 Giurescu C. C. 33, 55, 70, 102.
 Giurgiu 50, 110, 158, 161.
 «glacis» 26.
 Glodeni 110.
 Gooss C. 112, 113, 120, 121, 127, 130, 157, 173, 236.
 Gordianus III, *împărat*, 91, 92, 153, 190, 204.
 Gorj 110.
 Goti = Gothi 74, 86, 90, 91, 93—101, 163.
 Gothicus Maximus 100.
 Grădești 162.
 Grădiște 109, 230.
 Grădiștea Hațegului 22.
 Granița Imperiului Roman *v.* Hotarele Imperiului Roman.
 Granul, *ținut*, 37; — de Sus, *râu*, 73.
 Grebenaț 160.
 Greci 38.
 Grecia 1, 2, 77, 96.
 Greco-Orientali 218, 235.
 Gresia 125.
 Groag 55, 64, 102, 202.
 Grobe 88.
 Grosse R. 192, 202, 236.
 Gsell St. 33.
 Gunterichus, *șef got*, 93.
 Gura Ialomiței 50.
 Gura Motrului 108, 24.
 Gura Văii *v.* Castra Traiana.
 Gurghiu, *munți*, 120.
 Gușterița 108.

H

Hadrev 109.
 Hadrian, *împărat*, 28, 35, 43, 52, 53, 57—64, 66, 94, 115, 117, 123, 132, 139, 144, 166, 170, 175, 187, 191, 197, 199, 203, 204; reformă militară a lui — 210; diplome militare dela — 212, 213, 225.
 Haemus, *munți*, 2.
 Hârșova *v.* Carsium.
 haruspices 168.
 Hasebroeck J. 88.
 Hațeg, *regiune*, 230.
 Heilchem F. 33.
 Heinze R. 33.
 Helvetia 196.
 Helvius Pertinax, *gubernator și împărat*, 75, 79, 80.
 Henderson B. W. 12, 15, 33, 65.
 Heptapor Isi f. 213.
 Herculianus *v.* Iulius Herculianus.
 Hercule 181, 191.
 Hermundurii 72, 73.
 Herulii 98.
 Herzog R. 33, 65.
 Hirschfeld O. 113, 204.
 Hispalis 215.
 Hispania *v.* Spania.
 Hispania citerior 215.
 Hispania ulterior 215.
 Historia Augusta 37, 72.
 Hlinița 164.
 Hoghiz 51, 61, 109, 121, 126, 131, 178, 182, 187.
 Holder A. 216, 220, 236.
 Homo L. 26, 33, 65, 82, 102, 127.
 Homorod, *râu*, 120, 121.
 honesta missione 227.
 horrea 169.
 Hotarele Imperiului Roman 1—3, 8, 10, 11, 54, 70, 78.
 Hotarele provinciei Dacia 35, 41, 42, 51, 63, 66, 81, 85—87, 122.
 Hotarele (= limita) stăpânirii romane 3, 36, 54.

- Hotarul dunărean 8, 25, 39, 52, 54, 57.
 Hotarul roman 26, 35, 49, 54, 58.
 Humbert G. 127.
 Huniedoara, *munți*, 26, 30.
 Hunt 48, 50, 62, 111, 161, 188.
 Hyginus 129, 156, 166, 201, 206, 207.
- I**
- Iader 212.
 Ialomîța, *râu*, 200.
 Ianova 160.
 Ianul-Mic 160.
 Iasdius Domitianus, *guvernator*, 186.
 Iași, 164.
 Iazygi 4 (Metanaști), 10, 11, 13, 24, 28, 38, 39, 47, 52, 53, 58, 59, 73, 74, 76, 78, 79, 86, 87, 89, 99, 100, 108, 159, 175, 185, 201.
 Ib any 160.
 Iedu 109.
 Iernut 109.
 Iezureni 110.
 Iglîța v. Troesmis.
 Illyri, *călăreți*, 44, 46, 62, 213, 216.
 Illyria 2, 216.
 Illyricum 9, 44, 72, 98, 200, 201, 209, 213, 218.
 Ilișua 44, 69, 109, 119, 126, 131, 133—136, 182, 183, 221, 231.
 imaginifer 200, 220.
 immunes 169.
 Imperiul Partic 57.
 Imperiul Roman 1—4, 6—10, 21, 22, 24, 26, 31, 39, 41, 42, 44, 54, 57, 58, 60, 63, 64, 70—75, 79, 84, 86, 87, 194, 203, 209, 210, 216, 220, 222, 226, 237.
 India 57.
 Ingenus, *impărat*, 97, 98.
 Inăceni 120, 131, 188.
 Intercisa 80.
 interpretes 168.
 Iorga N. 33, 55, 65, 70, 82, 102.
 Iran, *munți*, 71.
 Iscina 108.
 Italia 78, 182, 204, 211, 214, 216, 217, 224, 230.
 Italieni 216, 217.
 Ituraea 212.
 Iudea 58, 66, 204.
 Iudei 191.
 Iulia Domna, *impărăteasă*, 86.
 Iulia Eraclia 219.
 Iulia Marcellina 219.
 Iulia Marcia 219.
 C. Iulius [Aeter]nalis sau [Mucatr]jalis 220.
 Iulius Alexander, *actarius*, 211.
 C. Iulius Antigonus, *centurio*, 211.
 Iulius Capitolinus 72.
 C. Iul(ius) Carus 229.
 C. Iulius Corinthianus 84, 180, 205, 215.
 C. Iul(ius) Fronto 229.
 Iulius Herculanus 218—220.
 Iulius Ianuarius 220.
 C. Iul(ius) Iulianus, *praefectus*, 216.
 L. Iul(ius) L. f. Gal. Leuganus 234.
 Iulius Marcianus 219.
 Iul(ius) Marcellinus 219.
 Iulius Pi...tinus, *cives Dacus*, 204.
 Sex. Iulius Sex. f. Quir. Possesor 179, 215.
 C. Iulius Quadratus Bassus 59—61, 175.
 C. Iul(ius) Valerianus 229.
 C. Iul(ius) C. fil. Pap. Valerius 229.
 L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus 77.
 P. Iusti... Verecundus 222.
 Iutungi 99, 100.
 Izlaz 110, 124.
- J**
- Jebel 160.
 Jelna 109.
 Jidova 125, 126, 147, 148.
 Jidovin v. Berzobis.
 Jijia, *râu*, 164.

Jiu, *rau*, 21, 24, 28, 62, 106, 112, 121, 124, 142.
 Jordanes 98, 102, 107.
 Jung I. 33, 55, 70, 88, 102, 113, 121, 127, 157, 165, 170, 172, 176, 182, 186, 190, 192, 201, 202, 206, 207, 211, 214—216, 225, 234, 236.
 Jupa *v.* Tibiscum.
 Juppiter Optimus Maximus 12, 91.
 Justinian 140, 142.

K

Kematmüller R. 113, 159, 160, 165.
 Kiepert H. 50, 51, 113, 161, 165.
 Kilia, *deal*, 139.
 Kimacowicz M. von 65, 192.
 Király P. 113, 157.
 Klose J. 33, 55, 65, 82.
 Kornemann E. 60, 65, 82, 127.
 Krahe H. 216, 217, 236.
 Kretschmer K. 55, 65.
 Kubitschek W. 55, 88, 114, 127, 157, 176.
 Kutlovica *v.* Municipium Montanensium.

L

La Berge C. de 18, 32.
 Marius Laberius Maximus 13, 19.
 Lacour-Gayet G. 66, 69, 70.
 Lacingii 72, 73—75, 77, 81, 86, 93.
 Lactantius 102.
 lagăr *v.* castra
 Lambaesis 132, 225.
 Lambrino S. 33, 102, 192, 236.
 Laminium 215.
 latera praetorii 129.
 laterculi praetorianorum 223.
 latrones 75.
 Latiu 1.
 Lattyak Al. 127.
 Lederata 14, 16, 19, 101, 106, 111, 122, 123, 137.
 legatus 53, 59, 67, 70, 76, 81, 84.

legatus Augusti pro praetore trium Daciarum 76.
 legatus legionis 166.
 legionari 30, 40, 47, 54, 69, 104, 175.
 legiones = legiuni 8, 13, 15, 21, 23, 27, 36, 39, 43, 44, 46, 49, 50, 52—54, 61, 63, 67, 69, 71, 74, 75, 77, 84—86, 89, 97, 100, 101, 106, 110—112, 166—175, 177, 208, 210, 211, 222, 224, 226.
 legio I adiutrix 43, 54, 61, 86, 130, 175, 231, 233.
 legio I Italica 13, 23, 49, 50, 52, 225.
 legio I Minervia 20.
 legio II adiutrix 13, 53, 224.
 legio II Italica 75.
 legio II Parthica 225.
 legio III Augusta 225.
 legio III Italica 75, 212.
 legio IIII Flavia Felix 13, 22, 43, 53, 54, 61, 130, 174, 175.
 legio V Macedonica 13, 23, 49, 52, 76, 84, 85, 97, 101, 115, 119, 130, 166, 171, 173, 174, 208, 211, 212, 224, 230, 231, 233.
 legio VII Claudia 13, 53, 224.
 legio X gemina 53.
 legio XI Claudia 23, 49, 52, 214, 231.
 legio XIII gemina 13, 43, 54, 61, 62, 67, 69, 76, 85, 91, 92, 96, 97, 101, 117, 130, 166, 169—171, 173—175, 189, 206, 208, 211, 212, 224, 226, 229—231, 233—235.
 legio XIII gemina 13, 53, 234.
 legio XV 230.
 legio XV Apollinaris 13, 53, 63.
 legio XXII pr. p. f. 200.
 legio XXX Ulpia 53.
 Lehmann-Hartleben K. 33.
 Leova 162—164.
 librarii 168, 188, 200.
 Lespezi 164.
 Liccaius Vinentis 217, 219.
 Licia 58.
 C. Licinius Coll(ina tribu) 216.
 P. Licinius P. f. Gal. Maximus, 187, 215.

- Licinius Sura 21.
 Liebenam W. 202.
 limes 64, 70, 85, 110, 117, 118, 121, 123, 124, 150, 227; dacic 118; roman 121, 227; alutanus 85, 126, 144, 199, 200; germanic 129, 232; raeticus 155; valahic 91, 110, 125, 147, 150, 161.
 limitanei 87, 227.
 Lipa 160.
 Longinus 25, 27.
 Lorenz H. 157.
 Lorința 109.
 Lucas P. L. 55.
 Lucilianus 223.
 Luciu 50, 200.
 Lucius Verus, *impărat*, 71, 75.
 ludus dacicus 22.
 Lugi 37.
 Lugio 108.
 Lugoș 107.
 Lunca Corbului 150.
 Luonercus Molaci f. 213, 214.
 Lusius Quietus 21, 45, 58, 196.
 Lydia 190.
 Lydus Iohannes 31.
- M**
- Macedonia 1, 2, 9, 77, 95, 96.
 Macrea M. 32, 88, 236.
 magistri 232, 233.
 Măgura, *platou*, 133.
 Mainz v. Mogontiacum
 Malua 67.
 Q. Manilius Verus 230.
 Manoleasa 164.
 mansiones 49.
 Maramureș 37.
 marcă 67.
 Marcianopolis 90, 94.
 Q. Marcus Turbo, *gubernator*, 58—61, 65, 175.
 Marcomanni 6, 8, 38, 53, 72, 73—75, 78—80, 87, 95, 196, 230.
 Marcomannia 78.
 Marcu Aureliu, *impărat*, 36, 49, 68, 71—75, 78, 80, 85—87, 95, 159, 172, 173, 196, 211, 215, 230.
 Marcus, *Oriental*, 212.
 Marga 107.
 C. Marius Gemellinus 225.
 Marius Marcellinus 225.
 Marquardt J. 55, 157, 176, 192, 236.
 Mars 91.
 Martian I. 33, 114, 127.
 Mărtiniș 121, 131.
 Masclianis 107.
 Masinius 216.
 Masquelez 157.
 Matca 161.
 Mateescu G. G. 82, 122, 202, 220, 222, 223, 226, 236.
 Mauretania 58, 59, 66, 180, 196, 201, 206, 215.
 Mauretania Caesariensis 190, 198, 216.
 Mauri 44, 45, 58, 62, 81, 180, 196, 198, 200, 225.
 Mauri Gentiles v. Gentiles.
 Maximinus, *impărat*, 89, 90, 112, 119.
 Maximus, *apărătorul Marcianopolei*, 94.
 Media 71.
 Mediterana, *mare*, 1, 71.
 Mehadia v. Ad Mediam
 Mein, *râu*, 9, 117.
 Mar. Mem. Longos 211.
 Mendelsohn 102.
 mensores 169, 174.
 Mesopotamia 2, 58, 71, 204.
 C. Messius Quintus Traianus Decius, *impărat*, 94, 95.
 metatores 169.
 metropolis 42.
 Mezeș, *munți*, 117, 118.
 Micia 43, 44, 70, 92, 95, 107, 109, 113, 115, 126, 131, 133, 134, 170, 175, 178, 179, 181, 183, 185, 190, 192, 198, 231.
 Miercurea 108.
 miliție provincială 62, 206.
 Miller K. 107, 108, 113, 114.
 Miloia I. 127.

- mine de aur 26, 35, 41, 74, 85, 109, 116, 118.
mine de fier 73, 172.
Mingir 164.
Mintia 133.
Misene, flota din —, 210, 225.
Mispoulet J. B. 236.
Mithra 97, 200.
M. Mociuncius Valentinus 229.
Moesia 3—6, 8, 9, 13, 15, 22—24, 27, 39, 47, 50, 52, 53, 58, 60, 63, 77—79, 84, 90, 94, 95, 97, 100, 106, 184, 201, 213, 226.
Moesia Inferior 13, 19, 20, 23, 28, 36, 48—52, 77, 87, 90, 94, 101, 173, 180, 185, 188, 191, 200, 204, 208.
Moesia Superior 13, 24, 25, 51—53, 61, 76, 90, 92, 101, 122, 140, 186, 190, 197, 224.
Mogontiacum 189, 224.
Moigrad v. Porolissum.
Moisil C. 32, 127.
Moldova 20, 36, 37, 48—52, 73, 79, 87, 106, 111, 161, 163.
Moldova Veche 186.
Moldovenesti 117, 131, 173.
Mommsen Th. 32, 33, 55, 65, 70, 74, 82, 88, 96, 102, 127, 157, 192, 202, 204, 205, 207, 210, 229, 236.
Monariu 109.
monete 31, 43, 49, 74, 85, 93, 95, 96, 97, 153, 156, 174.
Moravia 38, 73.
Mostiștea, lac, 50.
Moșnița 160.
Moșuni 109.
Mramorac 159.
...s(ius) Mucapor 217.
Mucapuis 221.
Mucasenus Cesorini, 196, 217, 219, 222.
Mucatra Brasi 199, 218, 219, 222.
Müllenhof K. 83.
Muncel, munte, 14, 22, 30.
municipium 41, 60, 63, 67, 85, 130, 131, 169.
Municipium Montanensium 204.
Muntenia 22, 36, 47, 49—51, 60, 85, 99, 100, 106, 109—111, 121, 123, 131, 132, 158, 160, 188.
Mureș, râu, 21, 30, 43, 79, 92, 106—109, 115, 116, 119—122, 133, 159, 160, 178.
muri caespiticii 66, 132, 134, 155.
Myszkow 78.
- N
- Nădășel 108.
Nagl 83.
Naissus 99.
Nal, *Oriental*, 212.
Nănești 164.
Napoca 35, 41, 44, 63, 67, 76, 79, 86, 91, 108, 109, 111, 112, 115, 116, 119, 181, 182, 184, 187, 223, 225, 227, 231.
Napoleon, *împărat*, 57.
Naristii 72, 73.
nationes 206.
Neagră, marea, 5, 7, 9, 12, 13, 26, 38, 47, 49, 52, 73, 74, 77, 86, 106.
neam sarmatic 4.
Negru, râu, 51.
Neigebaur F. 165.
Nemesis 206.
Nera, râu, 107.
Neron, *împărat*, 1, 4.
Nerva, *împărat*, 1.
Nesselhauf 212.
Nestos, râu, 98.
Neusatz 159.
Nicolăescu-Plopșor C. 124, 165.
Nicompolis 95; — ad Istrum 20, 39.
Nicorescu P. 55.
Niemann G. 32.
Niger, *împărat*, v. Pescennius Niger.
Nipru, fluviu, 98.
Niraj, râu, 120.
Niraștau 109.

- Nistru, *fluviu*, 4, 5, 36, 37, 51, 79, 86, 98, 108, 158, 161, 163.
- L. Nonnius Bassus 214.
- C. Nonnius C. f. An. Caepianus, *praepositus*, 214.
- Norden Ed. 202.
- Nordului, *marea*, 5, 9, 12, 47, 106.
- Noricum 52, 53, 75, 89, 212, 215, 216, 229, 234.
- notarii 168.
- Novae 13, 23, 50, 52, 108, 110.
- Nova Zagora 213.
- numeri 15, 45, 46, 62, 129, 145, 194—197, 200, 203, 205; — Maurorum 196, 198, 201; — Palmyrenorum 199, 209, 218, 221.
- n(umerus) B(rittonum) = n(umerus) [s(ingularium)] B(ritannicorum) 190, 195, 208.
- numerus burgariorum et veredariorum 62, 70, 133, 204, 205.
- numerus Campestrorum 196, 208, 220.
- numerus exploratorum Germanicianorum 196.
- numerus Germanorum = n. Germanicianorum? 196, 208, 217.
- numerus Illyricorum = n. equitum electorum ex Illyrico 200, 201, 209, 216.
- n(umerus) Maur(orum) Hisp. v. n. Maur(orum) Tibi (scensium).
- n(umerus) M(aurorum) E... 144, 198, 209.
- n(umerus) M(aurorum) M(iciensium) 198, 209, 217.
- n(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium) 198, 209, 220.
- n(umerus) M(aurorum) Ti(biscensium) 198, 209, 220.
- n(umerus) m(ilitum) O(srhoënorum) 198.
- n(umerus) P(almyrenorum) O(ptatianensium) 199, 209, 218, 221.
- numerus Palmyrenorum Porolissensium = n. Pal(myrenorum) Porol(issensium) sag(ittariorum) c(ivium) R(omanorum) 199, 209.
- numerus Palmyrenorum Tibiscensium 199, 209, 218, 222.
- numerus Sagittariorum 200.
- numerus Surorum Sagittariorum 209, 215, 217, 220.
- numerus singularium 196, 217.
- Numidia 180, 215, 225.

O

- Oancea 163.
- Oberhammer 236.
- Octavian-August, *împărat*, 3, 63, 78.
- Odorhei 74, 109, 120, 121, 191.
- Oescus 13, 23, 28, 52, 53, 87, 97, 101, 109—111, 124, 173, 174, 181, 211.
- Ogra 109.
- Oituz, *pas*, 20, 28, 35, 36, 48, 79, 106, 108, 109, 120—122, 161, 182.
- Olbia 161.
- Olt, *râu*, 14, 21, 24, 28, 29, 35, 44, 48, 50—52, 60—62, 70, 79, 85, 90, 91, 93, 98, 100, 106, 108—111, 120—123, 125, 145, 179, 182, 183, 185, 188, 199, 204, 205; drumul Oltului 29, 62, 100, 109—112.
- Olteni, *castru*, 121.
- Oltena 4, 6, 14, 21, 22, 24, 28, 35, 36, 44, 52, 67, 85, 100, 108—110, 112, 115, 122—124, 126, 131, 158, 180, 185, 198.
- Oltenița 50, 110.
- Opațița 159.
- Opitergium 75.
- Oppius Sabinus 5.
- Optatiana 108, 112, 115, 119, 198.
- optio 224, 225.
- optio balnei 169.
- optio carceris 169.
- Optio fabricae 169.
- optiones valetudinarii 169.
- opus incertum 134, 135.
- opus quadratum 134.
- Oradea 66, 79, 160.
- Orășeni 109.
- Orăștie 14, 22, 189.
- Orăștioara de Jos 170.

- ordo decurionum 234.
 Oreșuț 106, 160.
 Orhei 44, 119, 180, 191.
 Orientali 212, 217, 218, 220, 221.
 Orlea 107.
 Ornstein J. 127, 135, 157.
 Orosius 82.
 Orșova 107, 171, 184.
 Osi 37, 73.
 Ostrogoti 98.
 O-Szöny *v.* Brigetio.
 Ovidius 6, 32, 49.
- P**
- L. Paconius L. f. Pal. Proculus, *prae-*
f(ectus), 214.
 Păduricea 160.
 Palanca 106, 181, 186, 188.
 Palestina 58.
 Palmyra 99, 216.
 Palmyreni 43, 63, 100, 199, 200, 206,
 218, 219.
 Panaitescu Em. 33, 88, 136, 137, 157,
 192, 202, 236.
 Panaitescu Sc. G-ral 162, 165.
 Pannoni 209.
 Pannonia 6, 9, 13, 14, 22—24, 27, 35,
 43, 45, 47, 52, 53, 57, 59, 62, 63,
 78, 80, 84, 85, 89, 95, 97, 99, 106,
 108, 169, 179, 181, 183, 189, 191,
 208, 217, 220, 223, 224, 234.
 Pannonia Inferior 53, 59, 61, 63, 78,
 85, 94, 182, 204, 224.
 Pannonia Superior 53, 86, 175.
 Pannon(ius) Maxi(minus) 181.
 Paribeni R. 9, 12, 15—17, 20, 25, 26,
 33, 39, 55.
 Parthicus Maximus 100.
 Parța 160.
 Parții 1, 2, 54, 57, 61, 84, 87, 91,
 96, 180, 203, 230.
 Pârvan V. 4—6, 9, 12—14, 17, 28,
 33, 37, 49, 50, 54, 55, 65, 67, 70,
 79, 83, 102, 108, 110, 111, 114, 118,
 127, 158, 161, 165, 206, 207.
- Patsch C. 34, 52, 55, 65, 67, 70, 83,
 88, 102, 114, 236.
 Păucești 163.
 Păuleni 120.
 Pausanias 77, 82.
 peculium castrense 227.
 pedites singulares 194, 195.
 pedites singulares Britannici 43, 44,
 46, 68, 196, 208.
 Pelendova 62, 108.
 Peninsula Balcanică 2, 77.
 pequarii 169,
 Pergam 59, 224.
 Perșii 91, 100.
 Pertinax *v.* Helvius Pertinax.
 Pescennius Niger, *împărat*, 81, 84.
 Petersen E. 34, 83.
 Petridul de Jos 196.
 Petris 107.
 Petronell *v.* Carnuntum.
 Petrovoselo 159.
 Petrus Patricius 82, 102.
 Pettau *v.* Poetovio.
 Peucinii 72, 73, 77, 93, 98.
 Philippopolis 95.
 Philippus, *împărat*, *v.* Filip Arabul.
 Q. Philippicus Q. f. Mae., *signifer*, 211.
 Philopatra 213.
 Piatra 185.
 piatră milliară 86, 90, 106, 111, 112,
 113, 118, 119, 123.
 Picenum 214.
 Pick B. 102, 176.
 Piefigii 50.
 Pieporus, *rege*, 78.
 Pietroasa 110.
 Piganiol A. 34.
 Piroboridava 20, 28, 35, 36, 48, 49,
 79, 90, 91, 108, 111, 112, 161, 188.
 Pitești 85, 110, 150.
 Piuă Petrii 200.
 Plassart A. 83.
 Platoul boem *v.* Podișul Boemiei.
 Platoul transilvan *v.* Podișul transilvan.
 Plautius Silvanus Aelianus 4, 10.
 Ploești 110.

- Ploscuțeni 161.
 Plotina, *împărăteasă*, 57.
 Plugova *v.* Praetorium.
 Poarta de Fier 6, 14, 16, 19, 24, 28, 106, 107.
 Poca 109.
 Podișul Boemiei 3, 7, 10, 26, 38, 73.
 Podișul dobrogean 5, 7.
 Podișul transilvan = p. ardelean = p. dacic 2, 7, 8, 24—26, 28, 60, 96, 97, 100, 101, 112, 115, 122, 124.
 Podporani 160.
 Podul lui Traian 23, 24, 27, 60, 62, 106, 111, 112, 140, 142, 184, 188.
 Poeni 118.
 Poetovida 4, 13, 22, 86, 97.
 Pojejena sârbească 123.
 Poiana *v.* Piroboridava.
 Pola 58.
 Podul Mic 108.
 Pollia, *trib*, 85.
 Polonic P., 127, 144, 145, 147, 157.
 Polovraci 110.
 Polybius 128, 131.
 Pons Aluti 108, 124.
 Pons Augusti 107.
 Pons Vetus 108, 124.
 Pontes 23.
 populații germanice 36, 53.
 Popricani 164.
 Porolissum 67, 76, 79, 86, 108, 109, 111, 112, 115, 118, 119, 131, 159, 160, 170, 171, 180—182, 184, 189, 199, 223, 224.
 porta decumana 128, 138, 140, 152.
 porta praetoria 128, 129, 138, 140, 152.
 porta principalis dextra 128, 140.
 porta principalis sinistra 128, 140.
 ... Postumus A. f. Pap. Acilianus 215.
 Poșta 205.
 Potoc 107.
 Potaissa 67, 76, 84, 97, 108, 111, 112, 115, 116, 130, 131 (*colonia*), 170, 171, 173, 174, 183, 187 (*drum*), 191, 192, 196, 199, 205, 225, 230.
 praefectus 175, 180, 187, 189—191, 194, 198, 214—216, 218.
 praefectus castrorum 167, 169, 234.
 praef(ectus) coh(ortis) III C[...] 187.
 praef(ectus) coh(ortis) Aug(ustae) [I(turacorum)] 189.
 praef(ectus) coh(ortis) I Cretu[m] 185.
 praefectus legionis 166.
 praepositus 179, 194, 200, 215.
 praeses 61, 76.
 praetentura 129, 142.
 praetorium 70, 86, 128, 129, 136, 138, 139, 149, 153, 181.
 Praetorium, *castru*, 69, 107, 108, 122—124, 126, 131, 133, 144, 145, 204, 205.
 praesidia 80.
 pretorieni 15, 223.
 Premerstein A. von 34, 55, 60, 61, 64—70, 77, 78, 81, 83, 176, 182, 184, 186, 188, 190, 192.
 P. Prifernius P. f. Quir. Paetus Memmius Apollinaris 214.
 principales 219, 224.
 Priscianus, *gramatic*, 14.
 L. Priscus 95.
 Prislava 50.
 procurator 3, 35, 61, 67, 70, 76, 77, 171.
 provincie romană 6, 9, 11, 22, 27, 66, 73, 80.
 provinciile africane 209, 216, 225.
 provinciile alpine 208.
 provinciile apusene 210, 216.
 provinciile dunărene 7, 9, 11, 22, 35, 39, 40, 47, 60, 63, 79, 90, 106, 237.
 provinciile gallice 209, 220.
 provinciile germanice 208.
 provinciile moesice 10, 41, 51, 52, 122.
 provinciile mesopotamiene 57.
 provinciile orientale 209, 210.
 provinciile pannonice 52.
 provinciile partice 60.
 provinciile siriene 219.
 provinciile tracice = ținuturile tracice 222.

Prut, *râu*, 36, 49, 51, 73, 79, 108, 161, 162, 164.
 Ptolmeu, *geograf*, 36, 48, 54.
 Sex. Pulfennius C. f. Ter. Salutaris M. Luccius Valerius Severus, *trib(unus)*, 214.
 Purcăreni 125.
 Putinei 111, 125.
 Puțeni 161.
 Puținței 110, 112, 124.

Q

quaestionarii 168.
 quaestori 231.
 Q. Quartius Secundus 212.
 quattuorviri 231, 234.
 Quazii 8, 38, 53, 72, 73, 75, 78—80, 86, 87, 95, 196, 230.
 Quintilii, *frații*, 80.

R

Răcari 62, 108, 124, 126, 131, 143, 198.
 Racovița 144, 145.
 Racovița-Copăceni *v. Praetorium*.
 Rădăcești 62, 199.
 Rădăuți 164.
 Raetia 53, 73, 75, 76, 95, 99.
 Râmnicul Sărat 110.
 Râmnicul Vâlcii 145.
 Rapoț (?) *v. Petris*
 Rappaport B. 83, 88, 103.
 răscoala panonică 3.
 Râșnov 110, 121, 124, 126, 131.
 Râsparaganus, *rege, v. P. Aelius Râsparaganus*.
 Ratiaria 53, 101, 171, 173.
 Rauraci 186.
 Ravenna 211; *flota din* — 225, 226.
 Războeni 108, 109, 170, 178.
 războaie dacice 12, 15, 23, 25, 27, 32, 45, 47, 51, 59, 72, 111, 174, 183, 187, 188, 190, 201.
 războaie marcomannice 73, 81, 187.
 Reate 214, 217.
 Reatinus 217.
 Reca-Petroșani 50, 110.
 recrutarea regională a lui Hadrian 63, 94, 203, 210, 218, 222.
 Redia 164.
 Regalianus, *impărat*, 98.
 Reghinul săsesc 74, 79, 109.
 regiuni dunărene 27.
 Remetea 109, 160.
 Renaștere 12.
 Rescu Turme Soie 222.
 restitutor Daciarum 94.
 restitutor Orbis 100.
 Reșca *v. Romula*.
 Reteag 109.
 retentura 129.
 Rhin, *fluviu*, 3, 4, 7, 8, 9, 11, 12, 41, 45, 47, 54, 64, 71, 85, 89, 95, 106, 117, 136, 175, 189, 196, 233.
 Rhodope, *munți*, 100.
 Richmond A. J. 34.
 Riesengebirge 73.
 Ritterling E. 13, 15, 22, 27, 34, 56, 65, 67, 68, 70, 72, 77, 79, 83, 88, 92, 103, 170—172, 174—176, 185, 189, 197, 198, 236.
 Roaba-Bechet 110.
 Rodna, *pas*, 106.
 Rohden P. von 65, 70, 83, 88.
 Roma, 2, 6, 8, 12, 17, 22, 27, 31, 32, 37, 40, 57, 59, 75—78, 80, 81, 86, 89, 92—94, 99, 100, 106, 168, 179, 216, 219, 222, 225, 226, 233, 237.
 Romani 1—6, 8—10, 13, 14, 17, 18, 21, 22, 24, 26, 28, 30, 36, 39, 40, 47, 50, 73, 77—82, 99, 101, 104, 112, 117, 119—122, 133, 135, 155, 156, 168, 182, 196.
 Romita 44, 108, 131, 183.
 Romstorfer 164.
 Romula 62, 85, 93, 108—110, 112, 124, 143, 185, 199; 200 (*valul*), 224, 226.
 Rosetti R. G-ral 34.

- Rostowzew M. 34.
 Roșia *v.* Alburnus.
 Roșiorii de Vede = Roșiori 85, 110, 125, 161.
 Rovinari 109.
 Roxolani 4, 10, 13, 37—39, 47, 58, 59, 72, 73, 77, 79, 98, 108, 201.
 Rusia 38.
 Rusia subcarpatică 37.
 Rusidava 68, 124.
 Rușii 107.
- S**
- Sabinianus *v.* C. Vettius Sabinianus.
 Saboces 72, 73.
 Sacul *v.* Agnavia; *valea* — 108.
 Săcel 110.
 sagittarii 185, 189.
 Saglio E. 157.
 Sălcuța 162.
 Salinae 108, 115.
 Salmas Rami 218, 219.
 Salonae 25.
 Salonic 184, 199.
 Salonta-Mare 160.
 Samus, *comuna*, 206.
 Sâncraiu de Mureș 109.
 Sander E. 157.
 Sân Martin 109.
 Sân Mihai 44, 183.
 Sânpaul 109.
 Săpata de Jos 125, 126, 150.
 Sapor, *rege*, 96.
 Sărata 120, 131, 182; *valea* 162.
 Sargetias, *râu*, 30.
 Saria B. 103.
 Sarmatia 78.
 Sarmatii 11, 17, 19, 27, 37, 58, 72, 93, 95, 98.
 Sarmatii Iazygi *v.* Iazygi.
 Sarmatii Roxolani *v.* Roxolani.
 Sarmaticus Maximus 100.
 Sarmizegetusa 14, 16, 21, 22, 26, 42, 43, 59, 61, 74, 76, 85, 93, 97, 107, 110—112, 115, 124, 130, 170, 171, 174, 175, 181, 191, 198, 199, 221—226, 229—231.
 Sasic, *liman*, 36.
 Sava, *fluviu*, 53.
 T. Sc?ruinus Vi[t]alis, *tubicen*, 217.
 Schiller H. 70, 83, 88, 103.
 Schmidt L. 34, 37, 56, 83, 88, 103.
 Schnetz I. 114.
 scholae 129, 172.
 Schönfeld 83, 88, 103.
 Schuchhardt C. 114, 133, 157, 160, 161, 163—165.
 Schulten A. 176, 232, 236.
 Schwendemann 83.
 Sebeș, *râu*, 14, 21, 44, 121, 189.
 Seghedin 79, 107, 108.
 Senatul 6, 27, 57.
 Selinuntul Ciliciei 57.
 C. Sentius C. f. Sulp. Flaccus 231.
 Septimia Septimina qui et Revocata 221.
 P. Septimius Geta 172, 173.
 Septimiu Sever, *împărat*, 64, 81, 84, 85, 91, 97, 110, 113, 124, 135, 153, 161, 172, 174, 178—180, 183, 185, 198, 204, 205, 215, 216, 232.
 M. Servilius Fortunatus 225.
 Seure G. 181.
 Severi, *împărați*, 84.
 Sever Alexandru, *împărat*, 87, 89, 135, 153, 186, 198, 225, 227, 229.
 Sexanta Prisca 110.
 Sfânta Ana 109.
 Siclău 109.
 Sicobotes 72, 73.
 Sicut 109.
 Siensii 50.
 Sighișoara 109, 120, 170.
 signa 129.
 signiferi 224, 229—231.
 Silezia 73.
 Silistra *v.* Durostorum.
 L. Silius Maximus 233.
 Simu Tr. 114, 127, 137, 165.
 Singidunum 53, 61.
 singulares 168, 195.

- Sintereag 109.
 Siret, *râu*, 20, 28, 35, 36, 48—51, 76, 90, 91, 101, 108, 111, 122, 161, 188.
 Siria = Syria 1, 71, 78, 80, 189, 203, 212.
 Sirieni, arcași, *v.* Suri sagittarii.
 Sirieni 219, 220.
 Sirmium 78.
 Slatina *v.* Masclianis.
 Slăveni 85, 124, 126, 131, 179, 182, 185, 199.
 Slăvițești-Boroneasa *v.* Buridava.
 Slovacia 37.
 Sola Mucatri 217.
 Someș, *râu*, 35, 63, 91, 97, 106, 109, 116, 118, 134—136, 182, 186; *drumul* 109; — Mare 118, 119; — Mic 119.
 Sorca 164.
 Sosibi 72, 73.
 Sovata 120.
 Spălnaca 170.
 Spania 2, 45, 95, 179, 187, 194, 208, 215, 216, 231.
 Spanioli, *detașamente de* — 44; 216.
 speculatores 168, 172.
 Ssoccisianus (?), *custos armorum et duplarius*, 224.
 Stamura Română 160.
 Stănilești 163, 164.
 stăpânirea dacică 4, 8.
 Stappers A. 202, 205, 207.
 Stark P. L. 32.
 state elenistice 1.
 stationes 49, 110.
 M. Statius Priscus, *governator*, 66, 71, 172.
 statul dacic 2.
 statul partic, 2, 3.
 statul roman 2.
 Stein 109.
 stratores 168, 172.
 Streiul, *râu*, 14, 21, 30, 107.
 Suceag 171.
 Sucidava 100, 101, 108, 110, 124, 173, 184, 211.
 Suetonius 32.
 Suebii = Suevii 6, 73.
 Surduc *v.* Centum Putei.
 Suri sagittarii 44, 46, 47, 50, 62, 63, 199, 200.
 symmachiarii 194; — Astures 45, 46.
 Szolnoc 79.
 Szombathy 164.
- Ș
- Șardu-Unguresc 108.
 Șendreni 90.
 Șerbești 163.
 Șipeț 160.
 Șiria 160.
 Șiștov *v.* Novae.
 Șomfalău 109.
 șosele 3, 9, 12—14, 18—21, 24, 25, 28, 29, 30, 35, 36, 39, 40, 47—50, 62, 74, 75, 79, 85, 86, 90, 91, 95, 100, 101, 104, 106, 108—113, 115, 116, 118, 119, 120, 121—126, 130, 137, 143, 149, 150, 160, 161, 182, 183, 187, 237.
 Șovar 109.
 Șovarad 109.
 Ștefulescu Al. 110, 114, 124, 127.
- T
- Tabac 162.
 table cerate = tăblițe ceruite 74, 170, 234.
 Tabula Peutingeriana 106.
 Tacitus 5, 32, 36, 37.
 Taifalii 93.
 Tălișoara 109.
 Tâlmaci 108, 121, 123.
 Tapae 5, 14, 17—19.
 Târgul, *râu*, 149.
 Târgul Mureș 109, 119.
 Târgul Secuesc 109.
 Târnava Mare, *râu*, 79, 120.
 Târnava Mică, *râu*, 120.
 Tarutenus Paternus 80.

- Tătărești = Tatarbunar 161, 162.
 Tato 216.
 Tecucel 161.
 Téglas G. 88, 114, 157, 181, 190, 191, 193.
 Teleajen, *râu*, 125.
 templum horologiarium 130, 172.
 Teodorescu D. M. 34, 42, 236.
 Teregova *v.* Gaganis.
 D. Terentius Scaurianus 61.
 teritoriu = ținut: al Carpilor 119; al Costobocilor 119; clientelar 36, 50, 60, 85, 124, 125; dacic 23, 26, 35, 37, 39, 41, 47, 160; dunărean 213; gallo-german 217; iazygic 24, 39, 115; provincial 40; roman 14; traco-dacic 218, 220.
 terme *v.* băi
 territorium legionis 130, 169, 170, 227, 234.
 Tetricus, *împărat*, 99, 100.
 Tettius Iulianus 5, 8, 14.
 tezaure 30, 87, 96, 97.
 Themaes 217.
 Thaemus Horati f., *Ituraeu*, 212.
 Theodote 235.
 Thespis 77.
 Theveste 180, 215.
 Thouvenot R. 193.
 Thraci *v.* Traci.
 Thracia *v.* Tracia.
 Thrason 213.
 Thyatira 190.
 Tiberiu, *împărat*, 3.
 Tibiscum 14, 19, 100, 106, 107, 122, 126, 131, 137, 191, 198, 199, 231.
 Tibet 74.
 Tibru, *fluviu*, 1.
 Tighina 164.
 Tigrul, *fluviu*, 2.
 Tihău 118, 119, 131, 159, 160, 186.
 Timesitheus 91.
 Timiș, *râu*, 106, 107.
 Timișoara 160.
 Tipasa 215.
 Tirepsum 108.
 Tisa, *râu*, 4, 79, 100, 108, 158, 159; *câmpia* 37—39, 59, 73, 76, 78, 79, 185.
 Tisza Dob 160.
 Tocilescu Gr. 32, 34, 56, 65, 67, 70, 83, 109—111, 114, 121, 123, 125—127, 131—133, 142, 144, 147, 150, 157, 158, 160, 161, 163—165, 193, 204, 207, 211.
 Tomi 5, 99.
 Tomaschek 83.
 Torma C. 117, 118, 127, 135, 157, 159, 160, 191.
 Traci 213, 217, 218, 220—223.
 Tracia 2, 3, 89, 95, 98, 99, 196, 209, 213.
 Traian = Traianus, *împărat*, 1, 4, 6—15, 17—28, 30, 35—39, 41—43, 45—54, 57—64, 68, 69, 72, 76, 79, 81, 84, 92, 100, 101, 106, 111, 112, 115, 123, 137, 139, 140, 142, 144, 166, 169, 170, 175, 178, 183, 189, 190, 191, 194, 196, 201, 203, 209, 211, 212 (*diploma militară*), 214—216, 218, 230, 231, 237.
 Transilvania 35, 36, 48, 51, 60, 61, 121; *munți* 8.
 V. Trebonianus Gallus, *împărat*, 113.
 Treveri 233.
 tribunus 175, 194, 214, 215; angusticlavus 167; laticlavus 167.
 Troesmis 23, 50, 52, 75, 173, 208, 211, 230, 233.
 Troianul 36.
 Tropaeum Traiani 77.
 Troțuș, *râu*, 79.
 trupe auxiliare 15, 19, 30, 43, 44, 46, 49, 51, 53, 54, 62, 67, 68, 74, 92, 100, 118, 121, 124, 177—206, 208, 210, 212, 213, 218, 222, 225, 226, 229; britanice 204.
 trupe legionare 30, 43, 75, 115, 121.
 Trușești 164.
 Tsierna 16, 24, 85, 100, 101, 106, 111, 122, 123, 184, 223.
 tubicen 184.

Tudor D. 34, 65, 103, 185, 193, 200, 202.
 Tullius Menophilus, *gubernator*, 90, 91, 94.
 Tulucești 163.
 Turda *v.* Potaiissa.
 turmarius 147.
 Turnu-Măgurele 50, 85, 110.
 Turnu-Roșu 14, 21, 28, 108, 121, 123, 170.
 Turnu-Severin *v.* Drobeta.
 Tyras 4, 36, 49, 52, 77, 79, 87, 108, 109, 161, 164.
 [Tzi]tzia 220.

‡

Țigănești 161.
 ținut *v.* teritoriu.

U

Ucraina 4.
 Uhden R. 88, 114.
 Uhlig C. 162, 163, 165.
 Uioara *v.* Salinae.
 Ulpia Traiana Augusta Sarmizegetusa *v.* Sarmizegetusa.
 Ulpius, *praepositus vexillationibus auxiliariorum Pannoniae Inferioris* 181.
 M. Ulpius Apollinaris 211, 234.
 Ulpus Bachius 211.
 M. Ulpus Mucianus 172.
 M. Ulpus Traianus *v.* Traian, *impărat.*
 Ulpus Vitalis, *centurio*, 211.
 Ungheni 109.
 Ungra 109.
 Unguraș 44, 108, 115, 118, 131, 188, 191.
 Urgum 108.
 Uriul 109.
 Urhueni 125, 126.
 Uroi 134.
 Urspring 155.

V

Vădăstrița 110, 124.
 Vadul lui Isac 36, 161, 162, 163.
 Valea Sângiorgiu 191.
 Valerianus, *impărat.*, 95, 96.
 Val(erius) Constans 229.
 M. Valerius Lollianus 204.
 Valerius Longinus 220.
 T. Val(erius) Marcianus 230.
 L. Val(erius) Rufus 230.
 C. Val(erius) Silvanus 212, 222.
 Val(erius) Valens 235.
 C. Val(erius) V[ita]lis 217, 219.
 valetudinarium 169.
 valli 132.
 valuri 36, 49, 51, 64, 66, 79, 90, 115, 117, 118, 132, 137, 158—164; valul Zmeienilor 164; dela Romula 200; valul lui Traian 79, 108, 162; valul Prutului 163.
 Vandalii 37, 73, 76, 80, 81, 99, 100.
 Vărădia *v.* Arcidava.
 Vârful lui Petru, *castru*, 121, 131.
 T. Varius T. fil. Clemens 215.
 Varistii *v.* Naristii
 Vârșeț 44, 107, 160, 188.
 Vârț 124.
 Varus 3.
 Vaschide Victoria 34, 186, 193, 202.
 Vașcapău 108.
 Vedeia, *râu*, 85, 110, 125, 126, 154.
 Vegetius 156.
 Venafrum 214.
 veredarii 205.
 Verona 94.
 Vespasian, *impărat.*, 225.
 L. Vespronius Candidus 61.
 veterani 40, 175, 181, 199, 201, 210—212, 216—221, 225, 226, 229—235.
 C. Vettius Sabinianus, *gubernator*, 81.
 Veța *v.* Brâncovenești.
 Veșel *v.* Micia.
 vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis 68, 201, 209.
 vexillatio Daciae 205.

- vexillatio Dacorum 84.
 vexillatio Dacorum Parthica 205, 215.
 vexillatio equitum Illyricorum 62, 180, 200, 209, 213.
 vexillationes 62, 71, 77, 84, 172, 194, 200, 201, 204.
 vexillationes Daciscarum 84.
 via decumana 138—140.
 via praetoria 138—140, 149.
 via principalis 128, 129, 138—140, 147, 149.
 via quintana 129.
 via sagularis 129, 134, 137, 138, 141, 148.
 C. Vibius C. f. Pomptin. Celer Papi-
 rius Rufus, *tribunus*, 214.
 victimarii 168.
 Victor, *eques*, 212.
 Victoria Augusta 66.
 Victovalii = Victualii 72—74.
 vicus 130.
 Viena *v.* Vindobona.
 villa 110.
 Viminacium 13, 14, 53, 90, 93, 96, 106, 122, 160, 224.
 Vindelicia 213, 215, 216.
 Vindobona 4, 13, 53, 54, 80, 169.
 Vințul de Sus 107, 109, 173.
 Vințul de Jos 108, 109.
 Virunum 212, 229.
 Vistula, *fluviu*, 73.
 vita Hadriani 39.
 vita Marci 37.
 Vivennia 219, 220.
 Vizigotii 98.
 Voinescu, *sat*, 164.
 Voivodeni 109.
 Vologesus, *rege*, 71.
 Vopiscus 103.
 Vulcan, *pas*, 28, 30, 110, 112.
 Vulcanici, *munți*, 35, 122.
 Vulić 56, 236.
 Vulpe R. 34, 49, 56, 103.
 Vurpăr 108.

W

- Waltzing J. P. 88.
 Weber W. 65.
 Weiss A. 55.
 Weiss E. 127.
 Witting 103.
 Wüthnow H. 217, 236.

X

- Xenopol A. D. 26, 34, 56, 60, 65, 70, 103.
 Xiphilinus 11, 32, 60, 72.

Z

- Zagaița 160.
 Zamca 164.
 Zărnești 164.
 Zenobia, *regină*, 99, 100.
 Zenon Tarasi 217.
 Zermiegete *v.* Sarmizegetusa.
 Zlatna *v.* Ampelum.
 Zimborul 108.
 Zimnicea 49, 110.
 Zingerle I. 82.
 Zmeieni, *valul*, 164.
 Zonaras 32, 82.
 Zosimus 92, 102.
 Zutor 108, 118, 180, 198, 220.

TABLA ILUSTRĂȚILOR

Nr. fig.	Pagina
1. Legionarii ascultând o cuvântare a împăratului Traian	16
2. Traian înaintea unor întărituri dacice	18
3. Auxiliari neregulați și regulați în luptă cu Dacii	20
4. Traian jertfește în fața podului dela Drobeta	23
5. Traian în fața capitalei lui Decebal	29
6. Sinuciderea lui Decebal	31
7. Traian tratează cu solii barbarilor din jurul Daciei	38
8. Legionarii romani seceră grâul în câmpiile Daciei	40
9. Legionarii taie lemnele din pădure pentru a construi	42
10. Sarmați Roxolani	59
11. Soldații romani construesc o șosea	105
12. Legionarii construesc un castru	116
13. <i>Limes romanus</i> la Dunăre	117
14. Legionarii construesc un turn de apărare din lemn	120
15. Castrul dela Bumbesti	123
16. Castrul de pământ dela Fălfani—Izbășești	125
17. Planul castrului dela Racovița	145
18. Planul castrului dublu dela Săpata de Jos	150
19. Zid interior găsit în castrul Săpata de Jos	152
20. Castrul dela Frumoasa	154
21. Palisada castrului dela Frumoasa	155
22. Legionari romani în marș	167
23. Legionarii romani atacă o fortăreață dacică	171
24. Soldații auxiliari neregulați din armata romană în marș	195
25. Auxiliari neregulați: călăreți Mauri	197
26. Piatra de mormânt a veteranului <i>C. Valerius Silvanus</i>	228
Harta Daciei romane și a ținuturilor vecine de V. Christescu (planșă).	

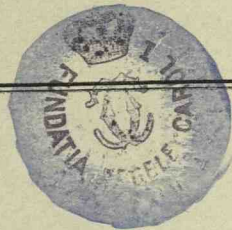
CUPRINSUL

	Pagina
Cuvânt înainte	V—VII
<i>Notă la Bibliografie</i>	IX— X
Introducere. — <i>Cucerirea Daciei de Romani</i>	1— 34
Traian și problema hotarelor Imperiului Roman 1—5. Decebal 5—6. Traian și problema cuceririi Daciei 6—11. Primul răz- boi al lui Traian cu Decebal 11—22. Al doilea război cu De- cebal 22—32. Bibliografie 32—34.	
PARTEA I-a. — DACIA IN APĂRAREA IMPERIULUI ROMAN	35—103
I. <i>Organizarea provinciei Dacia de Traian</i>	35— 56
Hotarele Daciei romane 35—36. Vecinii 36—38. Traian și bar- barii 38—39. Dacia în organizarea hotarului dunărean 39—42. Organizarea militară a Daciei 42—47. Măsurile de organizare defensivă. Ținutul Munteniei 47—52. Orga- nizarea militară a provinciilor panonice și moesice 52—54. Bibliografie 54—56.	
II. <i>Hadrian și întărirea apărării Imperiului. Cele două Dacii</i>	57—65
Moștenirea lui Traian 57—58. Hadrian la Dunăre 58—60. Reorganizarea Daciei 60—64. Bibliografie 64—65.	
III. <i>Cele trei Dacii</i>	66—70
Antoninus Pius și răscoala Dacilor 66—68. Forțele militare din Dacia sub Antoninus Pius 68—70. Bibliografie 70.	
IV. <i>Inceputul marilor atacuri barbare la Dunăre</i>	71—83
Marcu Aureliu și mișcările barbare 71. Marile lupte dela Dunăre 72—81. Sabinianus și Dacii liberi 81—82. Bibliografie 82—83.	
V. <i>Dacia sub dinastia Severilor</i>	84—88
Septimiu Sever și Dacia 84—85. Alte lupte cu barbarii dela Dunăre sub Caracalla. Carpii 85—87. Sever Alexandru 87. Bibliografie 88.	
VI. <i>Dacia în timpul anarhiei militare</i>	89—103
Luptele lui Maximinus în Dacia 89—90. Năvala Carpilor 90—91. Gordian la Dunăre 91—92. Filip Arabul și apă- rarea Daciei 92—93. Alte năvăliri 93—95. Ultimii ani ai Daciei romane. Aurelian 95—101. Bibliografie 102—103.	

	<u>Pagina</u>
PARTEA II-a. — ORGANIZAREA DEFENSIVĂ A DACIEI	104—165
I. <i>Drumurile</i>	104—114
Considerațiuni generale 104—106. Drumurile Daciei după itinerariile antice. Urmele din regiunea Banatului 106—108. Drumuri romane din Ardeal neindicate de itinerarii 109. Drumurile romane din Oltenia și Muntenia 109—111. Data construirii drumurilor romane din Dacia 111—113. Bibliografie 113—114.	
II. <i>Fortificațiile Daciei</i>	115—127
Fortificațiile podișului transilvan 115—122. Fortificațiile romane în Banat 122—123. Fortificațiile romane din Oltenia și Muntenia 123—126. Bibliografie 126—127.	
III. <i>Descrierea castrelor din Dacia</i>	128—157
Principiile castrametației în epoca republicană și în cea imperială 128—130. Lagărele legionare din Dacia 130—131. Castelele trupelor auxiliare 131—133. Micia 133—134. Ilișua 134—135. Gherla 135—136. Cășei 136—137. Arcidava 137—140. Drobeta 140—142. Răcari 143—144. Racovița 144—147. Jidova 147—149. Săpata de Jos 150—154. Frumoasa 154—156. Bibliografie 156—157.	
IV. <i>Valurile</i>	158—165
Considerațiuni generale 158. Valurile din șesul Tisei 158—159. Valurile din Banat 159—160. Vallum în Crișana 160. Valurile din sud-estul Daciei 160—164. Bibliografie 164—165.	
PARTEA III-a. — TRUPELE DIN DACIA TRAIANĂ	166—236
I. <i>Legiunile</i>	166—176
Considerațiuni generale 166—169. Legiunea XIII gemina 169—173. Legiunea V Macedonia 173—174. Legiunea IV Flavia Felix 174—175. Legiunea I adiutrix 175. Bibliografie 176.	
II. <i>Trupele auxiliare regulate</i>	177—193
Considerațiuni generale 177. Corpurile auxiliare de cavalerie (alae) 177—182. Corpurile auxiliare regulate de infanterie (cohortes) 182—192. Bibliografie 192—193.	
III. <i>Trupele neregulate</i>	194—202
Considerațiuni generale 194—195. Numeri. Vexillatio 195—201. Bibliografie 201—202.	
IV. <i>Trupele auxiliare recrutate în Dacia</i>	203—207
Trupele auxiliare regulate 203—204. Trupe auxiliare neregulate 204—6. Bibliografie 207.	

	<u>Pagina</u>
V. <i>Trupele și acțiunea lor romanizatoare</i>	208—236
Originea trupelor din Dacia 208—210. Alcătuirea trupelor se schimbă în urma reformei lui Hadrian 210—211. Soldații legiunilor 211—212. Soldații trupelor auxiliare 212—221. Pătrunderea Dacilor în corpurile de trupă 221—226. Veteranii 226—232. Canabele 232—235. Bibliografie 235—236.	
<i>Incheiere</i>	237
<i>Indice</i>	239
<i>Tabla ilustrațiilor</i>	265
<i>Cuprinsul</i>	267

- LEGENDA**
- Orașe grecești
 - Cetăți
 - Municipii
 - Cetăți, ori orașe romane
 - Cetăți și orașe auxiliare
 - Cămine legionare
 - Villium
 - Drumuri identificate
 - Drumuri ipotetice
 - Localități moderne
 - Granițele celor 3 Dacii
 - Râu și granițe

HARTA DACIEI ROMANE ȘI A ȚINUTURILOR VECINE.

MONITORUL OFICIAL ȘI
IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI. — 1937.

